विराटराष्ट्रे मिथ्यानामादिप्रचारबाहुल्येन तत्रत्यान् सपत्नांश्च वञ्चयित्वात्मानं नानाविपद्भ्यो रक्षितवान्। गौतमश्चापि कृतोपकारिणं नाड़ीजङ्घमात्मरक्षार्थं व्यपाद्यात्मानं समुद्दधार। एवञ्च महर्षिर्विश्वामित्रश्चात्मरक्षार्थं श्वपच इव सारमेयपिषितमशित्वात्मानं जीवयामासेत्याद्यनन्ता कथा विद्यते पुराणग्रन्थोदरे।

अतएव सर्वथा वक्तुमुपयुज्यते यदिह कलत्र-पुत्र-पौत्र-मित्र-धन-कनकादिसमृद्धिभिरपि येन केनाप्युपायेन चात्मावश्यं रक्षणीयः प्राणभृताम्। तत्परिरक्षणे भाविनि काले यथापूर्वं तदधिकं वा सर्वं सुसमाधर्यितुं समीहते लोकः। परमात्मनि विनष्टे न किमपि भवितुमर्हति हि सर्वसुखोपचितायां वसुधायां किञ्चिदपि जनस्य। अतो येन केनाप्युपायेनात्मा सुरक्षणीय इति नीतिविदामभिमतम्। अतएव जलदनिर्घोषेणोच्यते—"आत्मानं सर्वतो रक्षेत्" इति किमधिकेन वचसा।

——*——

"न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते"

इह खलु संसारे 'सुखं मे भूयात्, दुःखं मे माभूत्' इति सततं दुःखं हातुं सुखञ्च लब्धमभिलसन्ति जन्तवः। न हि किल दुःखस्योच्छेदमन्तरेण सुखस्य सम्भवः, तेजस्तिमिरयोरिव तयोः समानाधिकरणासम्भवात्।

दृश्यते तावदत्र यत् क्षुद्रं महदपि च कार्य्यमुदयापयितु-

मिषुणा स्वल्पमनल्पं वा दुःखमन्तरेण न समासाद्यते कर्म्मणः शुभमयं फलम्। यथा हि तृष्णाविशुष्ककण्ठः कश्चिदुदकार्थी अध्वगमनजं दुःखमृते जलपानजनितं विमलानन्दमभिलब्धुं न समर्थयते। तथाश्वमेधवाजपेयादियाजी नानाविधं कायक्लेशं शतशः कठोरं विधिबोधितकार्य्यानुष्ठानसम्भवं दुःखमनुभूय परिणामे इन्द्रचन्द्रादिपदवीं चिरममरावासवासं कल्पान्तस्थायि सुखञ्च समुपगच्छति। एवञ्च केनचन जन्ममरणाधिव्याधिजराजोर्णत्वमभिभवितुमिच्छुना महापुरुषरत्नेन कैवल्यार्थम् इन्द्रियान् विनिगृह्य, रिपूनभिभूय, प्रचण्डमध्याह्नमार्त्तण्डतापे समन्तात् सन्निवेश्य वह्निम्, गुरुकठोरेऽपि तुषारपाते सलिलमवगाह्य, ऊर्द्धाधोविपरीतभावेन संस्थाप्य पादशिरसी, तथाविधानि अन्यान्यपि च कायक्लेशकराणि कार्य्याणि बहुजन्मनि समाचर्य्य अनन्तकोटिदुःखमनुभूय च आत्मानं साक्षात्कृत्य निर्व्वाणपदं लभ्यते। नितरां दृश्यते तावद् यद्यदेव हितमामनन्ति आर्य्यमिश्राः, न तत्तदधिगन्तुं महदपि वा लवमात्रं वा दुःखमन्तरेण न सुखयतितराम्। एवमपि च निसर्गत एव जन्तवः परिणामसुखाभिलाषिणः सन्तो दुःखसाध्यं कार्य्यजातं समनुतिष्ठन्तः सुखं लभन्ते। तत्र केऽपि दरिद्रा धनिकसुखाभिलाषिणः स्वयोग्यतामनुसरन्तः परिश्रमशीलाः क्षुत्पिपासादिगुरुकठोरक्लेशमगणयन्तः। सागराम्बरां वसुधां पर्य्यटन्तो लब्धधना दुःखविनिमयेन धनिकसुखं लभन्ते, केऽपि वा पारत्रिकसुखैषिणो व्रतोपवासादिविधिविहिताशेषकार्य्य-

जातानुष्ठानक्लेशान्निरतिशयं दुःखं प्राप्य स्वर्गसुखं साधयन्ति। केऽपि च गुरुशुश्रूषापरवासाध्ययनादिक्लेशैर्लब्धज्ञानास्तीर्थादिपदवीं समासन्नाः पित्रादीनां निरतिशयामानन्दधारामुत्पादयन्तो नानासुखं समनुभवन्ति। ध्रुवप्रह्लादहरिश्चन्द्रादीनां बहूनामिव राजर्षीणां पुराणाख्यायिकाच प्रकृष्टप्रमाणम्

तथाच—आसीत् वेदप्रियो नाम कश्चिद्ब्राह्मणः भिक्षालब्धेन भक्ष्येण क्रमशस्त्रीणि दिनानि यावदतिथिं परिपूज्य निःस्वो भूत्वा भूयो भिक्षया गृहस्थपीड़नं विमृष्य भिक्षाविमुखः फलमूलार्थी पत्न्या समनुगम्यमानो वनं विवेश। तत्र च कालवशादसौ कालभोगिणा दष्टः मृतश्च, ततस्तत्पत्नी शुभव्रतं नाम कुमारं प्रतिवेशिनो हस्ते समर्प्य सहमृताभूत्। ततो गच्छति काले स बालः वयस्यसविधे स्वपित्रोरश्रुतपूर्व्वमुदन्तमाकर्ण्य बहुधा विललाप। ततस्तु निजदौर्भाग्यमालोचयन् जगदाश्रयं परमेशमाराधयितुं कृतसङ्कल्पः, उपनेतुः सकाशात् कावेरीतीरमाससाद। तत्र कृच्छ्रैरेव तपोभिर्भगवन्तमाराधयामास। ततस्तस्य तपःप्रभावेण समुपागतो नारायणः सूनृतया गिरा शुभव्रतं सन्तोष्य ब्रवीति—

"उन्मील्य नयनं वत्स! पश्य मे रूपमव्ययम्।
अभीष्टं वृणु नो किञ्चिददेयं तुभ्यमस्ति मे॥"

इति। शुभव्रतश्च विगलिताश्रुः सगद्गदमाह—भगवन् समागतोऽसि? त्वमतिकठोरः खल्वसि, पश्य मे दुर्द्दशाम्, तपोदुःखात् कङ्कालमात्रं शरीरं, त्वच्चरणसंस्पर्शने न मे करौ

प्रभवत: व्यर्थं, वाक् च सम्यक् प्रसत्तुं नालम्। घोरान्धकार-तस्त्वावृणोति मे चक्षु: पिपासया नितरामर्द्दितोऽस्मि। इयमेव समुपस्थिता दीनस्य शेषदशा, इत्थं रुरोद्यमान: शुभव्रतो भूमौ निपपात। ततो हि भगवान् तमङ्के निधाय प्राह—हंहो वत्स, तपसा परितुष्टोऽस्मि, अतो निखिलज्ञानविज्ञानादिसमग्र-विभूतीनां त्वमेव आश्रयो भूया:, इति वरं दत्त्वा ब्रवीति—अयि पुत्रक, तप:प्रभृतिसदनुष्ठानदु:खमन्तरेण कुत: सुखस्य सम्भव:? जगति यानि यानि पदानि सन्ति, तानि तप:-क्लेशलभ्यानि इत्युक्त्वान्तर्दधे।'

वस्तुत: समवलोकयामो यदत्र राजधर्म्माधिकरणिकपदा-दारभ्य यान्यपि वर्त्तन्ते यशस्कराणि सुखमूलानि कार्य्यप्रप-ञ्चानि, तानि दु:खमृते न लभ्यानि। धर्म्माधिकरणिकपदप्रार्थी बहुकष्टार्ज्जितप्रचुरधनक्षयजनितं क्लेशं अध्ययनचर्य्यासमुत्थं दु:खञ्च सहित्वा पश्चात्तत्पदं लभते। इत्थमेव बहुश: वर्त्तन्ते दृष्टान्ता:, बाहुल्यभयेन परित्यक्ता:। अत: सुष्ठु तावदभिहित-माचार्य्यपादै: यत्—"न हि सुखं दुखैर्विना लभ्यते" इति शम्।

"आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः"

न लसति न सोत्साहेन कार्य्याणि विदधातीति अलसः उत्साहरहितो जनः तस्य भावः, आलस्यम्। आलस्यान्वितो नरः न जगतामात्मनश्च किमपि सौख्यम्, हितञ्चापि कार्य्यं सुसम्पादयितुं प्रभवति।

दृश्यते च जगत्यत्र प्रायश एव तादृशो मन्दभाग्यः, बाल्ये वयसि अनृतेन वचसा हितकामिनो गुरून्, स्नेहमयं पितरं, महीयसीं मातरञ्च प्रतार्य्य कृत्स्नं दिनं रुजाव्यपदेशेन किमपि वा करचरणहृद्रोगादिविविधदुर्दमनीयव्याधिरुत्पत्ति-लक्षणं कल्पयित्वा आत्मीयानां मनसि सुसमानयति स्ववियोगजं दुःखदैन्यम्। सम्भाव्य च तस्मान्निखिलस्नेहैकायनस्य सुतस्य विच्छेदं पिता तस्य शिक्षायां सर्व्वथैव भवति मन्दादरः, तेन च प्राप्ते वयसि शिक्षाशून्यतया पदे पदे समनुभूय दुःखं जठरदैन्यमपनेतुं न कथञ्चिदपि समर्थोऽस्ति स खलु वकारः। अत एव उन्नतिकामिनामवधारणार्थं कलकण्ठेन संगीयते नीतिशास्त्रचतुरचूड़ामणिना महापण्डितेन विष्णु-शर्म्मणा—

"षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता॥" इति

समवलोकयामो वयं इह तावल्लोके केऽपि धर्म्मार्थं, केऽपि वा

अर्थसिद्धये, केचन कामाय, केचन वा मोक्षार्थं, केचित् त्रिवर्ग-हतोः, केचिद्वा चतुर्वर्गफलप्राप्तये अल्पमनल्पं शरीरपातपर्य्यन्त-मपि वा यतन्ते। तत्र यद्यपि दैवगत्या कश्चिद्दिफलकामो धर्म्मार्थ-कामानां किञ्चिन्मात्रलाभात् पर्य्याप्तमिति मन्वानः परिभवति। कोऽपि वा यावत् प्रज्ञाबलं, यावच्च सामर्थ्यं, तावदेव यतन् भाग्यानुरूपं फलं लभते, केऽपि वा आमरणान्तं यतमानः अवशेष-दर्शनलोलुप आस्ते। कश्चिद्वा निर्व्वाणार्थं धर्म्मार्थादीनपहाय मोक्षक्षेत्रमारोहति इत्येवमुद्देश्यवस्तुनि प्रयतमानानां साधूना-मुच्चपदवीमनुसर्त्तुमनलसः एव सर्वथा अधिकारी, किन्तु नाना-गुणसम्पन्नोऽपि अलसः किञ्चिन्मात्रमनुसर्त्तुं नार्हत्येव।

अस्य च रिपोः प्रभावात् अङ्घ्रिवानपि खञ्जवदास्ते, धृतकरोऽपि नादत्ते, श्रुतिमानपि वधिरतां भजते, चक्षुष्मानपि नावलोकयति। प्रत्यक्षतोऽपि दृश्यते बुद्धिमानपि विद्यार्थी आलस्यप्रभावा-दध्ययनं परिहरन् तत्त्वोपदेशतः चिरं वञ्चितो भवति। नितरां यानि यानि खलु वर्त्तन्ते मनुजानामतिप्रकृष्टसुखा-वहानि कार्य्याणि, यानि च तेषामवश्यकर्त्तव्यानि तेषु तेषु सदा पराङ्मुखत्वेन क्षीणा भवति अत्युत्तमापि जीवनगतिः, प्रक्षीणञ्च संसारसुखं, नष्ट एवास्ते स्वजनस्नेहः, एवञ्च प्रति-कार्य्यं समासाद्य सुमहन्तमेव विघ्नमन्तर्दुःखेन भृशं ज्वलति शुष्ककाष्ठलग्नवह्निरिव कृत्स्नं जीवनम् एवमपि च सर्व्व-सुखनिदानरूपेण स्वाधीनतासुखेन नूनं प्रवञ्चितो दुर्भाग्यः पर-मुखापेक्षितया स्वशरीररक्षणोपायपरिचिन्तनेऽपि घटते शिथिल-

प्रयत्नः, सुतरां क्षुधया पिपासया वा शुष्ककण्ठतालुरपि पादमेकमुपसृत्य सन्निहितं भक्ष्यं पानीयं वा ग्रहीतुं न समर्थोऽस्ति जाड्यप्रभावेण।

दृश्यते तावत् लौकिकव्यापारेषु यमेव शत्रुसंज्ञया परिगणयन्ति सर्व्वाः। स तु एकैकविषयमवलम्ब्य सूचयति अनर्थान्। तथाहि—एको विषयाधिकारेण, अपरश्च स्वाधीकारपदवीं लब्धुमिच्छया, तथान्यः ऋद्धिमतः धनकनकलाभेन, कोऽपि निन्दया, कोऽपि वा स्वार्थभङ्गबाधाशङ्कया परस्परं वैरायते, किन्तु ते हि सपत्नयः कति दिनानि, कति मासान्, कति वत्सरान् वा विपक्षतामाचर्य्य स्वाभीष्टं प्राप्य किम् कालवशेन प्रतिनिवर्त्तन्ते, परन्तु आलस्यं नाम महानेव शत्रुः आबाल्यात् निधनं यावत् सर्व्वस्वमधिकृत्य इहामुत्र फले च वञ्चयित्वा लोकान् परमदुर्गतपथमधिरोहयति सर्व्वात्मना जगत्यमुष्मिन्।

दयादाक्षिण्यनम्रतादिभिरतिविनयो माणवको गुरुमुखाल्लब्धोपदेशोऽपि आलस्यसेवया प्रणिधानाभ्यासाचरणवैमुख्यादुपदेशसाफल्यं नापद्यते। तथाहि—

"इतरेषामिह गुणानामाधारे प्रियालसमाणवके च।
प्रयत्नादपि न्यस्तो न भविष्यति फलवानुपदेशः।" इति

दैवगत्या प्राप्तश्रीः श्रियमभिलषन् वा अलसो जनः सर्व्वथा तया वञ्चितो भवति। अत्रास्ति विद्यापतिप्रणीतपुरुषपरीक्षायामेका हास्योद्दीपिनी उपकथा! तथाहि—

आसीन्मिथिलाप्रदेशे वीरेश्वरो नाम कश्चिन्मन्त्री। स च स्वभावाद्दानशीलः परमकारुणिकश्च सर्व्वेभ्यो दीनानाथातुरपङ्गुखञ्जवधिरासमर्थवृद्धेभ्यः प्रत्यहमिच्छाभोजनमर्पयति। तथा अलसेभ्योऽपि भोज्यं प्रयच्छति। तेन हि परमसुखेन ते दिनानि व्यावृत्त्यासते।

अनन्तरं तेषां सुखं दृष्ट्वा वञ्चका अपि कृत्रिमालस्यं दर्शयित्वा तैः समं पिण्डं गृह्णन्ति। तदनन्तरमलसागारे बहुद्रव्यव्ययं दृष्ट्वा तन्नियोगिपुरुषैः परामृष्टम्—'यदयमबुद्ध्या करुणया केवलमलसेभ्यः स्वामी वस्तूनि अर्पयति, तानि कपटेन निरलसा अपि मार्गगृह्णन्ति, तर्हि मामकानां प्रमादः। यदस्मद्दोषेण स्वामिधनं वृथा नष्टं भवति, तर्हि वयं प्रत्यवायिनो भवामः, अतः अलसपुरुषाणां परीक्षां कुर्म्मः' इति परामृष्य प्रसुप्तेषु तेषु अलसशालायां ते नियोगिपुरुषाः वह्निं दापयित्वा निरूपयामासुः। ततो गृहलग्नं प्रवृद्धमग्निं दृष्ट्वा धूर्त्ताः सर्वे पलायिताः। किञ्चिद्विलम्बेन ईषदलसा अपि निर्गताः, किन्तु, चत्वारः पुरुषाः तत्रैव सुप्ता अन्योऽन्यमालपयति। एकेन पटाच्छादितवक्त्रेन उक्तं—'अहो! कथमयं कोलाहलः?' द्वितीयेनोक्तं—'तर्क्यते अत्र हि गृहे अग्निर्लग्नोऽस्ति।' तृतीयेनोक्तं—'य इदानीं जलार्द्रवासोभिः कटैर्वा अस्मानावृणोति।' चतुर्थेनोक्तं—'अहो! वाचालाः, कति वचनानि वक्तुं शक्नुथः; तूष्णीं तिष्ठथः। ततश्चतुर्णामपि परस्परालापं श्रुत्वा प्रवृद्धं वह्निञ्चापि तमवलोक्य

वधभयेन चत्वारस्तेन नियोगिपुरुषैः बहिष्कृत्य रक्षिताः। इति सुभाषितं परमविदुषो विद्यापतेः।

यत्प्रभावेण जीवनपातमपि नागणयन्तः अलसाः, ततोऽधिकं किमिहास्ति हेयास्पदम्? सर्व्वापदामाश्रयस्थानञ्च? अतः साधु खलु कीर्त्त्यते, निखिलकरतलामलकवद्दर्शिना नीतिज्ञेन—'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः' इति।

"प्रीणाति यः सुचरितैः पितरौ स पुत्रः"

जगत्यस्मिन् ययोरनुग्रहेणैव तनयाः सुखमयं संसारं सर्वसौन्दर्य्यनिदानं ज्ञानञ्च अधिकर्त्तुं शक्नुवन्ति। ययोरेव प्रयत्नेन स्वस्वभक्ष्यं गृहीतुमपि प्रभवन्ति। ययोर्मन्दाकिनीपूतधारा एव पवित्रस्नेहप्रवाहाः त्रायन्ते सुतान् कलुषसमूहात्। यौ हि स्वीयतनुक्षयसम्भवेनापि कर्म्मणा, हेलया सर्वस्वं विनिमयेन च सुखयितुं कामायेतेऽतिमात्रम्। यावेव क्षुधातृष्णाया च जठरदंदह्यमानावपि बिभृतः तनुजान्। यावेव च आजन्मार्जितकष्टलब्धेनापि विभवेन शिक्षायै कल्पयित्वा मनुष्यपदवीं समानयतः स्वाङ्गजान्। तौ परमकारुणिकौ पितरौ कल्पपादपाविव कठोरायामपि संसारकर्म्मभूमौ समुपदिशन्ति आर्य्यमिश्राः। तयोरेव प्रत्यक्षदेवतयोरुपासनमपहाय यददृष्टचरं देवमुपासन्ते साधकाः, तद्धि तेषामज्ञानान्धता एव भूमिः।

न चानयोः स्नेहेन समं किमपि वर्त्तन्ते विषयाः, अन्यान्यपि च निरुत्तमानि वस्तूनि, यत्तावत् पित्रोः स्नेहपवित्रधारायाः शतांशेन सह तेषामनुकर्त्तुं शक्नुवन्ति कथञ्चिदपि।

यावदपोगण्डा एव वर्त्तन्ते अर्भकाः विषममृतञ्च तुल्यमूल्येन परिगृह्णन्ति, हितमहितञ्च परिकल्पयितुं न प्रभवन्ति, तर्हि प्रतिनियतच्छायेव पश्चादनुसृत्य पितरौ रक्षतः निखिलपापतापात्। कठिनव्याधिग्रस्तेषु च तनयेषु अवस्थातिरिक्तेनापि धनव्ययेण सुयोग्यचिकित्सकान् विनियोज्य झटिति निरामयं कर्त्तुं समीहेते परमसंख्यानि दैवकार्य्याणि च समनुष्ठाय विपदमपाकर्त्तुं निरन्तरमेव यतेते। पुत्रमुखस्वाच्छन्द्यार्थं पिता वर्षातपादिस्वभावप्रभवं गुरुकठोरमपि कार्य्यमकरणीयामपि दस्युतस्करवृत्तिञ्च समालम्बितुं न कथञ्चिदपि वितर्कयति। इत्थं कति कति समाकलयामो महीयसोः पित्रोर्म्माहात्म्यम्। अनन्तयुगकीर्त्तनेनापि तयोः महिमानं व्यक्तीकर्त्तुं न समर्थोऽस्ति भोगिराजवासुकिरपि रसनासहस्रेण। तयोः परिचर्य्या स्वर्गद्वारमनन्तधर्म्मसमवायं कृत्स्नं तपसः फलञ्च समानयत्यतितरां नवनीलनीरदनिर्घोषेणापि नितरां समवगायन्ति आर्य्यपादाः—

"पिता स्वर्गः पिता धर्म्मः पिता हि परमं तपः।
पितरि प्रीतिमापन्ने प्रियन्ते सर्व्वदेवताः॥
पृथिव्यां गुरुतरा माता गगनादुच्चतरं पिता।" इत्यादि,

अहो! त एव धन्याः ये तावत् प्रत्यक्षदेवतयोः पित्रोः

प्रीतिमुत्पादयितुमर्हन्ति। समवलोकयते च पिता पुत्रार्थं कां कां नाम निकृष्टां वृत्तिमनभ्यस्तां क्रियाञ्च नाधिगच्छति? असीमविलाससामग्री-सुसज्जित-हर्म्यतलवासी अपरिमितानुगतदासदासीजनजुष्टो धनेश्वरः नानाविधबहुसुखसम्भोगपरोऽपि च ऋते पुत्रप्रीतिं सम्यक् तदनुभवितुं नालम्, अपि तु नितरामनिर्वृत्तिमिवालम्बते। अपि चेत् लभते तदनुपमं पुत्ररत्नं दैववशात् तन्निरन्तरं परिहाय स्वसुखस्पृहां तमेव सुखयितुं समीहते समन्तात्। सत्यपि सेवकजने स्वयमेव तत्-परिचर्य्यापरोभूत्वा आत्मानं बहु मन्यते। दीनस्तावद् आयासबाहुल्येन स्वोदरपूर्त्तिं कुर्व्वन् भिक्षालब्धेनेवान्नेन प्रतिपालयितुकामः कामयते सर्व्वथा पुत्रम्। ईदृशयत्नबाहुल्य-लभ्योऽसौ तनयः कीदृशलक्षणलक्षितः पितॄणामानन्दमातनोति सम्यक् तन्निश्चेतुं वयमसमर्थाः स्मः। शास्त्रवाक्यं पुनर्जीवतो वाक्यपालनं, मृत-तिथौ विप्रेभ्योऽन्नप्रतिप्रादनं, गयायां पिण्ड-दानमित्यादि। तथाहि—

"जीवतो वाक्यपालञ्च मृताहे भूरिभोजनम्।
गयायां पिण्डदानञ्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता॥" इति

हन्त! खलु महतो महीयसः पितुरविचारितैवाज्ञा परिपालनीया पुत्राणाम्। पिता हितमहितं वा युक्तमयुक्तं वा कठोरमकठोरं वा नययुक्तमनयपूर्णं वा यद्यदादिशति, तत् सर्व्वथा विधातव्यं पुत्रैः। पित्राज्ञानुसंशीलयतस्तनयस्य वचनमिदम्—

"पितुर्हि वचनाद्देवि पतेयमपि पावके ।
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ॥" इति

न चैषा साधारणी वाणी, न चानन्यसाधारणं महत्त्वम्; यत् स्वस्तनं यौवराज्याभिषेकमपहाय रामचन्द्रस्य तादृशी वचनप्रवृत्तिः । धन्यो रामचन्द्रः ! धन्या तस्य पितृभक्तिः !!

अपरस्य सोमवंशप्रसुतस्य शान्तनुनन्दनस्य भीष्मस्य पितृसन्तोषार्थमविचलितभावेन ससागराया धरण्याः परित्यागः स्मारयति पित्राज्ञानुवर्त्तित्वं जनानां मनांसि अतिमात्रम् ।

तृतीयतः क्षत्रियकुलचूड़ामणिः पूरुरेव समाकर्षति चेतनानां चेतः । स तु यौवनसुलभं सुखजातं तुच्छं तृणवन्मन्यमानः पितुर्ययातेर्जराग्रहणेन तमतितरामतर्पीत् । पित्राज्ञाननुवर्त्ती तनयः स्वर्गराज्याधिगतोऽपि रौरवचरः, महाधनेश्वरोऽपि दीनहीनः, सर्वसौभाग्ययुक्तोऽपि मन्दभाग्यः । येन हि निखिलेश्वरगुणोपेतस्य जनकस्य वचनपरिपन्थी स खलु मन्दभाग्यः । यस्य ईषदपि निश्वासपवनः प्रपञ्चयति कलुषपुञ्जमात्मजस्य । शास्त्रवाक्यं तावत् पुन्नामनरकपरित्राणात् मातापित्रोः पूततासम्पादनात् पित्रोरवशिष्टकर्म्मसम्पादनाच्च पुत्रत्वं विज्ञापयति । यथाहि—

"पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥" इति

तेषु पुनः किं लक्षणमस्माभिः स्मर्त्तव्यमिति चिन्तनीयम्, सद्यःप्रसूतपुत्रस्य मुखसन्दर्शनादेव नरकत्राणं पुनरस्मादृशानामदृढ़चेतसां स्मर्त्तुमयोग्यम् । देहावसानात् परं पिण्डदानादिभिः

पितृतृप्तिसाधनमपि कर्म्मणामतिशयितानामसाध्यत्वात् तत् सुसम्पन्नं स्यान्नवेति महानसौ संशयः। अतो मन्यामहे सर्वथा-विचलितभावेन शास्त्रवाक्यमनुस्मर्त्तव्यं सत्पुत्राणां यत्— "प्रीणाति यः सुचरितैः पितरौ स पुत्रः" अथवा 'पिता स्वर्गः पिता धर्म्मः' इत्यादि। कृतमधिकवाक्प्रपञ्चेन, इति।

"परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्" *

परोपकरणं किल विपन्नानां तथा दुर्गतानामपि उद्धरणम्। ये तावन्महान्तः जरामरणसङ्कुले संसारसद्मनि जलबुद्बुदोपमं जीवितमासाद्य परार्थे सर्वस्वमर्पयन्ति, ते हि दयावतारा नरविग्रहरूपैरमरपुरविलासिनो वपुष्मन्तः धरामलंकुर्वन्ति। ते च कायेन मनसा वाचा तथा अन्येनापि येन केनचनोपायेन परान् सन्तोष्य आत्मानं बहुमन्यन्ते। त एव खलु धन्याः महाजनगणैरभ्यर्चितचरणाः सार्थकजन्मानो महापुरुषाः। अन्ये ये पुनः स्वार्थसिद्धिमभिसन्धाय परदुःखमपाकर्त्तुमभिलषन्तः, तेऽपि किल कियतीं साधुपदवीमनुगन्तुं प्रभवन्ति। धार्म्मिकगणनायां तेषां नामानि च नयनपथे समवर्त्तन्ते सामाजिकानाम्।

दृश्यते तावत् स्वार्थलेशपरिशून्यानां परसन्तुष्टमात्रो-

* परोपकाराय सतां विभूतिः।

पचितमनसां विधातुः नियमशृङ्खलेन कालेर्दिनैर्हायनैर्वा समुपजायते तेषां स्वार्थाधिकापि विपुला सिद्धिः। न चापि सुखदुःखमयेऽस्मिन् संसारे तादृशा एव संख्यावन्तो विरलाः, ये पुनः सत्सिद्धामाहात्म्येन अन्यदीयार्थे आत्मानं बलिमुपहर्त्तुं नार्हन्ति। केचन निसर्गत एव दयाप्रवणहृदयाः जातिः स्थानं पात्रमपात्रञ्च नासमीच्य आर्त्तदुःखमपनेतुं यतन्ते। आहुस्तावदार्य्यपादाः—

"ते वै सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये
तेऽमी मानुषमध्यमाः परहिताः स्वार्थाविरोधेन ये।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे॥" इति

इह तावच्चक्रनेमिवदेव सुखदुःखैः संपृक्तमाने जगति न कस्यापि भागधेयस्य क्लृप्तेन सुखं दुःखं वा चिरमवतिष्ठेते। न वा एकदा यः परमदुर्गतः, अन्यदा स तथाविध एव संवृत्तः। उक्तञ्च—

"कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण॥" इति

यद्यप्येवम्भूते संसारे एकस्य व्यसने अपरः सहानुभूतिमास्थाय स्वीयसामर्थ्यानुरूपं यतते। तर्हि तस्य विपदि सोऽपि यथाशक्तिसाहाय्यं विधास्यतीति जगतो निसर्गनियमः। किन्तु अशेषगुणास्पदोऽपि स्वार्थपरश्चेत् सर्व्वथैव दूष्यते परमविधेयैराचार्य्यमिश्रैः। नितरां सर्वेषामेव परोपकरणमवश्यमेवावलम्बनीयम्। इह

तावत् वर्त्तन्ते धर्म्मार्जनार्थं यावन्तिवर्त्मानि परोपकरणं हि तेषामेकतममतिप्रशस्यं वर्त्म। परोपकारिणो ख़ता अपि सुमनस इव जगत्यत्र राजन्ते। किं बहुना परममङ्गलमयस्य भगवतो नामनिकरेण समं परोपकारिणामृतुपर्णयुधिष्ठिरनलप्रभृतिभूपालानां नामानि कङ्कीर्त्त्य विभावरीं सुप्रभातां मन्यन्ते मनुजाः। उक्तञ्च—

"शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम्।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तःस्थायिनो गुणाः॥" इति

परदुःखं हातुमभिलषन्तो महान्तः जीवनपातसम्भवतोऽपि कर्म्मणो न विरतिमालभन्ते। तथाहि—

एकदा राजाधिराज उज्जयिनीपतिर्महात्मा विक्रमादित्यः स्वसचिवेषु धराभारं निधाय यतिवेशेन पर्य्यटन् कदा कस्मिंश्चिन्नगरोपकण्ठे भागिरथीतीरधौतपाददेशं किमपि देवायतनमगच्छत्। तत्र देवगृहे बहवो महाजनाः पौराणिकात् पुराणं शृण्वन्ति। राजापि नद्यां स्नात्वा देवालयमुपगम्य देवं नमस्कृत्वा महाजनान्तिके उपविष्टः। तस्मिन् समये पौराणिकाः पुराणवाक्यानि पठन्ति—

"अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः।
नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्म्मसंग्रहः॥
श्रूयतां धर्म्मसर्व्वस्वं यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीड़नम्॥"

इत्यादि पुराणकथनसमये कश्चित् स्थविरो ब्राह्मणः भार्य्यया

सह नदीमुत्तरन् दैवगत्याम्भसि निपतितः। महापूरेण नीयमानो हाहाकारं कुर्व्वन् नदीमध्ये स महाजनान् प्रति वदति—'भो भो महाजनाः, धावध्वं वृद्धः सपत्नीको ब्राह्मणोऽहं नदीप्रवाहेन बलात् नीयमानः। कोऽपि सत्त्वाधिको धार्म्मिको मम सपत्नीकस्य जीवनदानं करोतु, इति जले नीयमानस्य दीनध्वनिं श्रुत्वा महाजनाः सर्व्वेऽपि सकौतुकं पश्यन्ति, परं न कोऽपि नदीमध्ये प्रविश्य प्रवाहादपनेतुं तस्मै अभयं प्रयच्छति। ततो राजा विक्रमो 'मा भैषीः' इत्युक्त्वा नदीमध्ये पत्न्या सह ब्राह्मणं महापूरादाकृष्य तटभूमिमनयत्। ततो ब्राह्मणः स्वस्थीभूत्वा राजानमाह—'भो महासत्त्व, मदेतच्छरीरं प्राक् मातापितृभ्यामुत्पादितम्, इदानीं त्वत्तो द्वितीयं जन्म प्राप्तम्। अतः किमपि ते प्रत्युपकारः करणीयः। न चेत् अनन्तकालं मे रौरववासः स्यात्। नितरां पुण्यतोयाया गोदावर्य्या उदकमध्ये द्वादशवर्षपर्य्यन्तं मन्त्रजपस्य पुण्यं तेऽद्य दीयते। अन्यच्च, यत् कृच्छ्रचान्द्रायणादिना किमपि सुकृतमुपार्ज्जितमस्ति, तत्सर्व्वं गृहाण' इत्युक्त्वा महावाक्येन तत्पुण्यं भूपतये समर्प्य आशिषञ्च दत्त्वा पत्न्या समं निजस्थानं गतः। अत्रान्तरे अतिभीषणः कायः कोऽपि ब्रह्मराक्षसः राजसमीपमागतः तमवलोक्य भूपतिः साश्चर्य्यमाह—'भो भो महासत्त्व, कोऽसि त्वम् ?' तेनोक्तम्—'अहमत्रैव नगरे कश्चन ब्राह्मणः निरन्तरं गुरून्, साधून् महतश्च दूषयामि, तद्दुष्कृतिवशेनैव अस्मिन् अश्वत्थपादपे ब्रह्मराक्षसो भूत्वा अत्यन्तदुःखितो दशवर्षसहस्रं

तिष्ठामि। अद्य भवतः प्रसादादुत्तीर्णो भवामि' इत्याकर्ण्य स भूपतिः तदेव पुण्यं तस्मै अदात्। सोऽपि राक्षसः तेन पुण्यचयेन स्वकर्म्मणस्तीर्त्वा दिव्यरूपं परिगृह्य विविधव्यागुपन्यासेन राजानं स्तुत्वा दिवं गतः। भूपतिरपि स्वनगरमगात्।

वस्तुतः परोपकारिणां जगत्यत्र अर्थिभ्यः सर्व्वस्वदानम् उत जीवनार्पणपर्य्यन्तमपि शतशो दृश्यते दृष्टान्तः, नितरां "परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्" इति यदुक्तं तदतिशोभनमतिसमीचीनमत्यन्तसत्यञ्च वचः सुसूक्ष्मदर्शिनामिति कृतं बाहुल्येन।

"विनयो भूषणं महत्" *

विनयो हि नाम चेतनानां चित्तोत्कर्षज्ञापको धर्म्मविशेषः। स खलु सर्व्वेष्वेव गुणगणेषु गरीयान्। तेन परिहीनो नानागुणविमण्डितोऽपि विचक्षणः गर्हत्वमेवावहति प्रेक्षावताम्। यैरेव गुणचयैः पुरुषा जगत्यत्र श्रेष्ठपदवीं भजन्ते, ऋते च विनयं ते हि तेषामपकर्षमेव ज्ञापयन्ति। विनयो तावत् सर्व्वासु अवस्थासु तथा सुखेषु दुःखेषु वा तुल्यरूपेण समाकर्षन्ति परेषां मानसबलम्।

स च विद्यया तथा वैभवेन विच्युतोऽपि स्वीया-

* विनयस्य तुल्यो गुणो नास्ति।

साधारणविनयगुणेन परान् नियम्य सर्व्वथात्मवशमानेतुं प्रभवति। स्वदेशेषु विदेशेषु च तस्य समानोऽधिकारः। किन्तु विनयहीनस्य सन्त्यपि च विविधगुणग्रामाः, वर्त्तन्ते चापरिमिताः अर्थाः, तथापि ते हि केवलं मुधैव किंशुककुसुमानीव दूरत एव सुसम्पादयन्ति दर्शकानां नयनानन्दधाराम्। वस्तुतो विनयविवर्ज्जितं नरं गर्व्वप्रतिमूर्त्तितया परिकल्पयन्ति सज्जनाः। यथैव च स्त्रीगुणचयैर्विवर्ज्जिता कामिनी महार्घरत्नालङ्कारविमण्डितापि न सुखयति केषामपि चेतः, परं स्वकीयविघ्नकूटिकेन पदे पदे समावहति क्लेशम्। तथैव विनयपरिहीनस्य संसारकार्य्यनिबन्धेषु घटते महत्येव विड़म्बना, सम्भवति च तस्मादेव सर्व्वानर्थस्य सूचना, समुपजायते ततोऽपि जीवनपातः।

तथा च निखिलविभूतिसमन्वितस्य सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणो भगवतो नारायणस्य कुलसत्तमाः प्रख्यातशौर्य्यबलान्विता यादवाः पुरा किल तपोधनं महर्षिदुर्वाससमविनयेनावमत्य तदभिशापेन परस्परं विरोधमुत्पादयन्तः समूलमन्तकपुरमवापुः। तथा पुनः सर्व्वसमृद्धिसम्पन्नाः महाहवविजयिनः प्रबलबलवाहनाः दुर्य्योधनादयः कौरववीरमुख्याः केवलमविनयदोषेणैव अपूर्णैनैव संसारसुखेन कालकवलिताः बभूवुः। अन्ये च शिशुपालदन्तवक्रादयोऽपि समरकुशलिनोऽपरिमितयोद्धृगुणविमण्डिताः महीपालाः विनयहीनतया अकाले परेतराजभवनातिथित्वमुपाययुः।

इत्थमेवाविनयस्य परिणतिं समवलोक्यामनयन्ति सज्जना

यत् प्रभूतपयसि लवमात्रमपि गोमूत्रं तावन्ति दुग्धानि दधित्वेन परिणमयति। तद्वदेव प्रभूतगुणवत्त्वेऽपि अन्तरेण विनयं पुरुषं विकृतिमानयन्ति शरीरसहजा मानवधर्म्माः। वर्त्तते किल गुणरत्नस्य विनयस्य तथैव दिशा विकाशः, तथाहि—

"गौरवं गुरुषु स्नेहं नीचेषु प्रेम बन्धुषु।
दर्शयन् विनयो धर्म्मः सर्व्वप्रीतिकरो भवेत्॥" इति

अत्र गुरुजनेषु गौरवं तावत् वयोवृद्धजनान् प्रति यथोचितसम्मानप्रदर्शनम्, तेषामाज्ञानुवर्त्तित्वम्, सुनृतेन वचसा तैः समं संलापः, कुलवृद्धानां तथा राजपुरुषाणामनुद्धतवाग्विभवैरभ्यर्थना, तदन्तिके चापल्यपरिहारः; वयःकनिष्ठान् प्रति नयधर्म्मकथनं हितानुकीर्त्तनञ्च, एकस्य दुःखमपरेण स्वमिव परिगणनीयम्, सततं सदयव्यवहारः; बन्धुषु कापट्यवर्ज्जनम्, तेषामभावे आत्मनोऽपि अभावबोधः, सुखे दुःखे च समे कृत्वा एकात्मनोः विभिन्नवपुर्भ्यां संसारकार्य्यनिर्वाहनमित्यादिभिस्तावत् परिव्यज्यते विनयविभूतिः, विनयान्वितस्य पुरुषधौरेयस्य।

विनयः किल न कमपि लघयति, नवा खर्व्वयति, किमपि वा पदमर्य्यादातः परिवर्जयति, परं सर्व्वासु अवस्थासु ततः उन्नततरामेवावस्थां घटयति। दृश्यते तावदत्र निकृष्टस्थानजननमभिलभ्य विनयमाहात्म्येन जनसमाजशीर्षस्थानमलंकरोति लोकः।

पुरा नैमिषारण्ये महर्षिगणोपेतमाश्रमपदं सूतमुखादुद-

गतेन पुराणवचसा मुखरितमासीत्। वर्त्तमाने च बहवः एव निकृष्टस्थानसम्भवाः विनयभूषणमण्डिताः साधवः अव्याहतप्रभावेन शासति सामाजिकानां पदम्। द्वापरे अजातशत्रोर्महाकृतौ निखिलगुणैश्वर्य्यवता श्रीमन्नारायणेन ब्राह्मणानां चरणधौतमकारि। एवञ्च यूरुपादीनां पुराणवार्त्तापर्य्यालोचनावसरे समवलोक्यते अस्माभिर्यन्महापुरुषधौरेयेण यीशुना कदा शिष्यवर्गाणां पादप्रक्षालनार्थमुदकमदायि। तेन सङ्कोचितान् विपदमपि गणयतः शिष्यान् सूनृतेन वचसा प्रतिबुध्य परमा प्रीतिरापेदे। नितरामबाधमगर्हितमविसंवादितञ्च वचः यद् विनय एव राजाधिराजचक्रवर्त्तिनां शीर्षचुम्बिमुकुटापेक्षया समधिकादृसम्पन्नं भूषणमिति।

दृश्यते तावत् महापुरुषचरितादौ, समवगम्यते च लोकव्यवहारतः विनयमन्तरेण न विमलां शान्तिं नापि वा परमाभ्युदयपदवीमधिकर्त्तुं शक्नोति लोकः। अतएव, साधूक्तम्—'विनयो भूषणं महत्' इति सुभाषितं कस्यचित् संख्यावतः तदतिसत्यमतिहृद्यमतिशयश्लाघनीयञ्च वचः, इति कृतं बहुभाषणेन।

"यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निसेवते।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि॥"

इह किल संसारे आशा नाम किमपि परमरमणीयमत्यद्भुत-मतिहृद्यञ्च वस्तु। सा चाशा स्वप्रभुधर्म्मेण सर्व्वेषामेव चेतनानां चेतः आयत्तीकृत्य विनश्वरेऽपि निखिलराज्ये त्रिदिवसन्ततिरिव जनान् परिपालयति। किमहो! यद्यप्याशानाम कापि मनुजानां ललितदर्शनातिपेसला विश्वस्ता सहचरी नाभविष्यत्, तर्हि सुजला सुफला शस्यश्यामलाशेषप्रीतिविधायिनी धरापि ऊषरभूरिव कर्कशभावेनापीड़यिष्यदनुक्षणं जन्तून्। दृश्यते तावदाक्षुद्रा-न्महत्पर्य्यन्तमपि कृत्स्नं जगदैन्द्रजालिकक्रीड़ासाम्येन सा विस्मयमातनोति, प्रतारयति च कुलटेव विश्वस्तहृदयम्। क्वापि वा दीनहीनमूर्द्धनि दापयति राजाधिराजचक्रवर्त्तिनः शिरश्छत्रम्। कदा सा शान्तमधुरदर्शना, कदापि घोरभीषण-विग्रहा, विभीषयते वा कदा अव्याहतप्रभावस्य भूभृतोऽपि शासनदण्डम्।

धन्या आशा! धन्यं ते कुहकम्!! संसारेऽस्मिन् राजानो धनिनो वा भिक्षूनभिक्षून् वा उदासीनो गृहिणो वा सर्व्वान् प्रति ते समानो दृष्टिपातः। आशाबन्धनेन पुत्र-शोकातुरा माता गुरुकठोरेष्वपि दुःखेषु विस्मारयति मृतपुत्र-सुखं, धारयति च दुर्विसहं देहम्। आशाप्रणोदिता च मुहूर्त्तं

प्रतिविच्छेदमसहमाना कुलवधूरपि भाविसुखाशया प्रेषयति पतिं दुष्पथमपि देशम्।

एवञ्च दृश्यते तावत् लोकव्यवहारेषु 'इदं मया लब्धम्, अपरमपि लप्स्ये' इति निश्चिन्वानाः सर्व्व एव प्राणिनोऽपि-काङ्क्षन्ति निरन्तरम्। भूभृतः परराष्ट्रं विजित्य, ऋद्धिमन्तो-धनकनकादिव्यवसायतः, एके धनिसेवया, अपरे भिक्षया वा स्वं-स्वं प्रवर्द्धयितुमतितरां यतन्ते; किन्तु एतेषामर्थार्थमति-प्रयतमानानां निखिलजनानामेवावश्यमिदं प्राप्तव्यमिति निश्च-यात्मिका बुद्धिः स्वाभीष्टफललाभस्य प्रकृष्टा सरणीति नास्ति तस्मिन् किमपि वक्तव्यम्।

अपि नाम दुराशाप्रणोदितो य एव स्वल्पायासलभ्यं सद्यः प्राप्तमकिञ्चित् करं कपर्द्दकमपहाय बहुतिथे काले वा प्रभूतार्थ-प्राप्तये मनोऽभिनिविशयति, विधिवशात् प्राय एव स लब्धवस्तु-भ्रंशनात् परमदुःखितोऽतिशयक्लेशमनुभवति। तथाहि—

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोपकण्ठे कोऽपि स्थविरकाष्ठिकः। स च स्वभावदारिद्र्येण कथं कथमपि कष्टेन काष्ठानि संछिद्य स्वजनान् परिपालयति। अथैकदा परशुहस्तेन स समुद्ररोधसि गत्वा कुठारेण पादपं कर्त्तितुमुपचक्रमे। परं दैवगत्या तस्मिन्नेव क्षणे हस्तात् भ्रष्टः परशुः अम्भसि पतित्वा चक्षुरविषयोऽभवत्। तेन स परमनिर्व्विण्णः उच्चैः क्रन्दितुमारेभे। तत् परिवेदनं श्रुत्वा जलाधिपतेस्तं प्रति निरतिशया रतिरुपजाता। तस्माच्च यादःपतिस्तस्यान्तःकरणपरीक्षार्थं प्रथमतः शातकुम्भविनिर्म्मितं

परशुमेकं गृहीत्वा तत्समीपमेत्य ब्रवीति—'भद्र, किमयं ते कुठारः ?' सोऽप्याह—'हंहो ! दयावतार, नहि नहि ममायं कुठारः, स तु भाग्यवशेनाद्य नष्टः।' तदाकर्ण्य स पुनरम्भसि निमज्ज्य द्वितीयक्षणेन रजतनिर्म्मितमपरकुठारं गृहीत्वा तस्य पुरतः पुनरागत्य ब्रवीति—'साधो, किमयं ते नष्टकुठारः ?' स पूर्व्ववदेव ब्रवीति—'हे समोपकारमिच्छो, नायं स कुठारः, स तु अयोनिर्म्मित एवासीत्।', तदाकर्ण्य जलाधिपतिर्भूयः सलिलं गत्वा लौहमयकुठारमादाय तदन्तिकमागत्य ब्रवीति—'अयं किं ते कुठारः ? स काष्ठकृत् तमतिप्रणिधानेनावलोक्य सगद्गदमाह—

हे मदेकसदय, कृतोपमारिन्, वाढ़मयं मे स नष्टः परशुः। मयि चेत् करुणा तर्हि प्रत्यर्पताम्।' तस्य काष्ठकृतः तादृशं सरलभावं तथा लोभराहित्यञ्च परिज्ञाय सः जलाधिपतिः निरतिशयमानन्दमनुभवन्, तस्मै स्वर्णरजतमयौ द्वावेव कुठारौ प्रत्यर्पितवान्। स काष्ठकृत् तौ गृहीत्वा यावद् गृहं प्रति गतः, तावत् कश्चित् प्रतिवेशी तत्कुटीरमेत्य समुद्रतीरगमनात् कुठारद्वयप्राप्तिं यावत् समस्तमुदन्तमाकर्ण्य परेऽह्नि कुठारहस्तः समुद्रतीरं गत्वा स्वेच्छापूर्व्वकं कुठारमम्भसि निःक्षिप्य कपटप्रबन्धेन उच्चैः क्रन्दितुमारेभे। ततः तस्य रोदनमाकर्ण्य पूर्ववत् जलदेवता तमेत्य ब्रवीति—'भद्र, किन्ते शोककारणं किमर्थं वा तारेण स्वरेण रोदिसि ?' सोऽतिसम्भ्रमं प्रदर्श्याह—'महाभाग, अहमत्यन्तदुर्गतः, परशुना काष्टं संछिद्य कथं कथमपि कष्टेन स्वोदरं

पूरयित्वा, जीवनं धारयामि किन्त्वद्य दैववशेन मे हस्तात् च्युतः परशुरयम् विनष्टः। तेनाहं रोदिमि, नास्ति किमप्यन्यत् रोदनस्य कारणम्' इत्याकर्ण्य सलिलपतिः तं परीक्षितुं पूर्व्ववत् पुनर्जले निमज्ज्य विशुद्धहेमसम्भवं परशुमेकं गृहीत्वा समीपमेत्य ब्रवीति—'अपि एष ते कुठारः?' सोऽपरिजानन् पूर्व्वोक्तकाष्ठिकस्य हेमरौप्यकुठारप्राप्तिमार्गं नितरां जलाधिपतेर्व्वाक्योच्चारणमात्रमेव साग्रहं—'अयमयं भोः, स मे नष्टपरशुः' इत्युक्त्वा यावत् करौ प्रसार्य्य ग्रहीतुमुपचक्रमे; तावत् सा जलदेवता तस्य धूर्त्ततामवगम्य किञ्चिद्दूरं गत्वाम्भसि निमज्ज्यान्तर्दधे। ततोऽसौ कृत्स्नं दिनं विलप्य यदा पुनर्नकोऽपि समायातीत्यवलोकयत्, तदालब्धाशयालब्धस्वकुठारद्वयजनितदुःखेन स्वीयभाग्यं निन्दन् गृहं प्रति चलित इति।

दृश्यते तावदिह जगति य एव निश्चितार्थमपहाय अनिश्चिते यतते, तस्य इत्थम्भूतैव विड़म्बना सर्व्वथा प्रतिपद्यते! तदुपजीव्यकाककूर्म्ममूषिककथाच्छलेन महानीतिज्ञेन श्रीमद्विष्णुशर्म्मणातिसुन्दरी उपकथा विरचिता, पाठार्थिनां धैर्य्यच्युतिसम्भवतया सा परित्यक्ता। तत् कथाविषयिणी च इयमेव सुभगा वाणी तस्य पण्डितकुलवरेण्यस्य—'यो ध्रुवाणि परित्यज्य' इत्यादिरिति कृतं बाहुल्येन।

———

"उपायं चिन्तयन् प्राज्ञस्तथापायञ्च चिन्तयेत्"

जगत्यत्र परिणामचिन्ताकुशलिनो महान्तो भाविनि यद्भाव्यम्, तत् सर्व्वं प्रागेव विनिश्चित्य कर्म्माणि प्रयतन्ते। न केवलं विषयं समीक्ष्य ते प्रचीणदृश इव कार्य्येष्वन्तरायसमापतनादेव विफलाः कार्य्येषु विरक्तिप्राप्तियोग्य' कञ्चनभावमुपादधति। परिणामचिन्तायाः सन्ति बहव एव सुखावहाः गुणाः, तथाहि—यद्यपि केष्वपि कार्य्येषु संप्रवर्त्तमानाः केचिदपरिणामसमीच्यकारिणो मानवाः ते हि साधारणविपत्पातेन सुमहन्तमन्तरायं मन्यमानाः सातिशयमुद्विग्ना अकाण्डे कार्य्यजातं विन्यस्य परिणामे क्लेशभागिनो भवन्तीति प्रतिनियत एव निखिलजनानां कार्य्यसंवेषु सुव्यक्तमेवावलोकयामः।

एवमपि च यदि तेषां भाग्यविपर्य्ययेण स्वानुष्ठितकार्य्यमध्ये सुमहानन्तरायो घटते, तर्हि ते कथं कथमहो एतस्मात् समुत्तीर्णा भविष्याम इति चिन्तापर्य्याकुलितमानसः तत्प्रहाणोपायचिन्तनेन दीर्घदिनमतिवाह्य स्वकर्त्तव्यतः स्खलिता इति प्राय एव दृश्यते। परिणामचिन्तापाटवो हि प्राज्ञाः अपरिणामदर्शिनां वैपरीत्यमेव सततमुपगच्छन्ति। ते हि यथायथमुपायमुद्भावयन्ति, तथा तथा अपायमपि परिचिन्त्य नूनं शृङ्खलया निर्व्वाहयन्ति आत्मनः इतरेषामपि क्षुद्राणि महान्त्यपि च कर्म्माणि। समवलोकयामो वयं यद्धर्म्माधिकरणेषु ये खलु व्यवहारशास्त्रार्थदर्शिनः सुविचक्षणाः ते नूनमग्रत एव समालोचनीयविषयस्य ये ये

अपायाः सम्भवन्ति, तान् सुविचिन्त्य विपक्षवादप्रतिषेधोपायश्चापि स्थिरीकृत्य स्वप्रज्ञया विपक्षपक्षान् पराजित्य आत्मनः पक्षं प्रभुपदे स्थापयन्ति। उक्तिमिमामुपजीव्य सकलार्थशास्त्रपारंगतेन श्रीमता विष्णुशर्म्मणा निर्म्मिता काचिद् बालककौतुकविधायिनी उपकथा, या हि प्रतिपदमेवातनोति रसधारां बालश्रोतृणां श्रवणविवरे अतिमात्रम्। तथाहि—

निवसन्ति तावदुत्तरापथे गृध्रकूटाद्रौ रेवासरिच्चरणचुम्बितशैकतस्थलसंस्थं न्यग्रोधपादपमधिकृत्य बहवो बलाकाः। एवमपि च तिष्ठत्यत्र तत्पादपपाददेशे विवराभ्यन्तरे हरगलगरलसन्निभो महानेको विषधरः। स च तत्रत्यपतत्रिणां बालापत्यानि कवलीकृत्य निरतिशयसुखमनुभवन्नास्ते। परन्तु येषामपत्यानि खादितानि ते परमनिर्वेदमालभमानाः इतस्ततो विलापेन मुखरीकृतां काननभूमिं, तदाकर्ण्य केनचन वृद्धबकेनोपदिष्टम्—भो भो नष्टप्रजा विहङ्गमाः, एवं कुरुत यूयं, मत्स्यानानीय नकुलविवरादारभ्य मामकशत्रुबिलं यावद् एकैकशो मत्स्यान् पंक्तिक्रमेण संस्थापयत। ततस्तल्लुब्धकैः आहारवर्त्मना नकुलैरागत्य भुजगो द्रष्टव्यः, स्वजातिविद्वेषवशात् व्यापादयितव्यश्च। अथ उपदेशानुरूपे कृते कार्य्ये नकुलैरागत्य सर्पो भक्षितः, पक्षिशावकानां रावं श्रुत्वा वृक्षमारुह्य तेऽपि खादिताश्चेति सुभाषितं नीतिविदो विष्णुशर्म्मणः। कथायामेतस्यामुपायमनुशीलयन्तः विहगाः अपायचिन्तनाभावेन परिणामे सुमहान्ति स्वकुलक्षयजनितदुःखानि प्राप्नुवन्तीति।

अपि च दृश्यते तावत् क्षुद्रप्राणिषु पिपीलिकाः स्वीयासाधारणप्राज्ञवृत्त्या उपायमपायञ्च स्थिरीकृत्य स्वसञ्चितवस्तुजातं सुनिभृतान्धतमसि विले संरक्ष्य निरतिशयमानन्देन जीवनमुद्यापयन्ति। अन्ये च केवलमुपायं संशीलयन्तो कवयिमत्स्याः प्रक्षीणे सलिलजाते नवजलधरगर्ज्जनं श्रुत्वा स्थलवर्त्मना गच्छन्तः धीवरेण प्राप्ताः व्यापदिताश्चेति सुष्ठूक्तम् 'उपायं चिन्तयन् प्राज्ञस्तथापायदञ्च चिन्तयेत्' इति।

"अनुगन्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति॥"

जगत्यस्मिन् वर्त्तन्ते य एव सन्तः, ते हि प्राणात्ययेनापि नोन्मार्गमधिगन्तुमभिलषन्ते मनसापि। सलवलोकयामो वयं ते चातिकठोरमपि महाजनभाषितमनुकृत्य दैनन्दिनकार्य्यजातं सुमहत् क्लेशमनुभवन्तोऽपि अविकृतेन चेतसा सुसम्पादयन्तीति। तेषां हृदयमन्दिरे सततमेव जागर्त्ति मूर्त्तिमती विग्रह इव महाजनगणोदिता पूततमा सुनृता वाणी, या हि प्रतिपदमेव समुन्नयति संसारकलुषविषयात् मनुजान्।

ऊर्द्धतमे वर्त्मनि दृश्यत एव प्रायशः अनुभूयते च स्वयमपि नित्यशः यत् साधारणेनैवासत्कर्म्मणा क्षणमात्रत एव विपदमपमानं वा लभामहे, यद्यप्येकदा वा उच्चारयामि अनृतां वाचं तां

चापि च यदि कश्चिदवगच्छति, तर्हि चेष्टाशतकेनापि भूयस्तस्य न प्रत्ययभागो भवितुमर्हामि। तेन च होनैर्वा प्रधानैर्वा लघुरिति मन्यमानः पराभूये इत्यादि सन्तं पन्थानमवलम्बमाना महाजनरीतिमनुसरन्तः सर्वदा संसारेषु विचरितुं तथा शिक्षामः। तर्हि सर्व्वे एव नः साधुतया प्रशंसिष्यन्ते, सर्व्वे एव च अस्मासु विश्वसन्तः गुरुकठोरमपि कार्य्यं साधयितुमस्मासु अविरोधमेव भारमर्पयिष्यन्ति च।

तेन च संभविता वा जीविकानामपि कश्चिदुपायः। एवं बहुधा दृश्यते सत्पथगतो न कदाचिदात्ममर्य्यादया परिच्युतो न कदाचिदन्येन विरम्बितो नापि वा कार्य्यादिषु भगवदनुकम्पावञ्चितत्वं समधिगच्छतीति। तेन च समधिगतेन सद्गुणराशिना चिरस्मरणीयतां लोकेषु वयमालब्धुं प्रभवामः। तथा च ते ते खलु निदर्शनान्यत्र प्रकृष्टतमाः भारतमण्डनरूपाः मामकानां सामर्थ्यातीतं, तथापि तदाचरितपन्थानामंशत एवावलम्बितुं कर्त्तव्यः सुमहान् यत्नः। तेनैव च प्रभवति जीवानां जीवनयात्राप्रसङ्गेषु निरतिशयमङ्गलमतिमात्रम्। अतः साधु खलूच्यते—'अनुगन्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते। स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति' इति ॥

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः"*

उद्योगः, अध्यवसायः कार्य्येषु निरालस्यं, सोऽस्या-स्तीति [णिच्] इन्। उद्योगी पुरुषः संसारेऽस्मिन् परमा-भ्युदयं तथा शाश्वतिकीं ख्यातिञ्च संलभते। इह किन्न लौकिकं न एवं किमपि दुष्करं कार्य्यमस्ति, यद्धि विहिता-ध्यवसायेन सुसम्पादयितुं न समर्थयते लोकः। नूनं दृश्यते तावत् केवलमध्यवसायमवलम्बमानो नितान्तदुर्गतोऽपि परम-सुखसमृद्धिसौधतलमध्यास्ते। उद्योगानां पौनपुण्येन नितान्त-मनभिज्ञोऽपि विज्ञायते, क्षुद्रोऽपि महतीं पदवीमधिकरोति, शीर्णपर्णकुटीरोदरवासो दीनोऽपि प्राकारपरिवेष्टितप्रासादतल-मधिकरोति, एकान्तमपटुरपि पटीयान् भवति, अतिशय-निस्वोऽपि कनकधनसमृद्ध्या ऋद्धिमतामग्रेसरतामुपगच्छति, निर्म्मेधसोऽपि परिस्फुरति मेधा निरन्तरमध्यवसायेन। नितरा-मध्यवसाय एव जगतामशेषसुखसमृद्धेरसाधारणो हेतुः।

दृश्यते यावत् कार्य्यमयेऽस्मिन् संसारे कार्य्यत एव समुप-जायते तदभिव्यक्तिः, परं न पुनस्तद्धि मननमात्रेण सिद्धिफलं घटयति न वा सुव्यक्तयति च जगतामुन्नतेः सरलं मार्गम्। उक्तञ्च—

---

* उद्योगात् किं न सिध्यति।

"उद्यमेन हि सिद्धन्ति कार्य्याणि न मनोरथैः।
नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥" इति

वस्तुतस्त्वेष्टासहकृतोद्यमेन विना सुराचार्य्यकल्पापरिमेयधीसम्पन्नोऽपि विचक्षणः कल्पकोटिं यावन्मननद्वारा कार्य्येषु न प्रभवति लवकल्पामपि सफलतामानेतुम्। ये तावत् कार्य्यस्य गुरुत्वमगुरुत्वञ्चागणयन्तो बहुशो विघ्नैः पुनः पुनः प्रतिवार्य्यमाणा अपि स्थिरतरसङ्कल्पेन स्वाभीष्टान् प्रति यतन्ते, तेषामेव कार्य्यसिद्धिरप्रतिहतेति परमविधेयानां नीतिकुशलानां सुसिद्धान्तितं मतम्। तथाहि—

"प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः।
प्रारब्धमुत्तमगुणाः सततं वहन्ति॥" इति

समुन्नतिमभिकाङ्क्षन्तः पुरुषधौरेया न पुरुषकारमन्तरेण तावन्ति कार्य्याणि दैवेसन्निवेश्य स्वमुन्नतिमधिकर्त्तुं शक्नुवन्ति। ये तावदात्मनः सामर्थ्यमसीमप्रज्ञाबलमितरमपि च समुन्नतेरनुकुलं कार्य्यजातं नियतेरायत्तीभूतं मन्यमानास्तस्यै समर्प्य परमां प्रीतिं भजन्ते, तेषां सुदुर्लभा उन्नतिः, व्यर्थतामपि च भजते स्वजीवनप्रवाहः। अस्य तावल्लौकिकव्यापारेषु वर्त्तते क्षुद्रो महानपि च शतशो दृष्टान्तः, बाहुल्यभयेन सहृदयानां महामूल्यसमयापचयशङ्कया वा नातिविस्तरेऽस्मिन् प्रबन्धे परिहृतस्तेषामवतारः।

पुरावृत्तपर्य्यालोचनया समवलोक्यतेऽस्माभिर्यदुद्योगिनः पुरुषा एव समालम्बन्त उन्नतेः पराकाष्ठां जगतामपि लोचन-लोभनीयां दृष्टिञ्च। तथा च पुराणकथासु ध्रुव-प्रह्लादादीनां भगवत्सान्निध्यप्राप्तिः, निषादसूनोरेकलव्यस्य धनुर्व्वेदाध्ययनं प्रथमत एवास्माकं नयनपथे पतित्वा स्मारयति उद्योगि-पुरुषाणां कियन्तमधिकारम्। एवमपि च नवीनेषु दृष्टान्तेषु तैमुरलङ्गो नाम कश्चिद् यवनस्तुर्कजातीयोऽत्र प्रकृष्टमन्यदुदा-हरणम्।

स खलु तैमुरलङ्गः तातारप्रदेशे समरकन्दनगरान्तिके कस्यामपि पल्लीभूमौ जातः। ततोऽसौ बाल्ये वयसि विविध-विद्याभ्यासेन सह सामरिकविद्याञ्चापि समधिगतः। ततो गच्छता कालेन समरकन्दनरपतेः सैन्याधिपत्यमासाद्य निरति-शयबलविक्रमेण रिपूनभिभूय राज्ञः इतरेषाञ्च प्रियदर्शनोऽ-भूत्। तेन च तस्य क्रमश एव राज्याधिकारतृषा प्रबला जाता। ततः समरकन्दभूपतेस्तदानीम् अन्येन राज्ञा सह विग्रहेण हीनबलं तं ज्ञात्वासौ आत्मनोऽधीनस्थानि सैन्यानि वशमानीय प्रभोः प्रतिकूलं युद्धमघोषयत्। तत उभयोराहवे राजपक्ष एव प्रभूतबलविक्रमेण तैमुरलङ्गं पराजित्य विजयश्रियमलभत। ततश्च विनिर्जितोऽपि तैमुरलङ्गः स्वकीयोत्साहादविच्युतो द्विगुण-बलविक्रमेण भूयो भूपं पराभवितुमिच्छन् समरमवतारयत्। तस्मिन्नपि च पूर्व्ववदेवावनीपतेः पक्षो जयसम्पदमविन्दत। एवंक्रमेण सप्तकृत्वस्तुमुलसंग्रामं विदधन् प्रतिवारमेव पराजितो

विध्वस्तागण्यसैन्यक्षयजनितदुःखेन निर्व्विण्णः आत्महत्यार्थमेव कृतमतिः शाणितकर्त्तरिकया सह कामपि गिरिगुहां गत्वा प्राणान् त्यक्तुमुपचक्रमे। तस्मिन्नेव क्षणे कृत्स्नजीवनस्य क्षुद्राणि महान्त्यपि च कार्य्याणि मनसि समुदयन्ति। मुहूर्त्तादेव मरणात् प्रतिनिवर्त्त्य कर्त्तरिकाहस्तेन इतस्ततः सञ्चर्य्य पित्रोः स्नेहः, भार्य्यायाः प्रेम, बन्धुजनस्य सौहार्द्यम्, इष्टानां हितोपदेशः, अपत्यानां वात्सल्यभावः, भगिन्याः आदरः, अधीनस्थानां सेनानां व्यवहारः, ग्रामीणानां विश्वासः, इत्येतेषामपरस्य च कस्यचिद्भवि-ष्यद्दर्शिनो महापुरुषस्य 'उत्तरकाले त्वमेव ससागराया धरित्र्याः पतिर्भविष्यसि' इति वाणीस्मरणेन च पूर्व्वपूर्व्वानुष्ठित-युद्धायासं मनसालोचयन् मरणात् क्षणं प्रतिनिवृत्त्य स्थितः। इत्यन्तरे च काचित् पिपीलिका तस्य दृष्टिविषयीभूतात् शिलातलात् शस्यमुखेन ऊर्द्ध्वस्थावासं प्रति गन्तुकामा कियद्दूरं गत्वा तस्मात् परिभ्रष्टा, क्रमेण सप्तकृत्वश्चेष्टमानापि विफल-मनोरथा संवृत्ता, ततश्च सा पूर्व्वपूर्व्वतोऽधिकमुद्यममास्थाय यावच्चलितुमारब्धा, तावदेव गन्तव्यस्थानमधिगतेति समीक्ष्य तस्य मनसि पुनरप्यरातिनिधनाकाङ्क्षाचप्रबलतया पदमुप-याता।

अहो! क्षुद्रप्राणिनोऽध्यवसायदर्शनच्छलेन शिक्षयितुमेवात्र संप्रेषितः परमकारुणिकेन विश्वसृजा नूनमहम्, तद् भूयो-ऽष्टकृत्वः युद्धमभिनेष्यन् सपत्नकुलं समूलमुन्मूलयेयमिति विमृष्य मरणात् प्रतिनिवृत्त्य भूयोऽसीमबलचयेन समर-

कन्देश्वरं पराजित्य तस्य राज्ञः सिंहासनमधिकृत्य च तत्रैव स्वीयराजधानीमकल्पयदिति।

अहो! का नामास्मिन् दुर्घटताध्यवसायिनो दृढ़मनसो मानवस्य? प्रतिपदं प्रतिक्षणमेव समवधायन्तः पश्यामो यदघटनमपि संघटयति उद्योगो नाम। अतएव शोभनं भाषितं केनचिद्दैवप्रतिकूलवादिना कर्म्मस्यं संसारं पश्यता महात्मना—

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः॥"

अथवा "उद्योगात् किं न सिध्यति" इति कृतं पल्लवितेन।

"नानृतात् पातकं महत्"

अनृतम् असत्यं मिथ्याकथनमिति यावत्। इह किल वसुधायां यावन्ति सन्ति दुष्टकार्य्याणि, तेषु मिथ्याकथनरूपमयशस्यमवमानकरमतिघृणितञ्च कर्म्म न किञ्चिद् विद्यते मनुजानाम्। य एव मिथ्या भाषते स हि तुषराशिनिलग्नवह्निः, अङ्कुशाच्छिन्नो मातङ्गः, निष्पतन्नशनिः, निष्प्रतिकारो द्रोह्यः, निर्निमित्तं वैरम् एवं किल स विद्वानपि न विश्वस्यते, पण्डितोऽपि न परामृष्यते, वर्णश्रेष्ठोऽपि न महीयते, ऋद्धि-

मानपि न बहु मन्यते, महाकुलप्रभवोऽपि न सम्मन्यते। तं गृहीतरूपान्तरमिव कृतान्तं मन्यन्ते, अपथ्यमिव गृह्णन्तोऽपि जिहासन्ति, शुनीमिव स्पृशन्तोऽपि स्वमशुचिमाकलयन्ति, भुजङ्गममिव विप्रकृष्टात् परिहरन्ति, तत्कथाकर्णाधिगतेनापि विकर्णायन्ते, दूरतः समवलोकनाच्च बिभ्यन्ति, न जातु तेन भाषितं सत्यमपि याथार्थ्येन परिगृह्णन्ति साधवः। धर्म्माधिकरणे साक्ष्यं दधतो भूतार्थं विवृण्वतोऽपि तस्य वाक्यं न परमार्थेनाद्रियन्ते धर्म्माधिकरणे विचारकाः; नितरामेतादृशं जुगुप्सार्हं जीवनं किं नु मुधैव वहनमसत्यवादिनो जनस्य? किमहो! जीवनावसाने प्रेतलोकेऽपि भीषणतो भीषणतरं शासनमस्य नरकुलपांशुलस्य?

सर्व्वजनविदितस्तावद् राजन्यकुलविनिःशेषमहाप्रलयसंघटनकरे भारतीयमहाहवे कुरुपाण्डवानां वृत्तान्तः। तस्मिन् द्रोणबधार्थं वासुदेवस्य निर्बन्धातिशयेन मुहुरनुरुध्यमानेन राज्ञा युधिष्ठिरेन 'अश्वत्थामा हतः' इत्युच्चैः 'गजः' इत्यनुच्चैर्भाषितेन द्रौणिर्हत इति बुद्ध्वा द्रोणस्तत्शोकेन नाग्रायवर्त्तिप्राणो रथलग्नो धृष्टद्युम्नेन हतः, इति यदवितथभाषणाद्दुष्कृतमुपजायते आजन्मसत्यव्रतानुसंशीलयतोऽजातशत्रोस्तेनैव दुष्कृतमूलेन महाप्रस्थानपथि शमनभवनदर्शनव्यपदेशेन पापाशक्तानां का शास्तिः, कियती वा यन्त्रणा, कियानेव भोगः, कियांश्चापि यमानुचराणां व्यवहारः, इत्याद्येकैकशो दर्शनक्रमेण चतुरशीतिरौरवादिनरकाणां दर्शनमजायत। नितरां मिथ्यावादिनो नेहामुत्र च

श्रेयः संघटते मनाक्। उक्तञ्च प्रज्ञादृशा निखिलजनाधिगतमर्म्मज्ञेन केनचित्तत्वदर्शिना—

"नासत्यवादिनः सौख्यं न पुण्यं न यशो भुवि।
दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्नतः॥
जिह्वैकैव सतामुभे फणवतां स्रष्टुश्चतस्रश्च ताः।
ताः सप्तैव विभावसोर्नियमिताः षट्कार्त्तिकेयस्य च॥
पौलस्त्यस्य दशाभवन् फणिपतेर्जिह्वासहस्रद्वयम्।
जिह्वालक्षशतैककोटिनियमो नो दुर्जनानां मुखे॥" इति

वस्तुतो जगत्यत्र यद्यपि प्रज्ञावानेवावितथभाषी स्यात्, तर्हि तस्य प्रज्ञाफलमत्यल्पेनापि काञ्जिकेन यथा क्षीरस्य वैकल्यं जायते, तथैवास्वाभाविकत्वमेव विदधातीति कः पुनस्तत्र सन्देहसन्दोहावसरः? परिहासमिषेणापि मिथ्याघटनात् कस्मिन् कस्मिन्नपि समवजायते महानेवानिष्टपातः, तेनैव च जीवनस्यापि विनाशः सम्भव इत्याद्यवधारणार्थं गोपालशार्द्दूलककथाच्छलेन केनापि तत्त्वदर्शिना समवतारिता कापि विचित्रा कथा, तथाहि—

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कोऽपि गोपबालकः। स प्रत्यहं गोचारणार्थं नगरोपकण्ठं काननमवनीमुपेत्य 'मम गोयूथः शार्द्दूलेनाक्रान्तः, क्व कुत्र भोः! तूर्णं त्रायध्वं त्रायध्वमयमहो! मन्दभाग्यः' इत्युच्चैरेव रावैर्जनानाकार्य्य कौतुकं मन्वानः साहाय्यार्थमुपागतान् समीक्ष्य अट्टाट्टं जहास। इत्थमेव दिनान्यहान्यतिवाह्य स खलु वराकः जनान् मृषा प्रतार्य्य परमां प्रीति-

मविन्दत। ततो गच्छता कालेन दैवगत्या कस्मिन्नेवाहनि सत्यमेव तस्य गवां यूथः व्याघ्रेणाक्रान्तः। ततश्चासौ पूर्ववन्मुहुर्मुहुराकलितेनापि कः पुनरेकोऽपि तस्य वचसि विश्वासमास्थाय तत् साहाय्यार्थं न समुपस्थितः। तेन च साहाय्यपरिहीनतया स तावद्दुर्भाग्यो व्याघ्रेणागत्य व्यापादितः, गवामपि समजो विनष्टः खादितश्च। अतएव 'नानृतात् पातकं महत्' इति यदुच्यते केनचिद्दूरदर्शिना पदवाक्यप्रमाणपारावारीणेन महाजनेन तदतियथार्थमेवेत्यलमतिविस्तरेण।

"काव्येषु माघः कविकालिदासः"

अविनश्वरेण परमकारुणिकेन ईश्वरेण अखण्डब्रह्माण्डमिदं रमणीयैर्वस्तुजातैः समलङ्कृतम्। विचित्रपत्रावलीचित्रितमनोहरारामनिकरः, मानसहरप्रसूनपरिशोभिता वल्ली, कुसुममधुलोलुपमधुकरगुञ्जनगुञ्जितकुञ्जनिचयः, सिंहशार्दूलादयो नृशंसश्वापदाः, शोभना मृगयूथाः, अगणितरत्नजातपरिशोभितरत्नाकरजातलभ्यसुवर्णाकरः निकरः; तालतमालनीला पर्व्वतमाला, नीलाम्बरसुशोभना धवलकादम्बिन्यः, कमनीया मणयः, लवनादिसप्तसमुद्राः, ऐरावतादिदिग्गजाः, महेन्द्रादिकुलपर्वताः, उष्णरश्मिरश्मिजालोष्णो ग्रीष्मः अजस्रधारापातशिक्तकलेवरा वर्षाः, नानापुष्पपरिशोभिता शरत्, शान्तप्रकृतिर्हेमन्तः, तुषा-

राषाढ़शरीरः शिशिरः, अशेषकुसुमवासवासितमलयवातप्रशान्तो वसन्तः, पूर्णशशधरपरिशोभिता पौर्णमासी, घोरान्धकारातिभीषणा अमारजनी, किमधिकम् अकृत्रिमसुन्दराणि सर्वाणि मनोहराणि वस्तुजातानि यथायथं नियोजितानि, परन्तु कृत्रिमचित्रपटघटादिना नानाविधविज्ञाननिवहेन च अधिकतरं परिशोभयितुं श्वेतकृष्णरक्ताङ्गा बहवो मानववर्णा प्रयुज्यन्ते सन्ततम्। तेषां केचन वर्म्मचर्म्मादिरचने, केचन घटपटादिप्रकटनविधौ, केऽपि विचित्रविज्ञाने, केऽपि शृङ्गारादिनानारसपीयूषश्राविकाव्यनिचयविरचने मनोनिवेशयन्ति। एतेषां मध्ये सुललितकाव्यमेव अधिकतरं रमणीयम् मनोहारि च काव्यरसरसिकानाम्। नैतत् केवलं श्रुतिरमणीयं दृष्टिरमणीयञ्च, किन्तु समाजशिक्षाविधौ गुरुरिव वर्त्तमानं सत्काव्यं चतुर्वर्गफलसिद्धिदमपि यदुक्तं—

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।

काव्यादेव" इति। अपि च—

"काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च।

शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः।" इति

एवञ्च 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति यदुक्तं तत् तु हास्यार्णवादि असत्काव्यविषयपरम्। आदिकविर्वाल्मीकिरखिलशास्त्रसागरं समालोड़यन् पवित्ररामचरित्रसम्बलितं रामायणं नाम महाकाव्यमेकं विरचय्य धर्म्मामृतरसस्रोतसा प्रसिक्तमकार्षीत् जगत्त्रयम्। परन्तु रामस्य राजनीतिं गार्हस्थ्यनीतिं कर्त्त-

व्यपरायणताश्च यथायथं निवेशयामास। एतेनायं ग्रन्थः सर्वेषां काव्यानामादर्शभूतः।

ततः परं द्वापरावसानसमये कृष्णद्वैपायनः कुरुपाण्डव-चरित्रमाकलयन् सर्वरत्नाधारं महाभारतं प्रणिनाय। ततःपरं अशेषभावालङ्काररसविलासः कालिदासः, अशेषभावविभव-सम्भो भवभूतिः, प्रभूतप्रतिभो भारविः, निखिलपण्डितमण्डली हर्षविलासप्रकर्षवान् श्रीहर्षः, कविशङ्कविलङ्घनो माघः, काव्य-सागरतरङ्गे भासमानो भासः, साहित्यरससमुद्रः शूद्रकः, एवमन्ये च कवयः काव्यानि विरचय्य अमरा इव वर्त्तन्ते।

न खलु सर्वेषां सर्वस्मिन् विषये समा प्रतिभा प्रति-भाति। को वाऽलङ्कारेषु, को वार्थविस्तारचातुर्य्येषु, को वा सुललितशब्दबन्धेषु प्रदर्शयति पाण्डित्यं, तदेवोक्तम्—

"उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः॥" इति

अत्र प्रथमचरणत्रये नास्ति कस्यापि आपत्तिर्लेशतोऽपि, चतुर्थचरणमस्माभिर्विचार्य्य स्वीक्रियते नाम, 'माघे सन्ति त्रयो गुणा' इति, किन्तु एतदेवात्र प्रष्टव्यं, यत् रघुवंश-किरातार्जुनीय-नैषधचरितेषु किं निर्दिष्टात् इतरे गुणा लेशतोऽपि न सन्ति? उत अप्राधान्येन वर्त्तन्ते? मन्ये च यत्र यो गुणः प्रधान्येन वर्त्तन्ते, तत्र तस्यैव निर्देशः श्लोककृतोऽभिप्रायः, तर्हि काव्ये-स्मिन् त्रयो गुणाः किं प्राधान्येन स्वीक्रियन्ते? नैतत् सम्भवति, अस्मिन् शिशुपालवधे शास्त्रसागरपारदर्शिना मल्लिनाथेनोक्तं

यत् 'वीरप्रधानो रसः' इति वीररसे ओजोगुणस्यैवावकाशः निखिलालङ्कारशास्त्रसम्मतः। तथा च साहित्यदर्पणे—

"ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते।
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु॥" इति

ओजोगुणे च गौडीरीतेः प्रचारः स्वतएव, तथात्वे सति ग्रन्थेऽस्मिन् प्राधान्येन पदलालित्यकथनम् उन्मत्तप्रलापवदुपेक्षणीयम्। ये नाम माधुर्य्यादयो गुणा राजन्ते, ते तु शृङ्गाराद्यङ्गरसानुरोधेन वर्णिता अङ्गगुणा न त्वङ्गिनः। यदि नाम अङ्गगुणानुरोधेणैव त्रयोगुणा इत्युक्तं यदपि न समीचीनतया प्रतिभाति, यतः रघुवंशादिषु कालिदासग्रन्थेषु पदलालित्यादिगुणा वर्त्तन्त एव, तेऽपि ग्रन्था बहुगुणसमलङ्कृताः कथं नोच्यन्ते? अतएव शिशुपालवधं प्राधान्येन गुणत्रयसमन्वितमिति न वक्तुं समीहामहे वयम्; माघपक्षपातिनां नितान्तभ्रान्तिसन्तानसमन्वितानां वचनमेतत्; त एव समर्थयन्तु एतेनास्माकं किमपि नायाति याति वा। केचित्तु पदलालित्यलोलुपा नैषधचरितस्य प्राधान्यं समर्थका एवमाहुः यत्—

"भारती भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः॥" इति

नैतत् कथमपि स्वीकुर्म्मो वयम्, केवलं शब्दसौष्ठवातिशयोक्तिप्रियाः सततं स्तुवन्तु किं नामास्माकम्। वयन्तु मन्यामहे यत् तादृशपदलालित्यं विनापि शिशुपालवधं अनेकेभ्यः काव्येभ्यो वरम्। अस्य भावगाम्भीर्य्यं रचनाचातुर्य्यम् अलङ्कार-

प्राचुर्य्यं रसमाधुर्य्यञ्च प्राचुर्य्येण वर्त्तते। अपि च केनचित् समीक्ष्यकारिणा प्रोक्तं यत्—

"नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते॥" इति

वस्तुत एव काव्येऽस्मिन् अद्वितीयशब्दबन्दो बध्नाति सहृदयवतां हृदयानि, नायं कविः केवलं साहित्यशास्त्रपारगामी, संगीतशास्त्रेषु चास्य समधिकव्युत्पत्तिं समवलोकयामः तथा च—

"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः।
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः॥"

एवमपि च—

"सर्वकार्य्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्दपञ्चकम्।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम्॥"

इत्यनेन कवेर्बौद्धशास्त्रसमालोड़नपाटवं प्रतीयते।

"विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम्।
फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि॥"

इत्यनेन च सांख्यशास्त्राभिज्ञता परिस्फुरति, परन्तु आयुर्व्वेदे चापि कवेः समधिकव्युत्पत्तिमधिगच्छामः। यथोक्तं तेन—

"स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम्।
अयथा बलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः॥"

इत्यादि बहव एव श्लोका अस्य नानाशास्त्रे पाण्डित्यं सूचयन्ति, अतएव सर्व्वशास्त्रसमन्वितं काव्यमिदं सर्व्वाङ्गसुन्दरम्। पुनः पुनरध्ययनेनापि चास्य अभिनवमधुरता न ह्रासमुपैति।

काव्याम्बुधिसमालोड़नगृहीतकाव्यामृतरसेन केनचिदुच्यते यत् 'माघे मेघे गतं वयः' वस्तुतएव माघाध्यायिनो मेघाध्यायिनश्च अशेषरससागरं माघं मेघं वा परित्यज्य अपरकाव्याध्ययन-लालसा न जायते, मेघदूतं कालिदासस्य स्वानुभूतिसम्भूतं खण्डकाव्यम्। तदादर्शं कृत्वा अन्ये कवयः पदाङ्कदूतं वात-दूतम् इत्यादि विरचयामासुः। कालिदासलेखनीप्रसूतं मेघदूतं काव्येषु तिलकम्। विरहिणां हृदयम्, विज्ञानस्याकरः, भाषायाः कल्पवृक्षः, मानचित्तस्यादर्शः, अलङ्कारस्य मूलधातुः, रसस्य जलधिः, कवीनामाश्रयः, अलं नाम सर्व्वजनपरिचित-स्यास्य उत्कर्षसाधकप्रमाणसंग्रहेण। कालिदासो न केवलं मेघदूतं विरचय्य प्रतिनिवृत्तः, परन्तु रघुवंशकुमारसम्भवे महाकाव्ये, अभिज्ञानशकुन्तल-मालविकाग्निमित्रादिनाटकनिवहं, आदि-रसाकरं शृङ्गारतिलकं, श्रुतिमात्रबोध्यं श्रुतबोधं नाम छन्दः-शास्त्रञ्च विरचयामास। सर्व्वस्मिन्नेव काव्ये अस्य रचनाचातुरी रचयति रतिमतितरां विद्वज्जनानाम्। यथोक्तमभिज्ञान-शकुन्तले—

"पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसीक्तेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥" इति

अपि नामैषां श्लोकानामुपमा वर्त्तते किं न वा तन्न जानी-महे, नितरां समीक्ष्य केनचिदुक्तम्—

"कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी ।
पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥" इति

कालिदास इव कालिदासः शयने स्वपने पथि जागरणे प्रान्तरे कान्तारे अन्तरीक्षे क्रीड़ायां व्यायामे भोजने पाने ध्याने किमधिकं सर्वत्र सर्वदा सर्वस्मिन्नेव विषये कवीनां मनसि आनन्दं चकास्ति । उक्तञ्च—

"पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥"इति

एतदप्यस्माकं विस्मयसमुत्पादकं नाम, यत् कवेरिदं काव्यं, काव्यमार्गेणैव कविः परिचीयते । अतएव न कथमप्येतत् समीचीनतया प्रतिभाति, तत् किमेतत् असमीक्ष्यकारि कपोल-कल्पितं, किमु मृषा जल्पितम्, उतास्य गूढ़ार्थोऽपि कश्चिद्विरा-जते खलु.? अत्रास्माकं मानसलतिका विकाशयति नामैवं सिद्धान्तकुसुमं, न जानीमहे सदैवैतत् विद्वज्जनप्रपूजनविधौ विधिनिबद्धं भवेन्न वा ? अपि च माघस्य चिन्ताशक्तिप्रसूतमेतत् काव्यमिति अनायासेनैवावगन्तुमर्हन्ति धीराः, एतेन काव्यस्य उत्कर्षः समजनि न कवेः, 'कविकालिदासः' इत्यस्य न कश्चित् विकत्थनावसरः, कालिदासः निजप्रतिभाबलेनैव स्वग्रन्थे भावादिकं निवेशयामास । सरस्वती तु तस्यानुवर्त्तिनी, तद्ग्रन्थ-विरचनविधौ च एवमेवानुमिनुमो, यत् कविरयम् अलङ्कारादिकं नानुससार, अलङ्कारादय एव तमनुसरन्ति स्म । काव्यलिखन

काले कालिदासस्मिन्तां नाग्निश्राय; तस्य स्वभावलेखनसुखे सुललितपदावली स्वतएव समागतासीत्। उक्तञ्च—

"कविता वनिता चैव सरसा स्वयमागता।
बलादाकृष्यमाणा चेत् सरसा विरसायते॥" इति

अस्य कवेर्मेघदूतस्य रचना नूतनभावसम्पदा सम्पादितासीत्। तदेकेनैव काव्येन स 'कविकालिदासः' इति यथार्थत एव साधु प्रयोगं वक्तुमुपयुज्यते, कालिदासविरचितवचनपीयूषधाराप्रसिक्त-हृदयः कश्चिदेवं प्राह—

"कालिदासकविता नवं वयः
माहिषं दधि सशर्करं पयः।
एनमांसमबला च कोमला
सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि॥" इति

अपि च काव्यशास्त्रं तावज्जगति समाजशिक्षार्थं परिचरति, सर्वे खलु समाजचराः शास्त्रविज्ञानतत्परा न वर्त्तन्ते। तेषा-मुपदेशविषये सरलभाषोद्भाषितमनुशासनमेवोपयोगितया किं पुनस्तत्र तर्कः? यो हि सर्वमनोरमेण वचनेन सर्वानेव मनुज-निकरान् विनोदयितुमर्हति, स एव प्रधानकविपदमारोढूं शक्नु-यात्। माघः खलु शिशुपालबधे दीर्घचिन्ताप्रसूतातिकटोर-पदानि सन्निवेश्य काव्यस्योत्कर्षमसाधयत्, किन्तु स यदि सामाजिकान् स्वयमेव अध्यापयति, तदैव सामाजिकास्तत्का-व्यार्थमवगन्तुं प्रभवन्ति, एवम्विधकार्य्यस्यासम्भवतया तेन काव्येन तादृक् समाजहितं न विहितम्। ये तावत् आभिधानिका

व्याकरणशास्त्रपारगामिनस्तदर्थपरिग्रहे तएव प्रभवन्ति। अतएव शिशुपालवधस्योत्कर्षं प्रत्याययन्ति। यो हि साधारणजनानां मनसि स्वकीयरचनामाधुर्य्यप्रकाशयितुमसमर्थस्तस्य कवेः किं नाम माहात्म्यं? कालिदासस्य कविता श्रुतिगोचरमात्रेणैव सर्वेषां हृदयविनोदिनी समवर्त्तते। अतएवोक्तं "काव्येषु माघः कविकालिदासः" इति यत् तत् तथ्यमेव चकास्ते। अलमति विस्तरेण, नाभिकाङ्क्षामो वयं मण्डूककण्ठनिर्घोषसदृशकठोर-शब्दप्रचारिणात्रभवतः सामाजिकान् व्यथयितुमिति शम्।

"कः परः प्रियवादिनाम्"

इह तु नानासुखोपचीयमाने ज्ञानविज्ञानसन्ताने संसारे कस्तावदेवम्भूतोऽस्ति पुण्यप्रतिमः, यः सर्वेषां चेतः समाकृष्टु-मानन्दयितुमुत्साहितुञ्च प्रभवति, युगपत्तुल्यमूल्येनेत्यभिज्ञानार्थं वक्तुमुपयुज्यते यः खलु दिष्ट्या सकलानन्दसन्दोहनिःसन्दिवचना-मृतमन्दीकृताखिलतापकलापः सततं प्रफुल्लनयनाननमानसः प्रकटीकृतप्रभूतकार्य्यपर्य्यायवहः प्रेमविह्वलदेहो लीलाललित-कोमलसकलकर्म्मणा लोकशोकसंहारो आसकलप्रीतिभाजन-मनन्तशक्तिमप्रियवादीति।

अपीदमेव हि चिरन्तनं सत्यं यत्तावन्नैव हि सर्वं सर्वस्य स्नेहस्थलं वा साकल्येन भवितुमर्हति। यच्चैकस्य

प्रियं तदपरस्याप्रियं कथञ्चिद्वा प्रियतममिति। प्रियत्वाप्रियत्वयोर्न तावत् साधारणीरीतिरेकरूपा परिलक्ष्यते। तच्च प्रतिक्षणमेव विविधया दृशा चित्तवृत्तिमाकर्षोन्नयति, निर्नमयति वा मनुजानत्र जगति। प्रियञ्च तदेव तस्य यद् यस्यान्तःकरणे झटिति मन्दाकिनीनीरधाराप्लुतकूलतलमिव समुपप्लाव्य प्रमोदपरम्परया प्रीतिपयोधौ निमज्जयति, परं विशुद्धयति च प्रबलज्वलनज्वालासम्पृक्तसातकुम्भमिव शासनशासितवाचातिमात्रम्। एवमेवानन्तयाऽसीमशक्तिमत्याद्भुतया भाषया यः सततमर्थयुक्तप्रियमेव भाषितुमाग्रहीतव्रततो मानवको जातोऽत्र जगति। हन्त! तस्यावश्यमेकोऽपि परो नावशिष्यते; अबान्धवा अपि बान्धवायन्ते, अमित्रा अपि मित्रायन्ते, अवश्याश्च वशतां यान्तीति सनातनो निसर्गनियमः स्यात्।

सैव हि प्रियवाक् साधारणतोऽर्थहीना अर्थयुक्तेति द्विधा विभक्तुं शक्यते। तदादिमार्थनिर्मुक्ता तु केवलस्फोटात्मिका शुक-पिक-कारण्डादि-विहङ्गमानां ध्वनिः। अपरा नानार्थालङ्कारानुप्रासादिसद्भावयुक्ता मानुषाणां भाषा। यद्यपि चाज्ञानिनां शुकपिकादीनामर्थहीनापि ध्वनिरूपा वाक् सपदि लोकचेतांसि समधिकरोति, रञ्जयति सुखयति च द्राक्, तर्हि ज्ञानविज्ञानानुशीलयतामुच्चैर्ज्ञानवतां प्रियभाषणानुशीलनतत्पराणां मनुजानां प्रस्फुटार्थप्रकटनपरमधुरपदयोजनकदम्बकलितललितधुरीणा सकलगुणविकाशनप्रकर्षा लोकभाषा पर्याप्तं सर्वथा चेतश्चमत्कुर्वतीति किमेवाश्चर्य्यम्। एवमपि हि विशुद्धचित्तवतां

शान्तिसुखापचितानामपरिमितदुर्भावनाधिगतानां दूरीकृत-सकलकुलनयप्रबन्धानां कोपोपरतान्धानां प्रायोन्मत्तवतामपि प्राणभृतां विदधाति प्रिया वाक् राध-मध्याह्न-मध्यगत-चण्ड-मार्त्तण्डातप-तापिततनुनामनूनप्रच्छायशीतलतलं न्यग्रोधपादप-मूलमिव सपदि प्रत्यङ्गं शान्तिसौख्यम्। परं कठोरभावनयो शरीकृतचित्रचेत्राणां दुर्म्मनायमानानामपि तादृशो वाणी शुचे-र्निरन्तरा नीरधारेव बाहुल्येनाभिवर्षार्द्रीयते, कुरुते च समु-र्व्वैरातिमात्रम्॥ एवं समपनयति विषादं, दूरं गमयति क्लमं, व्यपनयति च खेदम्। किञ्च शमयति परस्परविद्वेष्टॄणामपि द्वेषम्, जनयत्यसौहृद्येऽपि हृद्यम्।

एवं नामावलोक्यते लावण्यललितायितं रूपं, दृष्टिसमा-कृष्टिं यौवनलक्ष्मीं, कोटिपरिमितं वसुमपि च प्राग् नावलोक-यन्ति सुसूक्ष्मदृष्टिमन्तो विद्वांसः। ते हि यत्नतः प्रथममाचार-व्यवहारौ वार्त्तालापक्रमेणैवान्यत् सर्व्वमभिज्ञातुमुत्सहन्ते, नितरामभ्युदयकाङ्क्षिणां येषां केषामपि च वचः सर्व्वथा शोभनं प्रियञ्च कर्त्तुमुचितम्। अश्लीलोऽप्रियश्चाप्यालापो यं कमपि व्यथयति, तेन स्वात्माधः पतति, तस्माच्च दुरितमापादयति स एव सम्यक्। अतो विस्मृत्यापि कदा तन्न व्यवहरणीयं सुधि-यामिति किं तत्र तर्कावसरः। यतो हि श्रूयते तच्चातिशयां मर्म्मपीड़ामातनोति स्वभावसुपेलवे चित्तप्रदेशे दुरारोग्यव्रण-मिवामरणमत्र जगति। यथोक्तञ्चार्य्यमिश्रैः—

"छिन्नं रोहति खड्गेन शरैर्व्विद्धञ्च रोहति।

वचोदुरुक्तं बीभत्सं वाक्क्षतं न प्ररोहति ॥" इति

परमेवमपि चेदकैतवमपि वचोऽप्रियं स्यात्तर्हि नोच्चरणीयं पुंसेति नीतिशास्त्रप्रवर्त्तयद्भिरुद्गीतम् । यथा—

"सत्यं ब्रुयात् प्रियं ब्रुयान्माब्रुयात् सत्यमप्रियम् ।"

किञ्च—

"सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुक्तमसुखावहम् ।" इति

यत् सत्यं सहस्राश्वमेधापेक्षयापि गुरुभारमुक्तं महर्षिणा रामायणे यथा--

"अश्वमेधं सहस्रन्तु सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
तुलयित्वा तु पश्यामि सत्यमेवातिरिच्यते ॥" इति

एतादृशमपि सत्यमसुखावहमप्रियमपि चेत् कदा नोच्चनीयं केषामिति सकललोकाचारसंविद्भिर्नयकद्भिः शासनशतैर्वाक्यैरभिमतम् । नितरां परानुकृष्टिमन्त्रोपमं मधुरं प्रियमेव वचः स्वस्वरसनासने शश्वदेव स्थाप्यमित्युच्यते नयकुशलिभिः परमविधेयैः पुरुषैः, यथा—

"वाङ्माधुर्य्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं
वाक्पारुष्याच्चोपकारोऽपि नेष्टः ।
किं तद्द्रव्यं कोकिलेनोपनीतं
को वा लोके गर्द्दभस्यापराधः ॥"

अन्यच्च—

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्त्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

ताञ्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥ इति

अवगतं तावदनेकैर्यत् गभीरवनान्तश्चारिणो विहङ्गमोत्तमाः पिक शुक प्रभृतयोऽशेषविभूतिमद्भिर्धनिकैः सुस्वरत्वादेव सुरपुरप्रासादोपमं स्वभवनमानीय रम्यं भक्ष्यं सुपेयञ्च यथेच्छमर्पयित्वा सातिशयमाद्रियन्ते। एवमपि हि रम्यहावभावोल्लसितैः सुरपुरसुन्दरीरपि विडम्बयन्तीभिरनेकाभिर्वराङ्गनाभिर्नवपल्लवपेलवेनालूनकोकनदच्छदप्रतिमाग्रहस्तेन भ्रमरकृष्णपक्षपुट पतत्रिणं प्रमार्ष्य रसालं भोजनं भोज्यमानाः, किञ्चानेकशो विलासिनीभिः पण्ययुवतीभिर्गाढतिमिरवर्णप्रतिमकाकावयवाः कालकण्ठाः त एव विहगाः कण्ठरवार्थमेव सातिशयमभिनन्द्यन्ते। एवं तुल्यवर्णत्विषौ पिककाकौ यदा स्निग्धवनष्पतिलतान्तरितौ भूत्वा क्षुद्रफलानि भक्षितुमुत्सहेते तदा कण्ठरवमन्तरा तयोर्निपुणेनापि कथं कथमपि शक्यते विभावयितुमेकतरोर्भेदः। परं कण्ठरवोच्चारणमात्रादेव कोकिलं सस्नेहमवलोक्योत्कर्णं तद्ध्वनिः श्रूयते धीरैर्मूढैरपि चात्र जगति। काकस्तु सातिशयकर्कशस्वरतया चञ्चुव्यादानमात्रादेव विविधोपायैस्ताड्यत इति प्रकृतेश्चिरन्तनी निरर्गला पद्धतिः। परं दृश्यते तावदनेकत्र बहुदोषदुष्टोऽपि केवलं मधुरवचनप्रयोगादेव जनादरं प्रतिष्ठाञ्च लभते, प्राप्नोति च साधारणानां वैशिष्टां सहानुभूतिम् इत्यमभीक्ष्य कोकिलदृष्टान्तेन कविनोच्यते—

पिकः कृष्णो नित्यं परमकरुणया पश्यति दृशा
परापत्यद्वेषी स्वसुतमपि नोपालयति च ।
तथाप्येषोऽमीषां सकलजगतां वल्लभतमो-
न दोषा गृह्यन्ते मधुरवचसां केनचिदपि ॥ इति

पुराणे च श्रूयते—पुरा जगल्लेकार्णवे हि योगनिद्रोत्थितेन भगवता वासुदेवेन सार्द्धं दुर्द्धर्षौ मधुकैटभौ पञ्चदशसहस्रवर्षं युद्धं कृत्वा भगवतो मधुरया गिरा मुहितौ वरच्छलेन स्व स्वमरणं स्वीकृत्य तस्य वध्योपगतौ। एवं सुराणां श्लक्ष्णयार्थपूर्णातिविभव-विस्तरया वाचा दनुजदलनाशायैरम्बदार्थं महर्षिर्दधिचिरात्मदेहं देवेभ्यः समुपहारीचकार। इत्थमित्यवेव बहुशः कार्य्योप-पत्तिः समुपजायते मधुरतो वचनादिति कस्तत्र सन्देहावसरः? प्रियभाषणे नूनमपूर्व्वास्ति समाकर्षणी शक्तिः, सा हि जातु विद्वेषयतामपि द्वेषमपाकर्त्तुं शक्नोति।

एवं नाम स्फुटमेवावलोक्यते यत् कस्यचिच्चेतसि गुरुव्य-थोत्पादानानन्तरमेव चिरेण स्वल्पेन कालेन वा तादृशी ततोऽधिका वासह्या मनोवेदना विचिकित्सा किमु क्षोभमस्वच्छान्ध्यं वा स्वचित्तभूमिमधिकृत्यातलकलुषमहापूरके चिरं निमज्जयति-तराम्। तथा तद्विपरीतया सुकथया कस्यापि प्रसादोपपादिते स्वचित्तमपि तद्विमलानन्दरसप्रवाहधारा समुपगम्य स्वर्गीया-नन्दसुखमनिर्व्वचनीयाञ्च तृप्तिं विदधाति। परं स खलु सन्तुष्टमनाः सततमभिवर्षति शुभाशिसं, जनगोष्ठीषु च कीर्त्त-यति यशः, सकलहितञ्चेहते, इत्यादि प्रियभाषणे इहामुत्र

लाभशतमभीक्ष्य प्रियवादिनां न कोऽपि परः इति सर्व्वेषामनुभवसिद्धमतएव याथार्थ्यं साधूक्तञ्च चारित्रादिलोकाचारविशेषज्ञेन प्रेक्षावता "कः परः प्रियवादिनाम्" इति सुधाधिकवाक्येन।

सञ्चयो नावसीदति—

सञ्चयस्तावत् प्रयोजनीयद्रव्याणामुतोपार्ज्जितानामर्थानाञ्च कियदंशरक्षणं नाम प्रत्युपदिशन्ति शास्त्रसिद्धान्तकारिणः परमविधिया आर्य्यमिश्राः। नीतिरप्यास्ते—"आपदर्थे धनं रक्षेत्" इति। वस्तुतः संसारेऽस्मिन् सर्व्वेषामेव गृहमेधीनामवश्यमेव सञ्चयः कर्त्तव्यः। नितरां ऋते च तत् सञ्चयं नहि तावदेकेषामपि रोग-शोक-परितापपूर्णे संसारे कथं कथमपि जीवनयात्रा सुखेन प्रतिपद्यते। यस्य यादृश एव अर्थागमो भवति स हि तादृशव्ययेन यदि निःश्वसति तर्हि भाविनि वार्द्धक्ये कायक्लेशेनाप्युपार्ज्जनासम्भवे वाढ़मेव नानाज्वालामयीं दशां समेत्य प्रतिक्षणं दुर्दमनीयमर्म्मवेदनया दंदह्यत इति नास्ति तत्र सन्देहोऽल्पोऽपि, एवमुपार्जनकाले च यदि हेलया सञ्चयं न कुर्य्यात् तर्हि दुर्भिक्षे वा तादृशे प्राणसंशयकरे समये समायाते तस्याविमृष्यकारिणो वराकस्य शतशो विपदसंकुलायाः संसारयात्रायाः कथं निष्पत्तिः स्यात्? परं तदा प्राणप्रतिम-पुत्त्र-पौत्त्र-

भार्य्यादिकुटुम्बानां तृषाविशुष्ककण्ठं मर्म्मन्तुदां सुदारुणां जठरज्वालाञ्च समीक्ष्य जीवतोऽपि च मृतवदेव तस्य सुनिश्चितं वर्त्तितव्यम् ।

एवं नाम देहिनां देह एव रोगमात्राणामावासभूमिर्विपत्तीनां तीर्थशीला, कष्टानामाकरस्थलमिति समामनन्ति तत्त्व दर्शिनो महर्षिप्रमुखाः यथा—"शरीरं व्याधिमन्दिरम्" इति। अत एव यदि दैवगत्या बलवता व्याधिनाक्रम्यमाणः दीर्घदिनानि तल्पतलमधिशयानो रात्रिन्दिवं केवलं शय्यामेवाध्यास्ते तर्हि सञ्चयहीनं तमेव वराकं क एव सुहृदुद्धरितुं समीपमागत्य सुव्यवस्थया करुणावारिधारामभिवर्ष्य स्ववसुच्चयेण निरामयं कर्त्तुमभिलषति, क एव वा भिषक् रोगाभिभूतं तमर्थमन्तरा निरामयं कर्त्तुमुत्सहते ? परं तमेव निःस्वं कुटुम्बाः कुटुम्बिन्योऽन्तरङ्गबान्धवा वा न्यक्कृत्यावजानीयुः, न हि परिजनाश्चापि सुचिरं दिनं तस्य प्रायश एव वशतापन्नाः स्युः, नितरां यथाकालोपचारपथ्यादिपरिचर्य्याभावाज्जीवन्नपि मृतवदास्थायाचिरेण परेतपुरातिथिर्भवन्नाकालिकमहाप्रस्थानजनितात्मनाशकलुषपङ्के निमज्जन्नानन्तकालं दुःखं लभेत, स खलु सञ्चयपराङ्मुखो मन्दभाग्यः ।

अपि हि सञ्चयमन्तरेण नहि तावत् काम्ययागादिकर्म्मानुष्ठानं व्रताचरणं तीर्थदर्शनमन्यत् किमपि वा अर्थव्ययसाध्यं पारलौकिकक्षेमास्पदं कार्य्यं सम्भवतितराम् जनानाम् । परं व्यावृते सर्व्वेन्द्रियार्थे वार्द्धक्ये समुपागते प्रतिपदमेव स्खलनं

भवति तेषाम्। सत्यं तत्र सञ्चयिनमर्थवन्तमर्थलोभेन निःसम्पर्कितोऽपि पुत्राधिकयत्नेन सेवते। परमर्थहीनं तमेवात्मपरिजनोऽपि समवज्ञायते, उक्तञ्च श्रीमदाचार्य्यपादैः—

"यावद्वित्तोपार्ज्जनशक्तस्तावन्निजपरिजनानुरक्तः।
तदनु च जरया जर्जरदेहे वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे॥" इति

वस्तुतः अर्थमर्जयितुमसमर्थस्य सञ्चयपराङ्मुखस्य तपन इव प्रदीप्तो वंशः, बृहस्पतिरिव धीः, स्कन्द इव रूप शक्ति-सामर्थ्यमेवमन्यदपि सर्व्वमेव विफलतया प्रतिभाति, नितरां गृहस्थमात्राणामेव विलासादिव्ययमपाकृत्य भोजनाच्छदनेष्वपि किञ्चित् क्लेशं स्वीकृत्यावस्थानुरूपं सञ्चयमवश्यमेव करणीयम्। हन्त! तत्र कीदृगेव तत्त्वपूर्णमभाणि वाक्यं श्रीमद् विष्णुशर्म्मनाम्ना कविपुङ्गवेन—

"शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वीयं वित्तमुपार्ज्जितम्।
रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन॥" इति

नैतदप्रत्यक्षगोचरं केषां यत् सञ्चयशीलं बन्धुबान्धवसम्पर्कहीनमपि पथिकं सादरमेवाभ्यर्थयन्ति लोकाः, किन्तु सञ्चयहीनं भार्य्यापुत्रादयोऽपि यथोचितं प्रायशो नाद्रियन्ते, तस्य समुचितप्रयत्नेऽपि मन्दादराः, कार्य्यमात्रेषु छलमवतार्य्य वादप्रतिवादपरायणाः एव भवन्ति। अतः सर्व्वेषामेव समुचितेषु ग्रासाच्छादनादिषु दैन्यमनुभूय यथासम्भवं सञ्चयनमवश्यं कर्त्तव्यम्। एवं हि पर्य्यवलोक्यते तावन्निकृष्टप्राणिमध्येऽपि सञ्चयप्रवृत्तिः, मधुकरो भविष्यदर्थमेव पुष्पात् पुष्पान्तरं परि-

भ्रम्य कणं कणमेव मधु संगृह्य मधुक्रमं विचरति। पीपिलिकादयो नगण्याः कीटाः भाविदिनसुखप्रतिपत्तये अहोरात्रमाहार्य्यमन्विष्य निजविलदुर्गे सञ्चित्योपभुञ्जते। भ्रमरकीटपतङ्गाश्चासमृत्तिमिते गृहे भोज्यार्थं विजातीयं कीटमानीय स्थापयन्ति। पतत्रिनिकरेषु वायसाः श्वोदिनार्थं भक्ष्यं नयने निमिल्य यत्र तत्र गूहयन्ति।

एवं नाम सतामाभाणकमस्ति—"तृणादपि भवेत् कार्य्यं यत्नेन रक्षितं यदि"। इति वस्तुतः सांसारिकाणां तुच्छवस्तुमात्रमपि नोपेक्षणीयं तच्च समयान्तरेण प्रयोजनीयं भवेत्। यतः एकैकेनापि सञ्चीयमानेन तृणेन काले प्रभूतमुपेत्य महदुपकारास्पदत्वमाधीयते। अतः कणमात्रमपि वस्तु नावज्ञातव्यं नोपेक्ष्यं न परिहातव्यञ्च क्वचिदपि गृहस्थानाम्।

नूनमवगन्तव्यं तावत् प्रतिक्षणं भग्नसूर्पस्यास्ति भस्मनिक्षेपार्थं प्रयोजनम्। एवं जीर्णवस्त्राञ्चलस्य द्रव्यशोधने, सम्मार्जने, कन्थादिनित्यप्रयोजनीयद्रव्यनिर्म्माणे च व्यवहारः स्यात्। अतएव यत् किमपि वस्तुजातं यत्नेन रक्षणीयञ्चेत् कालान्तरे सातिशयामुपकृतिं साधयेत्! प्रतिदिनं संगृहीतेनापि लोष्ट्रखण्डेन गभीरं कूपं प्रपूरयितुं शक्यते। इत्याद्यसंख्येयाः सन्ति दृष्टान्ताः। ते हि निपुणपर्य्यवीक्षणेन वीक्ष्यन्ते चेत् तेषां कार्य्यकारित्वमपि सर्व्वत्रावलोकयितुं शक्यते निपुनैः। काणवराटकस्यैकोऽपि नहि नहि कदा गृहस्थानां विफलरक्षणो भवति।

वाढ़मेव जगत्यस्मिन् सञ्चयपरो न तावत् कथं कथमपि

सांसारिकेषु दुःखमुपभुञ्जन् नितान्तदुर्गतदशायामुपस्थितः स्यात्। एवञ्च तस्य भवलीलाललितनिबन्धे तु न पुनरभावो नाम व्यन्तरेण मुखं विकृत्य प्रकटविकटदशनं वहिष्कृत्योपहस्यते, स खलु सञ्चयपरवशो जनो लवमात्रमप्यत्र जगति।

एवमपि दृश्यते सुखे वा दुःखे वा नितान्तदुर्गतदशायां वा संसारे सर्व्वत्रैवार्थस्य प्रयोजनम्। नचार्थमन्तरेण विषयिणां किमपि कार्य्यं सुसम्पन्नं स्यात्। जीवने मरणे वाप्यर्थानामावश्यकम्। नितरामेवंविधानामर्थानामभावः कीदृश एव दुःसहो मानवानां तदभावग्रस्तजन एव प्रमाणम्।

तादृशार्थार्जनकालान्तरे केवलं स सञ्चयो हि नाम नराणामाश्रयस्थलं, जीवनधारणस्य शरणिः, आदरस्य निलयः, प्रतिष्ठायाः हेतुः, सुखस्य च मूलमिति सर्व्वं विदित्वा शोभनमभिहितं नीतिशास्त्रविशारदेन केनापि पुरुषेण—"सञ्चयो नावसीदति" इति।

आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः—

इह तु विधातुर्विधानवैचित्रे संसारे सर्वे खलु भावाः परस्परविलक्षणाकारा द्वन्द्वमया एवाभिवर्त्तन्ते! तद्द्वन्द्वमयत्वं तावत् परस्परविपरीतधर्म्मरूपाः सातिशयविलक्षणाकाराश्च, यथा हि यत्र निखिलप्रकाशतेजः प्रतिभाति नूनं तदनु तत्रैव मेदुरस्तिमिरस्तोमः समायाति ; तथा यत्र सुखं तत्रैव दुःखं ; यत्र

धनकनकादीनामुपचयः तत्र तेषामपचयोऽपि सदर्पमुपसर्पति ; यत्र अरातिविजयश्रीर्वरिष्ठस्य वीरस्याङ्कमधिकरोति तदलच्चे चालच्चीरपि तत्र स्वैरं स्वैरं समायाति। सद्यःप्रसूतार्भको यथा मातापित्रोरनन्तानन्दाश्रयः तथा निखिलनिरानन्दस्यापि ; इत्थमित्थं पुत्र-कलत्र-मित्रादिपदार्थमात्रेषु प्रियाप्रिययोः मिलन-विरहयोरुत्पत्तिविनाशयोश्चानन्तसमावेशमभीच्य नूनं समुदयः संसार एव द्वन्द्वचर इति सर्वथा प्रतिपन्नोऽस्मि। यदि नाम द्वन्द्वमय एव प्रतिपदं परिलच्यते संसारस्तर्हि सारल्यस्य विरुद्धधर्म्मि कौटिल्यमपि वर्त्तत इति का भवितुमर्हति विप्रतिपत्तिस्तत्र ?

तच्च कौटिल्यमतिशयमायानिगूढरहस्यानामावासस्थलम् ; न महातार्किकस्य विचारलभ्यम् ; लोकप्रत्यच्चकार्य्येऽविदितात्मपत्तम्, सभ्यसंसदिजनमनोविप्रलम्भकं, प्रच्छदपटावृतवस्तुवल्लोकगोष्ठीषु च स्वमावृत्य विलसतितराम्। यथा भीषणतिमिरस्तोमसन्निपाते व्यालादिहिंस्रप्राणिनां गतिर्नकेषां ज्ञानगम्या ; यथा वा पाथोधिरन्तश्चारिणां मीन-नक्र-मकरादीनां विचरणपद्धतिः स्थलाभिचरतां मानवानामतिशयदुर्व्बोध्यैवास्ति ; तद्वदेव कौटिल्यस्यात्मविकाशः न कैरभिज्ञायते धरणीपृष्ठे। यथा च वंशीस्वरमूर्च्छनया प्रतारिता वागुराभिः कुरङ्गाः, हस्तिनीस्पर्शनोन्मादनया निगड़ैर्मातङ्गाः, तण्ड़ुलादिकणलोभनया पाशोपन्यासैर्विहङ्गाः, मण्डूकादिव्यालभोज्यदर्शनेन, मन्त्रौषधिभिश्च भुजङ्गाः स्ववशीक्रियन्ते ; तथात्ममाहात्म्यातिशयानेन

कौलिन्येनाकृष्यन्ते प्राणिनिवहाः सुपर्य्याप्तम्। तच्च सर्व्वथाति-दुर्लक्ष्यञ्च मानवानां हृद्यदि कौटिल्यं नाम कूटचित्तवृत्तिमन्तरा-व्रजगति।

परं कुटिलता खलु कुटिलजनहृदयाश्रयवृत्तिः, तद्विपरीता सरलता च पुनः सरलचित्तवृत्तिकस्येति निर्व्विरोधितो विचार-सिद्धान्तः परमसत्यञ्च वचः श्रीमदाचार्य्यपादानाम्। परञ्चेत-दुभयोः पर्य्यालोचने प्रथमा तावदसाधुजननिषेवणीया पिशुन-मनोवृत्तिमतां चिरक्रीड़नभूमिः, अपरा च सभ्यसम्वित्परि-शोभना चतुर्व्वर्गादि परमपदपद्धतिपरिचायत्री सुखदात्री मधुरा परा सरलता नाम, महती चित्तवृत्तिर्म्मानवानाम्।

अपि हि व्यवहारोपगते नूनमेतदुभययोरेकतरयार्जववृत्त्या मतिमतामव्याधमशङ्कञ्च वर्त्तितव्यम्; एवं हि निरन्तरमसदभी-प्सुना कुटिलप्रकृतिना तद् दुर्लक्ष्यं कौटिल्यमवश्यमेवावलम्ब-नीयम्; यतः कुटिलेषु सारल्यं सारल्ये च कौटिल्यं मिथ्यौप-चारिकव्यवहार इव सर्व्वथा प्रतिपद्यते, एवं समायाति तेन नयपथोल्लङ्घनं नाम प्रत्यवायस्य निरन्तरा धारा, घटति च महानर्थस्यैकायनो विरोधभूमिः। नितरामनुत्साहादिदोष-स्तमेव विषमव्यवहर्त्तारं गृह्णातीति प्रकृतिसिद्धो नियमः। तत्राभाणकमप्यस्ति—

"सारल्यं सरले कुर्य्यात् शठे शाठ्यं समाचरेत्।" इति

वस्तुतः सांसिद्धिकभावविरुद्धाचरणे प्रतिपदमेव स्खलनं सम्भवति, सम्भवति तेनापि च चरमदुर्दशायास्तलातलगमनम्;

ततश्च मरणमपि नाधिकदूरमिति क्रमपर्थ्यायिता श्रेणी व्यवहारपद्धतेरार्थ्यमिश्रैरालोच्यते ; नितरां प्रकृतिकृतनियमानुवर्त्तित्वमेव सर्व्वथा वर्त्तितव्यमवश्यमेव प्राणिनाम्। तद्दुयदि सम्यग् व्यवहर्त्तुं समर्थ्येत तर्हि वाङ्मेव निखिलेप्सीतभाजनं भवितुमर्हति नान्यथा शतेनापि चेष्टया तदर्थं समीहते स्तोकमपि कश्चन मानवोऽत्र जगति।

अपि नाम यस्य यादृश एव स्वभावस्तदनुरूपेणैव भावेन तेन सह व्यवहारः करणीयस्तेन हि स्वाभिष्टसिद्धिः सौख्यमपि च सम्भवितुमर्हति। तद्विपरीताचरणं नयमार्गविरुद्धं क्लेशानिष्टयोररण्यस्यापि वा व्यसनस्य सुप्रशस्ता शरणिस्त्रासस्यापि च चेत्तं भवेत्। उक्तञ्च कविना—

"सम्बर्द्धितोऽपि भुजगः पयसा न वश्य-
स्तत्पालकानपि हिनस्ति बलेन सिंहः।
दुष्टः परैरुपकृतस्तदनिष्टकारी
विश्वासलेश इह नैव बुधैर्विधेयः॥" इति

इयमभिसन्धिर्दैवगत्या कस्यापि प्रत्यक्षं चेत् रंहसोपगतः फणभृत् स्वीया सामान्यश्वासप्रश्वासक्रिया व्याकुलीभूय मुहुर्मुहुर्गर्जन् शब्दायते, तर्हि तत्र नहि कुटिलव्यवहारमन्तरा सदयव्यवहारः कथं कथमपि हृशदि समापतिततराम्। परं कृतेऽपि तादृशे दाक्षिण्यव्यवहारे प्राणानामपि संशयो भवति सुनिश्चितम्। एवमपि हि ऋक्ष-व्याघ्रतरक्षुषु साधारणपशुवृत्त्या तत्संसर्गो व्यवहारश्च न कस्य मनसि समुदेति मनाक्।

नूनं तत्र क्रूरवृत्त्या क्रूरव्यवहार एव केवलं तेषामाक्रमणतः परित्राणहेतुरिति प्रत्यगात्मनि वाढ़मेवानुभवसिद्धम्। एवं नाम गोमहिषादिगृहपालिते शान्तस्वभावे जन्तौ सदयव्यवहारेण तद्द्वारा शकटचालनं हलकर्षणमन्यान्यपि च प्रभूतकार्य्याणि सहजसाध्यानि भवन्ति। कर्कशाचरणे तु पयस्विनी माहिषी वा नार्थिभ्यो यथोचितं दुग्धं प्रत्यर्पयति, परं विषाणचरणादिप्रहारेण प्रथमतस्ताड़यितुमुत्सहते॥ ततो रज्जुना जङ्घां बद्ध्वा दुग्धं दोग्धुं प्रवृत्तश्चेत् न पर्य्याप्तं दुग्धं समर्पयति क्वचिदिति प्रत्यक्षसिद्धम्। सुतरां प्रतिपन्नोऽस्ति सरलेषु कौटिल्यं कौटिल्येषु च सारल्यं सर्वथातिविषमम्, परमनिष्टस्य च हेतुः। अतः सरलेषु सारल्यमेव व्यवहरणीयम्, तथा कुटिले कौटिल्यमिति मर्म्मज्ञानां विशेषवाणी।

दृश्यते हि पिशुनचेतसि साधुवृत्त्या व्यवहरणं तेषामसाधुवृत्तेरेव सहायकम्; यथा भुजगशिशूनां दुग्धपानेन तद्विषज्वाला एव समधिकं वर्द्धते, न च दुग्धमहिम्ना प्रशाम्यति, न वा किञ्चिदूनं च लभते। तथा कौटिल्यव्यवहर्त्तरि सरलव्यवहारस्तत् कूटकार्य्यप्रवर्द्धनायैव प्रभवति। यथा प्रज्वलद्हुताशनजठरे शुष्कतृणेन्धनादिसमर्पणेन तत्तापस्य द्विगुणाभिव्यक्तिरेवोत्पद्यते, न शान्तिः, न च वा तापनिवृत्तिः। दुर्जनमुद्दिश्य कविनोक्तम्—

"दुर्जनो नार्जवं याति सेव्यमानोऽपि नित्यशः।
न त्यजेत्तैलमर्दैन श्वनः पुच्छं हि वक्रताम्॥"

किञ्च—"खेदितो मर्द्दितो वापि रज्जुभिः परिवेष्टितः।
मुक्तो द्वादशभिर्व्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः॥" इति

एतावता पिशुनो बहुशः सरलताविधायकैः कार्य्यैर्न सारल्यं लभते, केवलं कौटिल्येनैव सारल्यमेतीतीतिहासप्रमाणम्। एवं नात्र नैतदविदितमस्ति सभ्यानां यत् पुरा मूर्त्तिमत्सरलतारूपाः पञ्चपाण्डवाः स्वभावदौर्थ्येऽत्र दुर्य्योधने सरलविश्वासस्थापनादेव द्यूतच्छलेन राज्यैश्वर्य्यादिहृतसर्व्वस्वाः कठोरवनवासदुःखमनुभवन्तः सुचिरं द्वादशवर्षं वनमुषित्वा दुर्व्विसहं दुःखमुत्सहन्ते। तथा सरलवृत्त्या नलभूपतिरक्षदेवनादेव परिभूयारण्यवासक्लेशमनुभवन् दैवगत्या पत्नीमपि च हारयन् परमनिर्व्वेदमभजत्।

इतिहासगर्भेषु समवलोक्यते—परमनीतिचतुरेण कौटिल्यापरनाम्ना सुरगुरुणेव सकलार्थशास्त्रसंविजानता गूढ़चारप्रयोगकुशलिना चाणक्येन स्वप्रतिमः कुटिलमतिश्चतुरचारचयसञ्चालनकुशलः परमकौटिल्यकलानामेकाधिपतिरिवापरसाहाय्यमन्तरा स्वयमेव नन्दराजराज्योद्धरणकामप्रोत्साहोज्ज्वलहृदयवृत्तिश्चन्द्रगुप्तबलबाहुल्यन्यपाकृताशेषशक्तिसामर्थ्यः प्रच्छन्नचारकार्य्यप्रचारभासुरमाहात्म्यभास्वरः प्रखरशतचमूबलोपचीयमानापरिग्रहविग्रहः परमकुटिलकर्म्मश्लिष्टो विशिष्टो राक्षसो नाम सकलाभिनन्दितो महामहिमो महाराजनन्दसचिवः केवलं कूटनीतिप्रवाहपारम्पर्य्यप्रभावमाहात्म्येन चन्द्रगुप्तमन्त्रित्वपदे संस्थापि, सुचिरमिति संक्षेपवृत्तम्।

इत्थमित्थं पुराणेतिहासागमेषु दृष्टान्तबाहुल्यमवलोक्य स्फुटं

प्रतिपद्यते, यत् कुटिलेषु नाप्रतियोगि सारल्यमभियुज्यम्। तत्र सर्व्वात्मना कौटिल्यमेव संविधातव्यमिति नीतिविदामभिमतम्। अतएवातिशोभनमभिहितं कविताचयरचनचतुरचूड़ामणिना लोकहर्षप्रकाटनप्रकर्षेण श्रीमता श्रीहर्षकविना—"आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः" इति सुधाधिकवचसा।

———

दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्*—

अत्र तावत् प्रतिनियतपरिवर्त्तिनि प्रकृतिचक्रेऽपारसंसारचक्रे सत्वरजस्तमस्त्रैगुण्यवैगुण्येन परिभ्रमता विधिव्यवहारजाल-पतिताः किल समस्ता देहभृतः सर्व्वत्र स्वातन्त्र्येण सुखं काम-यन्ते। काम-क्रोध-लोभ-मोहैः प्रवलतमैस्तस्करैर्मुषितज्ञान-भागि, वाढ़मेव प्रायशो जीवलोके साकल्येन प्रोल्लसद्द्वेषरागे सर्वे हि दुःखे वद्धदृढ़द्वेषाः सुखे चात्यन्तरागाभिनिवेशाः सम-वलोक्यन्ते। उक्तञ्च—

"सर्व्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते
सर्व्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ते" इत्यादि

एवं निश्चितं ये हि यत्र प्रगाढ़ानुरागवन्तस्ते हि तत्राधि-गन्तुं यथाशक्ति यावज्जीवमेवात्मचेष्टामनुतिष्ठन्ति, इत्येतदनु-सारेणैव सर्वे हि प्राणिनः स्वदृढ़ानुरागविषयं सुखं लब्धुं विश्वं परितो भ्रमन्तीति प्रत्यक्षसिद्धम्।

* सर्व्वं नष्टं दरिद्रस्य। सर्व्वशून्या दरिद्रता।

तच्च सुखं विभिन्नरूपतया तत्साधनमूलीभूतोऽर्थ एवैकः सर्वतोऽतिरिच्यते, प्रशस्यते च शास्त्रज्ञैः। धर्मादिचतुर्वर्ग-साधनेषु केवलमर्थ एव प्रधानसहायतया तमेव सर्वतोऽभि-कामयन्ते कामिनः। नूनमेकमर्थमुपलभ्यैव ते स्वर्गादिसाधन-शरणं यागयज्ञकाम्यव्रतनियमादि सत्कार्य्यविधायकञ्च नाना-कर्म्म निर्वाहयितुं शक्नुवन्ति, प्रभवन्ति च प्रतिनियतसुखा-स्पदस्य धर्म्मस्यार्जने समर्थाः अतएव सर्वविधहितानुष्ठाने धनमेव प्रधानोपायभूतं भवति। उक्तञ्च धनमधिकृत्य कविना—

"धनैर्निष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते
धनैरापदो मानवा निस्तरन्ति।
धनेभ्यो न किञ्चित् सुहृद्विद्यतेऽतः
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम्।"

अपि च—"यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स एव वक्ता स च दर्शनीयः।
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः
सर्व्वे गुणास्तत्र समाश्रयन्ति॥" इति

हन्त! पुनर्व्विभवशून्याः संसारे तावत् सारभूतेषु क्वचिदपि नैव विशुद्धसुखोचितलब्धभोगाः जनाद्दताः सफलमनोरथाश्च भवन्ति। प्रायो हि ते दारिद्र्यनिबन्धनतो विफलमनोरथ-तयैव गुरुकठोरघातप्रतिघातेन चेतसः शक्तिसामर्थ्योपभ्रष्टाः परिभवमासाद्य निर्विण्णाः, दुःखशोकनिलयास्पदत्वेनान्तर्हित-विवेकाश्च सम्भवन्तितराम्। यदाहुस्तावदार्य्यपादाः—

"दारिद्र्याद् ह्रियमेति ह्रीपरिगतः सत्त्वात् परिभ्रश्यते
निःसत्त्वः परिभूयते परिभवान्निर्व्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या विहीनो भवेत्
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्व्वापदामास्पदम् ॥" इति

अपि हि दारिद्र्यमेव पुंसो निखिलजीवनप्रवाहस्य कठोरनिलयं नाम महाश्मशानमिवातिशयकर्कशं स्थानम् । तदधिगतो जीवन्नपि च मृतवदेवास्ते विषयी । परं तच्च सदा पूतिगन्धमिव विजहाति बन्धुजनो दूरतो दूरान्निरन्तरम् । भृशं वैरायते च अवैरोऽपि लोकयात्रानिर्वाहव्यापारेषु प्रतिनियतम् । संसारसद्मनि तु नितान्तवैरहेतुमेव समामनन्ति प्रायशो जीवलोकाः । योजयन्ति च असम्भावितानाचारमपि तत्राद्वैधभावेन सम्यक् । उक्तञ्च—

"दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्निग्धाविमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
पापं कर्म्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥" इति

अहो ! सर्व्वैरेव प्राणिभिः प्रतिनियतात्मसुखान्वेषणप्रणिधिपरचित्तैरैकाग्र्येण कुत्रचित् सबहुमानमभिरम्यते, विस्तार्य्यते च नानाछद्ममयी वा कृपणा वाणी । किन्तु दुर्गतेषु जनेषु स्वार्थसम्पादनावसरं कथं कथमपि नासमीक्ष्य पुत्र-कलत्र मित्र-भृत्य-बान्धवा अपि यथोचितं सम्माननमादरञ्च नाभिवर्षन्ति, नार्पयन्ति च सहजातस्नेहाभिवर्षणधाराम् । परं मधुपानां

पर्य्युषितप्रसूनमिव, सारसानां शुष्कसरमिव, मृगाणां दग्धवनान्तरमिव, विहगानां पत्रपुष्पहीनं तरुमिव, सावज्ञं निर्दैवं विरजन्ति ते हि जनाः। एवञ्च प्रस्थोषधिपरिहीनोषरभूमिप्रायेषु हिमकणप्रपातसंवर्द्धनामिव दारिद्र्यप्रखरतापितान्तःकरणेषु प्रतिनियतदुर्म्मणायमानजनेषु स्नेहैकनिष्ठपितृभ्रातृप्रभृतयो महामाननीया नैव प्रविमुक्तहृदयेनाशिषमभिवर्षन्ति, नाद्रियन्ते च सुतसुतादयः स्नेहप्रवणा जनाः, नापि सुहृदुत्तमा यथोचितं संवर्द्धयन्ति, प्रायशो नो वा सहधर्म्मिण्योऽपि मर्म्मवेदनां तुल्यरूपेण विरुह्य प्रेमाभिव्यक्तिं प्रकटयन्ति, किमु आजन्मजातप्रेमबन्धना वयस्याः सम्भ्रान्तान्तःकरणमालिङ्गयन्ति; हन्त! नापि वा भृत्याः स्थापयन्ति योग्यामिव सम्माननाम्। अहो! दग्धभागधेयं तमिव दुर्गतं स्वातन्त्र्येण जगति निर्म्मम किं पक्षपातदोषदुष्टान्तःकरणवृत्तिर्विधाता? किमियं सृष्टेरपूर्व्वा सृष्टिर्दरिद्रता नाम। प्रस्तूयते च सम्यक् कविना ब्रह्महत्यादि पञ्चपातकातिरिक्तं षष्ठं महापातकं हि तद्दारिद्र्यं यथा—

"सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाषते नादरात्
सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया,
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम्॥" इति

हा हा! नास्ति दीनजनस्य हृदयवेदनायाः समभागी कश्चिदपरोऽत्र जगति। स हि सततं परैः परिभूयमानः सारमेय इव गृहाद् गृहान्तरं ततोऽन्यत् तस्मादप्यपरं स्थानं जठर-

ज्वालया दंदह्यमानः क्षुन्निवृत्त्यै परिभ्रम्यात्मभाग्यवशेन कथं कथमपि न दरिद्रतामपाकर्त्तुं शक्नोति। न च गृहमेधिना-मश्लीलाभिभाषणस्य श्लेषवचनस्यापि वा प्रत्युत्तरमर्पितुमर्हति स खलु मन्दभाग्यो वराकः। अपि तु लवमात्र कूपोदकमिश्र-णात् पूतसमन्दाकिनीसलिलराशिरिव निखिलललितकला-विशेषज्ञः, किन्तु सकलशास्त्रार्थदर्शी ज्ञानविज्ञाननेत्रो गुणगण-विभूषितोऽपि मनीषी दारुणदैन्यदोषग्रस्ततया वहति नीचाना-मध्यवज्ञाम्; समाप्नोति च जनमात्राणां विरागताम्। संगीयते तच्चैव केनापि कविना—

"न विद्यया नैव कुलेन गौरवं
जनानुरागो धनिकेषु केवलम्।
पिनाकिना मौलिकृतापि जाह्नवी
प्रयाति रत्नाकरमेवमादरम्॥" इति

वस्तुतो दारिद्र्यमेवमेदुरीकृते ज्ञानविज्ञानसन्दीपिते चेतसि मनस्विनां वारिवाहविनिर्मुक्ताः क्षणस्थचपलास्फुरणविलासा इव मनोरथा उत्थायोत्थायैव क्रमशो हृदि लीयन्ते। एवं प्रावृट्शैलनिर्झरिणीमहापूरसंहतय इव सर्व्वा विपत्तयस्तत्र समायान्ति, बहुलीभवन्ति च महान्तोऽनर्थाः, परं प्रक्षीणतां यान्ति किल ग्रीष्मकालोपरताः कुसरित्प्रवाहा इव तावन्त्यः सम्पत्तयस्तेषाम्। घनघोरतमोमयं जीवनं सर्वतो दुःसहभार-वहं निःस्वानाम्। तेषां रात्रिशेषयामोपगतक्षीणप्रभतारका निकरा इव शौर्य्यवीर्य्यगाम्भीर्य्यादयः पुरुषोचितगुणग्रामाः

स्वतएवान्तर्लीयन्ते। एवं शिशिरपातकलङ्कितं कुशेशयमिव मलीमसं तेषां मुखमण्डलं सततमभिकाङ्क्षति दयार्द्राणां करुणाधाराम्। किं बहुना तादृशस्य तपस्विनो देहयष्टिरपि यथोचितभरणपोषणाभावेनाचिरेण आमयोभूत्वा परेतपुरपतेरतिथितामुपगता।

अहो! प्राय एव तादृशो मन्दभाग्यश्छिन्नवस्त्राञ्चलमात्रसहायेन दुर्व्वारणीयौ शीतातपौ वर्षाधारामन्यानपि च नैसर्गिकनियमान् पशुरिव निर्विवादं सहते, सहते च भृशं पिशुनकैतवशतं, समावहति हि पुनर्मूकवदन्यैरुपचारितं मिथ्यावादकलुषं दुर्ललितं वचःशैलम्। एवं स्वावासाप्रसस्तोटजस्य विरलाच्छादनतया समापतति तदन्तरे रात्रिन्दिवं सूर्य्याचन्द्रमसोर्निरर्गला तेजोधारा। गेहमध्यं तैजसभाजनाभावेन करण्डैश्छिन्नकन्याखण्डैः कपालपात्रैश्च मण्डयति चीणकर्माशयोऽकिञ्चनोऽत्र जगति।

स हि दुस्थो निरन्तरक्लेशकशायितच्चतविग्रहोऽमुत्र श्रेयस्करं किमु तदपायमिति न समवधारयितुमवसरं समीहते। नितरां महापातकादिकलुषविषयं दुष्कार्य्यमविचार्य्यैव स्वतः प्रवर्त्तते, रमते च येषु केषु पापविषयेषु साग्रहम्। दारिद्र्यप्रपीड़ितहृदयस्य चारुदत्तस्य वाचा प्रकाशयति कविः कर्कशकठोरस्वरूपं दारिद्र्यस्य। यद्धि मरणादपि सातिशयं भैरवम्। यथा—

"दारिद्र्यान्मरणाद्वा, मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम्।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्॥" इति

अपि सत्यमेवाजन्मसुखोपभोगनिरतानां विलासोपकरणे न्यस्तचेतसामृद्धिमतां दैवगत्यापतितं दारिद्र्यकृच्छ्रं वाढ़मेवात्यन्तदुःसहमिति कोऽस्ति तत्र सन्देहावसरः? नैव ते साधारणवत्तद्दुःखं मर्षितुं समीहते, नापि वा तदपनेतुमपि प्रभवन्तीति द्वयमेवात्यन्तदुर्विसहम्। उक्तपूर्वं दारिद्र्यस्वरूपोपवर्णयिता भासेन किमु शूद्रककविना—

"सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति॥" इति

इह हि प्राय एव दारिद्र्यविषसंमूर्च्छनया मुह्यमानाः मनुष्याः कार्य्याकार्य्यं धैर्य्याधर्य्यं पात्रापात्रञ्च विगणय्य विश्वं परितः अटन्ति, कुर्वन्ति च अनेके स्वशक्त्यातिरिक्तं स्वस्वभाववैपरित्यं वा कार्य्यशतम्। तेन शुभमशुभं वा तद्भावयितुमपि नैवायात्यवशरः। सुभाषितमत्रास्ति भाषान्तरे कस्यचिन्महात्मनः—

"उदर्भरण्कारण् प्राणी न करइत लाज्।
नाचे वाचे रण्भीरै वाछिना काज् अकाज्॥" * इति

इत्यादि दारिद्र्यमाहात्म्यमालोच्य कविभिर्यदुच्यते—

---

* प्राणी जठरज्वालानिवृत्तये लज्जां त्यक्त्वा नृत्यति, अर्थात् लज्जाशीलापि स्त्री बुधसंसदि नृत्यति। अपटुरपि नाविकः दुस्तरं समुद्रं तर्तुमभिलषति। रणभीरुश्च युद्धार्थं संग्रामं निविशते। एतत् सर्व्वस्य मूलं दरिद्रता नाम मानवानामवस्था विशेषः।

"दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्" "सर्वशून्या दरिद्रता" सर्वं नष्टं दरिद्रस्य" इत्यादिश्लोकपादा अन्वर्थी अर्थानुद्वहन्तीति यथार्थं वक्तुमुपयुज्यते। तत्र किमधिकेन वचसेति शम्।

संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति—

संसर्गो हि नाम परस्परेणैकत्रावस्थानरूपः सम्बन्धः। स तावत् स्थूलतो द्विविधो भवितुमर्हति सदसद्भेदात्।

दृश्यते सर्वे खलु प्राणिनः संसर्गप्रियाः; न च किल कोऽपि संसर्गमन्तरेण वर्त्तते; निकृष्टप्राणिमध्येऽपि सुस्पष्टं प्रतिभाति, एकः अपरस्य संसर्गं कृत्वा परस्परं सम्मिल्य समजं निर्माय काननावनौ वियति वा विचरति। इत्यादिक्रम एव विलसति सर्वत्र विधातुः।

मनुष्येषु किञ्चिद्वैशिष्टम्—यो हि यस्य संसर्गे वर्त्तते स हि तत्संसर्गानुरूपं गुणं दोषं वा विधत्तेतराम्, संक्रामन्ति च तत्र प्रसभं तड़ित्प्रवाहा इव तत्तद्गुणदोषाः, आचारव्यवहारादयश्च। नितरामैहिकं किमु पारत्रिकमिष्टमनिष्टं वा प्रतिसर्गोऽपि कारणमेकमसाधारणम्। उक्तञ्च नयविदाचार्यपादैः—

"यादृशो यस्य संसर्गो भवेत्तद्गुणदोषभाक्।
अयस्कान्तमणेर्योगादयोऽप्याकर्षको यथा॥"

कविनापि—

"सन्तप्तायसि संस्थितपयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं मुक्ताफलं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥" इति

नैतदप्रत्यक्ष्यं यत् संसर्गतः एव चरित्रवान् चरित्रहीनो भवति, दुर्ज्जनोऽपि सुजनायते साधुपुरुषसंसर्गेण तस्करोऽपि मुनिवृत्तिमवलम्ब्य इहामुत्र परमसुखमुपभुङ्क्ते इति दृष्टान्तस्यापि नासद्भावः ।

अपि प्रायशस्तु संसर्ग एव पुंसामनुकरणप्रवृत्तिमुत्पादयति । तेन हि स्वर्गं नरकं वा घटते किमु समुन्नतिमवनतिं वा । तत्र तावत् प्रथममिव समाकर्षन्ति चेतो ब्रीटनद्वीपवासिनोऽस्माकं राजजातीयाः पुरुषधौरेया इंराजाः ।

ते हि पुरा अन्योऽन्यं कलहं कुर्व्वन्तः सुचिरं दिनमनयन् । ततो रोमाणीया ब्रीटनद्वीपं तांश्च विजित्य शशासुः । ततस्तत्रत्यास्तेषां शासनसमयादारभ्य विजेतॄणां संसर्गात् तेषामाचारधर्म्मादिकमनुकृत्य शनैः शनैरुन्नतिपदवीमधिरुह्य क्रमविकाशेन वर्त्तमानैराज जातित्वमवापुः ।

एवं संप्रति नानाज्ञानविज्ञानसन्ताना जापानीयाः शौर्य्यवीर्य्यगाम्भीर्य्य-ज्ञान-विज्ञानाभिमानिनां भूमण्डलाधिवसतां पुरुषपुङ्गवानां समधिकां दृष्टिमाकर्षन्ति, तान् तु नानेके ज्ञानविज्ञानाध्यवसायगुणगुरवो मूर्त्तिमन्मात्सर्य्यप्रतिमतया

सभ्यपदवीत्वेनाप्यङ्गीकर्त्तुमतिशयकुण्ठितकण्ठा लज्जिताश्चासन्; तानेव हि संप्रति ते मानवयितुमनुरुन्धन्ति। जगतामेकतमशक्तित्वेन प्रस्तुवन्ति; वाणिज्येऽप्रतिद्वन्द्विनश्चेत्याख्यायन्ति च। तेषामेतस्या उन्नतेर्वर्त्तमानसभ्यताभिमानिनामिलखण्डाधिवसतां पुरुषसिंहानां संसर्ग एव प्रकृष्टहेतुतया विनिर्दिश्यते सकलतत्त्वार्थदर्शिपरमविधिज्ञैः।

अधःपातस्य च भारतीया एव सुव्यक्तप्रमाणम्। ये हि प्राक् ज्ञानविज्ञानालोकधारया अलौकिकप्रतिभया च भूमण्डलाधिवसतां न केवलं तेषामुत स्वर्गपातालस्थानामपि जीवानां विस्मयमुत्पादयन्ति ते नूनमिदानीं स्वाधीनचित्ता ऋषिपुत्राः स्ववृत्तिमाश्रित्य न किं चरमदुर्दशामुपागताः? भवतु तद्वितथमवितथं वा तत्प्रमातारो जगद्वासिन एव प्रमाणम्।

अस्ति तावन्महाभारते गौतमनामा कश्चित् ब्राह्मणः। स हि भिक्षामटन् ब्राह्मणहीनं धनकनकसमृद्धं ग्राममभीत्य तत्र गत्वा दस्युपतिं शरणमाश्रित्य आहार्य्यं वासस्थानञ्च प्रार्थ्य प्रार्थनानुरूपं सर्व्वं ततो युवतीं दासीञ्च प्राप्य तत्र गृहं निर्म्माय निवसति स्म। ततस्तत्रत्यानां संसर्गात् क्रमशो व्याधवृत्तिमवलम्ब्य सुचिरं सुखेनास्ते। अथ कदाचित् गौतमस्य कश्चित् सुहृद् दैवगत्या तत्रागत्य तस्य जातिधर्म्मादिकं समुल्लिख्य मृदुर्भर्त्सयन् गौतमगृहे रात्रिवासं कृत्वा प्रातरन्यत्र ययौ। तदनन्तरं गौतमोऽपि गृहान्निर्गत्य पथि वकरूपिणा नाड़ीजङ्घेन समं

मैत्रीं विधाय तदुपदेशेन विरूपाक्षं राक्षसपतिं प्रार्थ्य बहुहाटकानि तस्माल्लब्ध्वा प्रत्यावृत्तवेलायां भक्ष्यार्थं सुहृदुत्तमं वकं व्यापाद्य मार्गे चलति। ततो विरूपाक्षेण तस्य तादृशं दुष्कार्य्यमभिज्ञाय जीवनदण्डेन स दण्डितः। ततः पुरन्दर-वरेण गौतमवकौ जीवनं लब्ध्वा स्वस्वधाम गतौ। गौतमस्तु स्वगृहमेत्य शवर्य्यां सुतादीन् जनयामास। अतएवोक्तं नयशास्त्रप्रवर्त्तृभिः—

"हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात्।
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम्॥" इति

विशिष्टसंसर्गाच्च त्वष्टृपुत्रो व्यासशिष्यो लोमहर्षणो नितान्त-हीनवर्णोऽपि सकलशास्त्रार्थदर्शी पुराणवक्ता। स पुरा नैमिषा-रण्ये महर्षिगणोपेतमाश्रमपदं नानाविधया शास्त्रदृष्ट्या सुख-रितमकरोत्। अतः संसर्गस्यानन्ता शक्तिरतुलनीया च गतिः। उक्तञ्च—

"काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीर्द्युतीः।
तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम्॥" इति

अपि च समनुश्रूयते तावन्मलयाद्रौ चन्दनपादपसुसन्निहितो हि निकृष्टवन्यमहीरुहः स्निग्धश्रीखण्डगन्धेन स्वसारं पूरयति। उपदिष्टञ्च नीतिविदा—

"मानवै पूजनीयः स्याद्देवसंसर्गतः पशुः।
कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः॥" इति

नूनं सत्संसर्ग एव जगतामशेषदुःखदैन्यमपाकरोति,

चरित्रं शोधयति, सुखमातनोति, यशः प्रसारयति, स्वर्गद्वारशरणिमपि चाविष्करोति। उक्तञ्च कविना—

"जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि शैत्यं
नानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
सन्तोषमाकलति दिक्षु तनोति कीर्त्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्॥" इति

वस्तुतो यस्तावदिह दयायाः प्रतिमूर्त्तिः, सुखे वा दुःखे वा सातिशयदुर्गतदशायां वा न कदाचिदपि स्वकर्त्तव्यतो विचलति, धर्म्मतो लोकतो वा अनुचितं कर्म्म न कथं कथमपि विदधाति; सर्वत्र सत्यवादितया प्रत्यायते, इन्द्रियग्रामाश्च यस्य वश्याः, सततं शत्रुरपि गुणे यस्य समधिकादरः, ईदृगेव परमपुरुषलक्षणलक्षितो महामनाः साधुनाम्ना व्यपदिश्यते पराचीनार्थैवर्य्यैः। तादृशस्यैव संसर्गः सर्वथा कर्त्तव्यः। तत्संसर्गाच्चतुर्वर्गसिद्धिरपि करतलामलकवत् स्वल्पायासेनैव सम्भवति। श्रूयते किल साधुसंसर्गमाहात्म्यात् कुटिलः सरलायते, असरलः सरलीभवति; समप्रधानतपोवनान्तश्चारिणः सिंहशार्दूलादयः पुरा मुनिवटुभिः समं गृहपालितमार्जारवत्या क्रीड़न्ति स्म। नीवारकणलोभेन मृगशिशुः कण्डूयति स्म मुनिजायांशदेशम्। अहो! धन्यमेव साधुमाहात्म्यम्। साधुताप्रभावेनोटजान्तरं दीनस्य प्रासादतलादपि सुसम्पन्नतया मनोरमं सर्वथा प्रतिभाति। शोकतापतापितान्तःकरणे पूतोपदेशधारया शान्तिमुपनयति सैव साधुता नाम। उक्तञ्च केनापि—

"गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे
गुणा दोषायन्ते जगति किमिदं विस्मयपदम् ।
यथा जीमूतोऽयं लवनजलधेर्वारिमधुरं
फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥" इति

ननं केवलं सत्संसर्गतः एव यत्प्रभवितुमर्हति ; न च तत् शास्त्रवचसा, सहस्रोपदेशेन, कोटिकोटिपुण्यपत्तनाधिगतेन, तीर्थसलिलनिमज्जननेन, इन्द्रियनियमनेन च सम्भवति। यथा सत्संसर्गं उन्नयति, प्रसारयति च देशतो देशान्तरं प्राधान्यम् । तयासत्संसर्गश्चाधःपातयति सङ्कोचयति च माहात्म्यम् । सकलगुणगरिष्ठो विद्याविभूषितश्चापि संसर्गपापात् निन्दनीयः, मनुष्यपदवीत्वेन च परिहीयते, महाकुलप्रसूतोऽपि सङ्गमाहात्म्यान्निजगोष्ठीभिः समस्मात्मानं मलिनयति। कुसंसर्गेण कमलाकुलपुत्रोऽपि नाचिरेण दरिद्रायते। क्षितिपतिरपि चैवतो भ्रष्टः, पुण्यप्रतिमश्च वर्जनीयनामा भवति। अत्र सतामाभाणकम्—

"असतां सङ्गदोषेण को न याति रसातलम् ।" इति

इत्थमित्थमसंख्यात एव वर्त्तन्ते गुणदोषाः संसर्गात् । तच्च विज्ञातुमिच्छुना केनाप्याश्रमाधिगतेन आश्रमिणा शुकपोतः पृष्टः। स तं प्रत्युत्तरेणाह—

"माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥

अहं मुनीनां वचनं शृणोमि
गवाशनानां स वचः शृणोति ।
न तस्य दोषो न च मे गुणो वा
संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥"

इत्यास्तां विरतिः संसर्गसंवाहिनीकथाया अविस्तरेणेति ।

दयावान् धरणीपूज्यः *

इह खलु संसारे जलवुद्वुदनिकाशकल्पे विनश्वरे जगति क्षणभङ्गुरमिदं शरीरं लब्ध्वा ये नरा दयाप्रवणहृदयास्ते हि निखिलासीमशर्म्मसम्पदमासाद्य भाविन्यपि च जनने पूजार्हा भवन्ति। समाचिन्वन्ति च महतीं कीर्त्तिं परत्र च शाश्वतिकं धर्म्ममिति । किं बहुना भगवता मङ्गलमयेन समं पूजयन्ति दयावन्तमाचार्य्यमिश्राः कर्म्मबहुलायामत्र भारतभूमौ । परमिहाधिव्याधिनिरवच्छिन्नपर्य्याकुलिते जीवधामनि कति कति नरा जहिरे अश्रुश्च । कति कति वा उत्पद्यन्ते उत्पत्स्यन्ते च के तान् परिगणयन्ति आमनयन्ति च । ते खलु पुण्यतमाः सार्थकजन्मानो ये तावत् परक्लेशमपाकर्त्तुं प्रभवन्ति । अपरे केवलं पानभोजनार्थमुत पशुवृत्तिसम्पादनार्थं वा प्राणान् धारयन्ति । उक्तञ्च—

---

* दयालुर्दैवता साक्षात् । दयैव परमो धर्म्मः ।

"सर्वेषु जीवेषु दयालवो ये
ते साधवो मे गुरवो न चान्ये।
पाषण्डिनस्तूदरपूरकाश्च
प्राणातिपातेन वदन्ति धर्म्मम् ॥" इति

अस्ति तावदस्योदाहरणं दयावन्तमधिकृत्य—पुरा हेमकुटाद्रेः समोपवर्त्तिनि धर्म्मपुराख्ये नगरे जीमूतकेतुर्नाम श्रीमान् राजचक्रवर्त्ती विद्याधरपतिः पुरोहूत इव प्रतिवसतिस्म। तस्य राज्ञो बुद्धिसत्त्वांशसम्भवः सर्वभूतानुकम्पो दानवीरो निखिलगुणोपचयान्वितो जीमूतवाहनो नाम सुतोऽभवत्। तं तु यौवराज्येऽभिषिच्य राजा परमां प्रीतिमलभत। कुमारोऽपि यौवराज्यमासाद्य धराणामशेषदीनदैन्यदशामवलोक्य स्वायत्तं सर्वकामदुघं कल्पपादपमर्थिभ्योऽदात्।

अथ तस्य गोत्रजा मात्सर्य्यादसहिष्णवो मूलबलोपचितेन कल्पपादपपरिरहितं तं युद्धाय समाह्वयन्तः। जीमूतवाहनस्तु स्थविरपितरमभ्येत्यप्राह—'तात, किं पुनरेतस्य विनश्वरस्य देहस्य कृते ज्ञातिबन्धुनिधनातिगर्हितार्च्चितकल्मषानुसरणेन? विशेषतोऽतिमात्राल्पचणापातसुमनोरमा सम्पत् तड़िल्लतेवातर्किते नैवोदेति विनश्यति च तदर्थमलं, तस्यानुसंशक्तविग्रहेणास्माकम्। येनेहामुत्रक्लेशभाजं भवेम?' जीमूतकेतुस्तदाकर्ण्य—'हे पुत्रक, तवार्थमेव मे राज्यमेतादृशो सम्भावना च यद्येतन्न रोचते ते कृतमनेन। ततो राज्यं परिहाय पितृभ्यामन्वितः कुमारो मलयाचलमभ्यगच्छत्। तत्र च कृताश्रमः सहजसमुत्पन्नैः

स्कन्दमूलफलैरनुदिनं मातापितरौ समभ्यसेवत। ततः स्वल्पै-रेवाहोभिः कुमारस्य तत्रत्यसिद्धराजस्य विश्वावसोरङ्गजेन मित्रा-वसुना महती मैत्री सञ्जाता। मित्रावसुस्तु जीमूतवाहनस्या-लौकिकगुणेन विमुह्य स्व-स्वसारमनवद्याङ्गीं मलयवतीं तस्मै सम्प्रदात्! साप्यनुगुणमेव भर्त्तारमासाद्य परां प्रीतिमलभत।

अथैकदा कौतुकप्रणोदितो जीमूतवाहनः समुद्रवेलाभूमि-मभ्यचरन् नातिदूरे रमणीकण्ठसमुत्थितातिकरुणक्रन्दनरोल-मश्रौषीत्, अद्राक्षीच्च क्षणादेव पुरवर्त्तिन्यनतिदूरे धवलाति-तुङ्गगिरिशृङ्गमिवास्थिराशिम्। तदन्तिके च सुकुमारकुमार-मन्विता—'हा पुत्रक, शङ्खचूड़, हा! दुःखशतलालितकुलतन्तो, क्वाहं त्वां पुनर्द्रक्ष्यामि? हा हा!! वत्स, दिनकरकरस्पर्शादेव यद् दूयते तवाङ्गं तत् कथं कथमपि तार्क्ष्यभक्षजां दारुणां रुजां सहिष्यसे? हा हा!! अधन्यायाः नयनानन्द' इति भूम्यभि-लुण्ठितां व्यलपन्तीं कामपि कामिनीम् तामभिगम्याह जीमूतवाहनः—'अम्ब, किन्ते परिवेदननिदानम्? कोऽयं वा ते चेलाञ्चलगृहीतोऽर्भकः' इति तदति करुणमपि वचो निशम्य साश्रुपूर्णेक्षणा बाष्पावरोधितकण्ठा गरुड़शङ्किनी सन्त्र-स्तालपत्—'भो, महाप्राण पतगेन्द्र, मां भक्षय जहिहीमं मे तनयम्' इति। तावत् शङ्खचूड़ः—'कस्ते व्यामोहः? मातः, साध्वसास्पदं वैनतेयं कं परिगणयसि? वीक्ष्यसे न च किमस्य मेदू-राह्लादास्पदमुखं येनेक्षणेनेक्षितव्यमात्रेणात्मीयते सपदि नूनम्।' ततः पुनः कुमारी ब्रवीति—'अयि स्नेहैकशरण्ये, मा बिभेषि,

गृहं प्रतिनिवर्त्तस्व, त्वत्पुत्रार्थं जीवितं देहञ्च बलिमुपहरामि पतगेन्द्राय।' इत्याकर्ण्य—'धिङ् मां मन्दभागिनीमित्यालापयन्ती बाष्पावरोधितकण्ठा भुजङ्गमाङ्गनाह—'हे महाभाग, किशोररूपिन्, पुरुषोत्तमविग्रह, अस्मत्कृते यदुद्यमस्ते तेनैव परिक्रीणासि विपन्नभागधेयां मादृशीं प्रायोपवेशनकल्पामधन्याम्। गृहं प्रतिगच्छ, प्रीणीहि च पितरौ आप्यायस्व च प्रियगृहिणीम्' इति। ततश्च शङ्खचूड़:—'हे मनुजकुञ्जर, दर्शिता त्वया महाप्राणता, गृहीता वयमौदार्य्येण, किन्तु नैच्छेदात्मविनिमयेन गुरुमत्पादान् विक्रेतुम्, अपि चेह कोऽयमिच्छति—'वैदुर्य्यविनिमयेन तुच्छोपलखण्डंलड्म्? नूनं मादृशैः क्षुद्रैरेव पूर्णा वसुन्धरा। परं विरलास्तु भवादृशा महानुभवपरार्थसाधनप्रवणहृदयवेगाः। तत् भद्र, इन्दोरिव द्युतिष्मतो ममान्वयस्य नाहमानेष्यामि कलङ्काङ्कम्। अयि, मातः प्रतिनिवर्त्तस्वाहरहो जननीहृदयाश्चितस्नेहविद्रावोनी भूमितलात्। अहो! किं न पश्यसि? द्विरदरदच्छदातिधवलं पीतशोणितहरिदशनमिव महोरगजानामसृगनुलिप्तं बध्यशिलातलम्। तदामन्त्रये ममोत्तरजन्मनि दर्शनाय इति क्षणादेवात्र त्यं संसारविध्वंसनैकशरणमम्बिकाविलासिनमम्बिकापतिं गोकर्णाख्यमभिवन्द्य प्रत्यागमिष्यामि, युव तावत् व्रजथः' इति कथयित्वा शनैः शनैरेवादृश्यमभ्यगात्। मातापि तदनुशरणक्रमेण रोदनपरा प्रतिगता।

अत्रैव क्षणे प्रावरणाच्छादिताङ्गो जीमूतवाहनो बध्यशिलातलमधिकृत्यासीत्। तावत् सपदि पक्षिराजः शङ्खचूड़ं

मन्यमानस्वचञ्चुपुटेन निर्भिद्य भोक्तुमारभत। तेनापि च हृष्टमाननं पुलकोद्गमरोमराजिमवलोक्य विस्मयान्वितः खगपतिरचिन्तयत्—'अहो! आबाल्यतो नागाशनात् वर्द्धते मे शरीरं किन्त्वद्यापि न पश्यामीदृशीं धैर्यप्रवणताम्' इति मुहूर्त्तं विनिवर्त्तिते भक्षणे—

"सिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति।
तृप्तिं न पश्यामि च ते महात्मन्
किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्॥"

इत्युक्ते जीमूतवाहने युगपच्छतवृश्चिकदंशनोपमं मर्म्मणि भिद्यमानं दुःखं मन्यमानो वैनतेयः प्रतिनिवृत्याशनादचिन्तयत्—'अहो! रे कोऽयं भवागारैकप्रदीपो धैर्यप्रतिमूर्त्तिमान् आजन्मतः पन्नगपिशितभक्षयता मया निर्मुच्यते अद्य जठरदैन्यात्। ये भक्षणीयास्ते हि मद्दर्शनमात्रेण मुञ्चन्ति संसारग्रन्थिम्।' भवतु तावत् वेद्मि—'भो महासत्त्व, को भवान्, किमर्थं ते एतादृशो दशा' इति। ततो जीमूतवाहनोऽब्रवीत्—'हे गरुत्मन्, कोऽयं ते प्रश्नः? वेलातिवर्त्तते प्रकृतमनुसर' तस्मिन्नेव मुहूर्त्ते शङ्खचूड़स्तत्रागत्य—'हं हो! विनतानयनानन्दनखगोत्तम, किमद्य ते विभ्रमः? मैवं समाचर। नायं पन्नगः, अहमेव भवद्भोज्यः। किं न पश्यसि मे भोगं द्वे रसने सुव्यक्तं पुच्छस्व? परिहर एनं विद्याधरतनयं जीमूतवाहनम्' एतन्निशम्य सम्भ्रमनिष्कुषितप्रत्ययोदयात् खगपतिर्भृशमनुतप्तः

कुमारमाह—'भो नरोत्तम, का ते रुचिः ? किमर्थमेतादृशं साहसमाहितम् ?' इति। स आह—'बिसिनीपत्रगतेन जलकणेनेव क्षणस्थायिना कायेनैकस्यापि सरीसृपस्य तद्विनिमयेन जीवनं रक्षितुं प्रभवामि चेत् मन्ये सार्थकतास्य देहस्य' इति। तच्छ्रुत्वा खगपतिः तं बहुशः स्तुत्वा किन्ते प्रियमुपहरामीति तस्मिन्निगदिते स चाह—'पन्नरथ, यदि मे वरं दास्यसि तर्हि अद्यप्रभृति नागाशनात् प्रतिनिवर्त्तस्व, जीवयतु भक्षिताहीन्' इति। बाढ़मेव स्यादित्युक्त्वा गरुड़ः स्वर्गादानीयतया सुधया तं सरीसृपाणामस्थिराशिञ्चाभ्यसिञ्चत्। ततस्तेनैव च सर्वे निसर्गतोऽपि जनप्रतिमशरीरमलभ्य स्वपुरमभ्यगच्छन्।

इत्थमेवाकिञ्चित्करव्यपदेशिनापि दयालवः पुरुषाः स्वं शरीरं जीवनञ्च परार्थं बलिमुपहृयामासुरिति साधूच्यते 'दयावान् धरणीपूज्यः' उत 'दयालुर्देवता साक्षात्' किंवा 'दयैव परमो-धर्म्मः' इति किं बहुना।

अवैयाकरणस्त्वन्धः—

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या व्याकरणं नाम शब्दशास्त्रमुच्यते,—

"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि वदन्ति षट्॥"

इत्यादिना वेदाङ्गत्वमपि विश्रुयते शास्त्रेष्वस्य। तच्च व्याकरणं बहुभिरेव नामभिः श्रूयते सर्वेषामेव तेषां दृष्टो भाषासु व्युत्पत्तिसम्पादनोपयोगः। शब्दार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वञ्च व्याकरणस्य उपलभ्यते—

"शब्दग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥"

इत्यादि प्राचीननिरुक्तेः। तथाहि—व्याकरणात् पदानां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च भेदेन ज्ञानं, तज्ज्ञानात् शक्तिसम्बन्धेन तदर्थज्ञानं, ततो विषये प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिमूलञ्च इष्टम्। तद्धि व्याकरणं सन्धिशब्दधातुकारकसमासादिभेदेन बहुधा विभक्तम्। तेषु द्वयोः सुसन्निकर्षः सन्धिः, शब्दाः स्यादियोग्या वृक्षादयः धातवः तिङ्योग्या अस् भू प्रभृतयः, कारकाणि अपादानादीनि षट्, समासाश्च कर्मधारादयः षट् इत्यादि। एतेषां प्रत्येकमेव वस्तुतो व्याकरणस्य अङ्गभूतम्, एतेषामेकस्यापि अपाये व्याकरणज्ञानस्य उद्देश्यभूतं विपर्य्यस्येत्, तद् व्याकरणं वेत्ति यः सः वैयाकरणः, सनमवतीत्यवैयाकरणः व्याकरणप्रतिपादितपदार्थज्ञानानविरहितो वेत्यर्थः अन्धः अन्धतुल्य एव। तथाहि यथा अन्धः सत्स्वपि आलोकमवधानादिषु घटादिप्रत्यक्षयोग्येषु कारणेषु केवलेनेकेन चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षरूपकारणविरहतो न घटादिप्रत्यक्षं प्रपद्यते, तथैव सत्स्वपि बोधयोग्येषु मनः संयोगादिषु केवलेन भाषाबोधसाधकेन व्याकरणज्ञानेन विना न पदार्थान् परेण सुतरां बोधयितुमुपक्रान्तानपि प्रतिपत्तुं क्षमते इति

समवलम्बितस्य विषयस्य निर्गलितार्थः। सर्वासामेव भाषाणां बोधविषये समुपयुज्यते व्याकरणम्, अज्ञातव्याकरणतत्त्वः नाधिगन्तुमर्हति कथमपि तत्तद्भाषाणामर्थान्, अभिभूताश्च भवन्ति परैरुच्चारितासु अपि कथासु परेषामादेशादिविधौ सुतरामेव अगृहीततत्त्वाः नालं भवन्ति प्रभूनाप्यादेशपालना-दिकं कर्म्म कृत्वा जीविकामपि अर्जयितुम्, तथाहि 'घटमानय' इति आदिष्टं प्रभुणा भृत्यं प्रति स च भृत्यः घटशब्दस्य तदुत्तर-द्वितीयाविभक्त्या आनयेति तिङन्तपदस्य च प्रतिपाद्यमनवधार्य्य, मातरं प्रति घटग्रहानुरोधं वा अवगत्य प्रकृतं घटानयनं न कुर्य्यात्, प्रभुश्च क्रुद्धः तं कार्य्याधिकारादवरोपयेत् इति। एवं श्रूयते शालिवाहनस्य व्याकरणमविजानतो निजपत्नीसमीपतः कृतसन्धिकस्य 'मोदकं देहि राजन्' इति वाक्यस्थस्य मोदक-मिति पदस्य प्रतिपाद्यनिर्द्धारणेन भूयान् निकारः, तदनन्तरमेव तस्य व्याकरणजिज्ञासया सर्ववर्म्मनिर्म्मितकलापाध्ययनेन व्याक-रणार्थपारदर्शिता, सर्वा एव भाषा नियन्त्रिताः प्रायेण व्याकरण-विधिषु अतएव तत्तन्नियमानविजानतामेकस्य स्थाने अपरस्य विनियोगे भवति भूयसोऽर्थस्य हानिः, प्रकृतवृत्तापरिज्ञानञ्च विदुषाम्। तदेवं क्रमेण व्याकरणज्ञानम् उपयुज्यते भाषाविधौ तेन विना अन्ध इव हस्तामर्षो न प्रकृतं तत्त्वम् अधिगन्तुमर्हति कोऽपि, अधिगतव्याकरणञ्च सर्वं यदेव शास्त्रं अध्येतुं प्रवर्त्ततां पाठार्थी तत्र तत्रैव प्रयोजनं व्याकरणस्य, अनेकेषामेव वर्त्तते धारणा, तथा यत् तर्कादिदर्शनशास्त्रेषु न उपयुज्यते व्याकरण-

ज्ञानं, वस्तुतः तन्मिथ्यैव, यतस्तत्रापि वर्त्तते भाषा, भाषामात्रञ्च व्याकरणसहायकेन अधिगन्तव्यम्, अन्यथा अध्यापकानां वचनमात्रमेव सर्वत्र सम्बलं स्यात्, न तु विस्मृतगुरूपदेशानां कथमपि परिस्फुरितुमर्हति प्रकृतविषयस्तत्त्वतः अधिगतव्याकरणानाञ्च भाषाविदां, गुरुवाक्यविस्मृतावपि भाषासहायकेन वर्त्तेत प्रकृतविषयाधिगतिक्षमतेति भूयसा समालोचनेन शोभनमेव समाहितं केनापि 'अवैयाकरणस्त्वन्धः' इति कृतं पल्लवितेन।

पक्षता-विषयिणी—

पक्षतानाम पक्षपदपरिभाषाविषयतावच्छेदकोऽनुमितिजनको धर्मः, तत्त्वनुमित्युद्देश्यत्वरूपम्। तादृशपक्षतायाः अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वास्वीकारस्य, सिद्धिकालीनानुमितिकारणसमाजात् सिषाधयिषाविरहदशायामनुमित्युत्पादवारणाय। तादृशी पक्षता च कस्यचिन्मते साध्यसंशयरूपा, कस्यचिन्मते इच्छाविशेषरूपा, कस्यचिन्मते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपा, तत्र साध्यसंशयस्य पक्षत्ववादिनये आत्मसाक्षात्कारहेतुमननधाराया अनुत्पादापत्त्या तद्बोधकवेदस्याप्रामाण्यापत्तिः। इच्छापक्षतावादिनये च इच्छाया अविषयीभूतस्य गन्धसम्बन्धादेरनुमानोच्छेदः, इति तयोः पक्षत्वं न मणिकाराद्यभिमतम्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षत्वेन

तादृशदोषाणामवकाशः, अतस्तादृशसिद्ध्यभावरूपपक्षतायामेव चिन्तामणिकारादीनां सर्वथा निर्णयः। तादृशसिद्ध्यभाव रूपपक्षतायां सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वम्, तच्च तत्पक्षकतत्साध्यकतत्पक्षकतद्धेतुकानुमित्सात्वेनानुगतरूपेणैव उत्तेजकत्वं; अन्यथानुगतरूपेण तत्पक्षे तत्तदिच्छाविरह-व्यक्तीनां परस्परविशिष्टविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानन्त-कार्यकारणभावापत्त्या तत्तदिच्छाविरहव्यक्तीनां एकत्र द्वयं रीत्या युगपदेव सिद्धौ विशेषणं, तत्रापि सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां निरूपकभेदेन भेदात् प्रतीक्षाविरहव्यक्तिभिन्नतयानन्तकार्य-कारणभावापत्तितदवस्थेति तत्तदिच्छाविरहाधिकरणव्यक्तेरनु-गतेन निरूपितवृत्तित्वसम्बन्धेन सिद्धौ विशेषणम्। सिद्धिः साध्यवत्तानिश्चयः समवायः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-गिताकतदभावः समवायसम्बन्धेनानुमितौ आत्मनिष्ठौ हेतुः। एतादृशसिद्ध्यभावस्य पक्षतास्वीकारे शाब्दसिद्धिदशायां मननस्य मोक्षोपायत्वज्ञानेन सिद्धिविशेषेच्छया पुनरेवानुमानं निष्प्रत्यूहं अनाकाङ्क्षितशब्दसम्पदादेरनुमानन्तु सिद्धिविरहरूपपक्षतासत्त्वे सुकरमेव। यत्पक्षकयत्साध्यकानुमित्सा कस्यापि न जायते, तत्पक्षतत्साध्यकानुमितौ सिद्ध्यभावमात्रम् कारणम्, न तु तत्र सिषाधयिषा उत्तेजकत्वं वाच्यम्। पक्षसाध्यभेदेन पक्षतारूपकारणभेदस्यावश्यकस्वीकरणीयत्वात्। यत् साध्यकानुमितेः पूर्वं नियमतः तादृशानुमित्सा जायते, तत्साध्य-कानुमितौ सिषाधयिषामात्रं कारणं लाघवात्, नतु तत्र तादृश-

गुरुतरसिद्धग्रभावात् कारणत्वं कल्पनीयं, यस्य पुरुषस्य यत् साध्यकानुमितिर्नियमत: परामर्शद्वितीयक्षणे जायते, तत्पुरुषीय-तत्साध्यकानुमितौ पक्षताया हेतुत्वाकल्पनेऽपि न क्षतिः, तत्र सिद्धिदशायामनुमित्यापत्त्यसम्भवात्। पक्षतायाः कारणत्वं कश्चिन्न स्वीक्रियते, तन्मतं न समीचीनं; पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः इत्यादिना श्रीमता शिरोमणिना दूषितत्वात्।

स्मृतिविषयिणी—

जगत्यस्मिन् मानवाः सर्वं एव निसर्गत इष्टामुत च इष्टमभीप्सवोऽनिष्टं परिजिहीर्षवश्च भवन्ति, परं न स्वरसत, एव तदभिलषितं लब्धं क्षमन्ते धर्ममन्तरा। धर्मलक्षणन्तु "धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधन"मिति भविष्यपुराणादवगतम्। सत्येव सुखस्य साधनोपाये शतशः पुनरपायदर्शनात् बिभ्यतां तत् प्राप्तुकामानां धर्म एव समाश्रयणीयः। यथा हि हास्य-सम्वर्द्धमानं स्वागतसम्भाषणप्राप्तपुलकमात्मानमभिलक्ष्य आह्वान-कारिकरक्रीड़नकमिव तं प्रत्यभिमुखो भवति क्रूरदृष्टीन् तर्ज्जयतो बलवत उपलक्ष्य दूरादेव पलायते सर्वो जनः। तथा इतरः पश्वादिरपि प्राणभृद्वर्गः निसर्गत एव स्नेहाञ्जन-रञ्जित नयनं हरिततृणपूर्णपाणिमभिलक्ष्य तं प्रत्यभिमुखो भवति। कुटील-भ्रूकुटीभीषणान् दन्तोद्यतकरान् उपलभ्य प्रपलाय्यात्मानं

रचितुमीहते। इत्थमाहारनिद्रादिभिरपि अपरेषां प्राणिनां मनुजानाञ्च सत्यपि साम्ये एक एव परं धर्म्मः साधयत्येतेषां महदन्तरम्। अयमेव धर्म्मः संस्काररूपेण प्राणिनिकायमाकलयन् प्रेरयति प्राणिवर्गं स्वस्वकर्म्मनिवहेषु। ततः सर्वप्रयत्नेन पूर्वं पूर्वजन्मजनितसंस्कारचयसाधनं परमपदप्राप्त्युपायभूतं धर्म्मं समाश्रयितुकामेन अखिलनिगूढ़-वेदतात्पर्य्यपर्य्यालोचनपरम्पराप्राप्तस्थिरांशा मुनिजनयोगसमृद्धिलब्धमर्य्यादा स्मृतिरेव शरणीकरणीया। यतः खलु निखिलधर्म्माचाराचरणभास्वरे भारते वर्षे परमकारुणिकैर्निगमागमपारावारपारीणैर्वैदिककर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डधुरन्धरैः लोकोपकृतये स्मृतिशास्त्रसरण्यः सादरं समाविष्कृताः। परं तेषु अनेकर्षिप्रणीततया परस्परविरुद्धत्वेन मौलीभूतश्रुत्येकवाक्यतावगतार्थयाथार्थ्येन मनोः स्मृतेः प्राधान्यं तथाहि—

"मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते।

वेदार्थोपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्॥" इति।

भवतु वा अन्यासां स्मृतीनां प्राधान्यं तत्र न काचिदस्माकं विप्रतिपत्तयः, यतः—"सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते" इति शास्त्रबलमालम्ब्य सर्वस्मृतीनामेकवाक्यतया येन सर्वपरिग्रहः स्यात्, तस्यैव ग्रहणमिति युक्त्या सर्वासामेव प्रामाण्यं परिगृहीतं प्रमाणतत्त्वज्ञैः। परममूषां स्मृतीनामुपर्य्ययमेवाक्षेपदण्डः, भण्डैः कैश्चित् शास्त्रतात्पर्य्यमजानद्भिः पात्यते तद्यथा—बलवद् विधिबहुलकर्म्मसु फलश्रुत्या प्रलोभयन्त्यः स्मृतयः

बहुव्ययायाससाध्ये कर्म्मणि प्रवर्त्तयन्त्यः प्रताड़यन्ति मुधा मुग्धान् जनान्। प्रत्युत स्मृत्युदितकर्म्मानुष्ठानेन वासनाविवृद्ध्या बन्धहेतुभूतकर्म्मपरम्परासु प्रवर्त्तन्ते जनाः। तदानीं नाहंत्युरेतुं कैवल्यविषयिणी काचित् कथापि मनसि। श्रुतिरपीममर्थमनुगृह्णाति "तद् यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत" इति। "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति" स्मृतिरपि इममेवार्थमनुमोदते। "यत् कृतकं तदनित्यम्" इति व्याप्तिश्च श्रुतिस्मृत्योस्तात्पर्य्यमेतदेवेति वर्णयद्भिर्महतीं वाग्भटीमारभ्य स्मृतिप्रणोदितकर्म्मणां क्षयित्वं प्रतिपाद्यते, तदपर्य्यालोचनविजृम्भितमित्येवावधार्य्यते। तथाहि—

"फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्।
श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्॥
पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकाम्।
पित्वैव मुक्तः पिबति न फलं तावदेव हि॥" इति

विष्णुपुराणीयानुशासनात् यथा पथ्यसेवायाम् उत्कटानुरागवशेनारोग्यमपि तुच्छमधिगच्छन्तः रोगिणोऽपथ्यप्रदानतोऽप्यौषधपाने प्रवर्त्तयितव्यास्तथैव विवेकविहीना बहुतरदुःखशवलसुखमात्रलिप्सया अन्ततमप्यवरोरयन्तः पुत्रपश्वादिफलप्रलोभनेनैव प्रवर्त्तिताः लोभकरकर्म्मसु स्मृतिविधिना। एवञ्च पुनः पुनरपथ्यसेवनेन विवृद्धिमापन्नस्य दोषनिवहस्यागदप्रयोगेण स्तोकशोऽपगमाद् यथा सुदीर्घकालेनाप्यारोग्यं सम्भाव्यं तथा

रागिणोऽपि तत् तत् फलभागावश्यम्भावात् दुष्कृतनाशस्याल्पशः सम्भाव्यमानतया सुचिरेणापि कालेन कैवल्यं सम्भवत्येव। ये पुना रोगिण आपातमधुरं रोगवृद्धिनिदानभूतमपथ्यमस्पृहयन्तः स्वत एव पिबन्ति भैषज्यं, तेषां दोषवृद्धेरभावात् पूर्वसञ्चितदोषस्यागदेनापनयनात् सपद्यारोग्यं सम्भाव्यं, तद्वत् सुखखद्योतविद्योतनाकुलमपि दुःखदुर्दिनान्धकारितं संसारं व्यालविततफणच्छायमिव मन्यमाना विवेकवन्तो बन्धकारिणोभूतफलान्यवधीरयन्तः कर्मसु प्रवर्त्तमाना आहतपाप्मानस्तूर्णमेव लभन्ते कैवल्यम्। इति परमहृद्यं तर्कमनुसन्दधाना अवधानाय चित्तशुद्धिनिदानं स्मार्त्तं कर्मेति व्यवस्थापयति जनानुकम्पापरवशा स्मृतिः। तथा यथाविधिसंस्कारकर्मभिरपि बीजगर्भसमुत्पन्नपापप्रणाशेन विशुद्धसत्त्वप्रधानतया चित्तनैर्मल्यमाधीयते इति संस्कारकर्मसु सनिर्बन्धमनुरुध्यते जनसङ्घा भगवत्या स्मृत्या। तत्राह हारीतः—"गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति, पुंसवनात् पुंसवनात् पुंसीकरोति, फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन द्वितीयं, प्राशनेन तृतीयं, चूड़ाकरणेन चतुर्थं, स्नापनेन पञ्चमम् एतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघात् पूतो भवतीति।" इममेवार्थं समर्थयितुं दृष्टान्तयत्यङ्गिराः—

"चित्रं कर्म यथानेकरङ्गैरुन्मील्यते शनैः।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः॥" इति

अहो ! दुर्दैवं ! ! यत् इत्थं धर्म्मकर्म्मकरणसामर्थ्यमुपयच्छन्तं संस्कारमवधोर्य्याधुनिका यथेच्छमाचरितुं प्रायशः प्रवर्त्तन्ते जनाः। किं बहुना सर्वसंस्कारमौलिलालितं विवाहसंस्कारमपोदानोन्तना विलासलालसाप्रशमनोपायं मन्यमाना अधःपातयन्ति स्वीयान् वंश्यान् यथाविध्यनाहितसंस्कारगर्भोत्पत्त्यादिना। अतस्तद्दोषप्रशमनकामैर्धर्म्माभिलाषुकैः संस्कारशुद्धौ सर्वथा यत्नो विधेयः।

अपि च नाममात्रावशिष्टस्मृतस्य किमपि परिग्रहीतुमसमर्थस्य श्राद्धादिविधयः केवलं कर्म्मसु व्यर्था न तत्र किमपि फलमुपलभामहे इत्युपहासपरैः स्मृत्युदितश्राद्धकर्म्माणि केषाञ्चिदाक्षेपावतारं भगवत्यः स्मृतयः समादधिरे। तथा हि नित्यस्य विभोरात्मनो विजातीयमनःसंयोगध्वंसः मृत्युरित्यभिधीयते। वस्तुतो देहविगमेऽप्यात्मनो विनाशाभावः।

"अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्येत्यादिभिः सहस्रशः॥"

स्मृतिवाक्यैरवगम्यते। अतो विगतपूर्वदेहस्यापि पूर्वपूर्वजन्मजनिताहितसंस्कारस्य सूक्ष्मशरीरावच्छिन्नजीवस्य श्राद्धादिना तृप्तिरवश्यम्भाविनी। तथाहि विष्णुपुराणम्—

"श्राद्धासमन्वितैर्दत्तं पितॄणां नाम गोत्रतः।
यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत्॥"

तथा मत्स्यपुराणम्—

"देवो यदि पिता जातः शुभकर्म्मानुयोगतः ।

तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेनानुगच्छति ॥

दैत्यत्वे भोगरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ।

श्राद्धन्तु वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठते ॥

दनुजत्वे तथा मद्यं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ।

मनुष्यत्वेऽन्नपानादिनानाभोगरसं भवेदिति ॥"

तथा तेषां तृप्तये प्रतिसम्वत्सरीयमृताहनिमित्तकश्राद्धमप्युपदिशन्ति भविष्यपुराणप्रभासखण्डप्रभृतयः—

"मृताहनि पितुर्य्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे ! वत्सरान्ते मृताहनि ॥

नाहं तस्य महादेवि ! पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥" इति

तथाकरणे दोषश्रुतिमपि दर्शयति मरीचिः—

"पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्मचारिणः ।

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते ॥" इति ।

इत्थमगणितमुपदेशमनुसन्दधाना स्मृतिरपौरुषेयश्रुतिवाक्यगतगूढ़ार्थमुद्घाटयन्ती सर्वथानुगृह्णात्यस्मान् जड़मतीनपि कर्म्मसु प्रवर्त्तयति । अतः स्मृतिमन्तरा धर्म्मप्रच्युतिरवश्यम्भाविनीति सर्वप्रयत्नेनास्माकमनुसरणीयेति शम् ।

———

वेदान्तविषयिणी—

स्थूलतो वेदस्य द्वौ विभागौ कल्प्येते—कर्म्मकाण्डो ज्ञानकाण्डश्चेति। तस्य प्रथमे भागे सकामयज्ञादिकर्म्मण:, शेषे च परमार्थज्ञानस्योपदेश: प्रधानतो लक्ष्यते। यद्यपि ज्ञानकर्म्मणोरुभयोरेव परम्परोपकार्य्योपकारकभावेन कैवल्यसाधकत्वमस्ति, तथापि कल्पितप्रतिभागस्य प्रथमांशे यज्ञादे: प्राधान्यं लक्षीकृत्य पूर्वभाग: कर्म्मकाण्डप्रधान: सकामप्रवृत्तिमार्गप्रदर्शक:, परभागे च परमात्मज्ञानस्योपदेशप्राधान्यं दृष्ट्वा तत् कैवल्यमार्गस्योपायभूत इति सङ्गिरन्ते वेदविद:। तस्य तावदेतौ द्वौ भागाववलम्ब्यैव द्वे प्रधाने दर्शने रचिते। एकं जैमिनिकृतं पूर्वमीमांसादर्शनमपरं महर्षिवादरायणकृतमुत्तरमीमांसादर्शनं वेदान्तदर्शनं वा। यज्ञादिकर्म्मणा कालक्रमेण मोक्ष: समजायत इति जैमिनिन्याय:। व्यासश्च 'सकामयज्ञादिकर्म्मभि: मोक्ष: कदापि न साध्य:' यतो हि—

"न जातु काम: कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते॥" इति।

यद्यपि यज्ञादिना उत्तरोत्तराणि उत्तमोत्तमानि लोकादीनि, आभूतसंप्लवरूपञ्च अमृतत्वमपि लभन्ते, तथापि केनापि प्रकारेण आत्यन्तिकदु:खनाशककैवल्यप्राप्तिश्च न भवेत्, यत: श्रुतिराह—"क्षीणे पुण्ये मर्त्त्यलोकात् च्यवन्ते।" यच्च वेदस्य

परभागे परमात्मज्ञानं प्राधान्येनोपदिष्टं, न तावत्तत्र कस्यचित् मतविरोधलवोऽपि। तस्य शेषभाग उपनिषदिति नाम्ना प्रस्तूयते। उपनिषद् वेदान्तश्च एकपर्य्यायवाचकः शब्दः। वेदान्त-शब्दस्य तावदर्थत्रयमाहुरार्य्यपादाः—वेदानाम् अन्तः वेतान्तः। अत्र किलाभिधानिको हेमचन्द्रस्तत्कृताभिधाने तमेवार्थं समर्थयामास; केचिच्च—वेदानाम् अन्तः चरमोद्देश्यः प्रदर्शितो यत्र स एव वेदान्तः। अपरे वेदस्य ज्ञानस्य अन्तः परमात्मसाधनरूपचरमोत्कर्षः प्रदर्शितो यत् स वेदान्त इति। मतत्रयस्य साम्यार्थबोधकत्वात् न तद् विचारसहम्। वेदान्तशब्दस्य यौगिकार्थो यथा भवतु वा, प्राचीनकालादद्यावधि वेदविद्भिर्महामहोपाध्यायैर्वेदान्तशब्देन उपनिषदभिहिता।

तेषां खलु पूर्वाचार्य्याणां केचिद् गौणमुख्यभेदेन वेदान्तशब्दस्य अर्थद्वयं कल्पयित्वा मुख्यतः उपनिषदं गौणतश्च उपनिषद्भित्तिकानि अन्यानि शास्त्राणि निर्दिशन्ति। केचिद्वा उपनिषद्वेदान्तदर्शनभगवद्गीतात्मकं प्रस्थानत्रयं 'वेदान्तः' इत्यामनन्ति। केऽपि आर्य्यमिश्राः वेदान्तशब्देन प्रधानतो व्यासकृतं वेदान्तदर्शनमाकलयन्ति। यथाह वेदान्तसाररचयिता परमहंसः सदानन्दो वेदान्तसारे "वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं, तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च।" तस्य टीकाकारः नृसिंहसरस्वती च अस्मिन्नुपष्टम्भे सुबोधिनीटीकायां—वेदान्तनामेति उपनिषद एव प्रमाणम्; उपनिषदो यत्र प्रमाणमिति वा। तदुपकारीणि वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादीनि सूत्राणि आदिशब्देन भगवद्गीताद्यध्यात्मशास्त्राणि गृह्यन्ते, तेषामुपनिषच्छब्दवाच्यत्वादिति भावः। तस्यान्यतमटीकाकारो विद्वन्मनोरञ्जिन्यां ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिपरेषु श्रुतिसूत्रेषु विद्वज्जननिर्मितनिबन्धेषु चाविशेषणवेदान्तशब्दस्य लोके प्रयोगदर्शनात् सर्वत्र मुख्यवृत्तितः प्रतीतिं वारयन् मुख्यगौणभेदेन वेदान्तशब्दं व्युत्पादयन्ति वेदान्तो नाम इत्यादिना। वेदान्तशब्दस्य पुनः प्राचीनत्व परिकल्पनमसम्भवम्। आधुनिकाः पाश्चात्यपण्डिताः पञ्चसहस्रवर्षपूर्वो महाभारतस्य काल इत्यङ्गीकुर्वन्ति। उपनिषत् तद्बहुसहस्रशो वत्सरपूर्विकेति क्व तावदत्र सन्देहः? केचिद् विंशसहस्रवत्सरपूर्वा केचिद्वा दशसहस्रवर्षदेशीयेति प्रस्तुवन्ति अतोऽत्र वयमुदासीनाः श्रुतावुल्लेखत्वात् तत्समयनिरूपणमसाध्यम्। अत्र तावद् यानि दर्शनषट्कानि सुप्रचलितानि वर्त्तन्ते। तेषु किमपि दर्शनं न मूलतः स्वाधीनम्। सर्वाण्येव उपनिषन्मूलकत्वात्। वेदान्तदर्शनञ्च प्राधान्येन श्रुतिप्रमाणं, श्रुतिसमन्वयं, श्रुतेः समीचीना व्याख्या वेति वक्तुमलं स्मः। अस्मिन् किल सृष्टितत्त्वेश्वरस्वरूपजन्मान्तरतत्त्वादिनिरूपकविविधविषयज्ञानं ब्रह्मज्ञानञ्च सुष्ठु पर्य्यालोचितम्। अवाङ्मनसगोचरस्य तद्ब्रह्मणो नान्वयेन व्यतिरेकेण वा केनापि दृष्टान्तेन वा विशेषणेन वा स्वरूपं वेद्यम्। तथा च श्रुतिः—

"यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥"

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा । येन वा रूपं पश्यति, येन वा शब्दं शृणोति, येन वा गन्धानाजिघ्रति, येन वाचं व्याकरोति, येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति । यदेतत् हृदयं मनश्चैतत् संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा-दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा ज्योतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुर्य्यं कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥
न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

ब्रह्मप्रतिपादकाभिराभिः श्रुतिभिः कथञ्चित् ब्रह्मस्वरूपज्ञानं घटेत; परं निर्गुणस्य तस्य न किमपि कार्य्यञ्चाह तथाहि—

न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥
न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्।
न कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता च चाधिपः॥"

सगुणेऽप्यच सर्गादिकार्य्यजातकर्तृत्वमधिगच्छन्ति तत्रभवन्तो महर्षयः तथाहि—"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। नान्यत् किञ्चनमिषत् स ईक्षत लोकान् नु सृजा इति। स इमान् लोकान् असृजत। ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रोऽर्णवः। समुद्रादर्णवादधिसम्वत्सरोऽजायत अहोरात्राणि विदधत् विश्वस्यमिषतो वशी। सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवञ्च पृथिवीञ्चा-

न्तरीक्षमधः स्वः।" इति क्षुद्रतमेऽस्मिन् प्रबन्धे विस्तरशो वेदान्तविषयप्रतिपादनमसम्भवम्।

अनतिप्रसरे प्रबन्धे उपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपादि-कीर्त्तनमङ्गुल्या समुद्रपरिमाणवत् सम्पूर्णमुन्मत्तचेष्टितम्। अतस्तु हन्त! वयं प्रतिनिवृत्य सर्वोपनिषच्छसारं प्राचीनवचनं संस्मृत्य प्रतिनिवृत्ता भवामः—

"श्लोकार्द्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः।
ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः॥" इति।

पाणिनिव्याकरणविषयिणी

इह किल भारते वर्षे सकलदर्शनानां प्रचारे सत्यपि साम्प्रतं वेदाङ्गेषु प्रधानमिति च व्याकरणं विद्वद्भिरतीवाद्रियते। तच्च व्याकरणं प्रथमतो वैदिकशब्दनिवहमुपजीव्य शाब्दिकशिरोमणिभिः शाकटायनापिशलिगार्ग्यगालवस्फोटायनप्रभृतिभिः प्रणीतं वैदिकशब्दव्युत्पादकमासीत्। कालक्रमेण तस्मिन्नेव व्याकरणे विरलप्रचारतया तिरोहिते, भगवता पाणिनिना तेषां वैयाकरणानां मतमाकृष्य लौकिकानां तथा वैदिकानामपि अनुशासनं सङ्गमय्य सर्वेषां साम्प्रादायिकानामुपयोगिपरम-रमणीयमेतद्व्याकरणं निरमायि। इदानीं प्रचलितेषु शब्दानु-

शासनेषु इतोऽन्यत् नास्ति प्राचीनतमं व्याकरणमिति अविसंवादि मतम् ।

केऽपि खलु मन्यन्ते इदमेव व्याकरणानामग्रम्; तत्तु न श्रद्धेयं सहृदयानाम् । यतो हि 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।' ८।४।५। 'वा सुप्यापिशलेः ।' ६।१।६ । इत्यादिसूत्रपाठेन स्फुटत एव प्रतिभाति यन्महर्षेरूर्द्धतने काले वर्त्तन्तेऽप्यन्ये वैयाकरणाः, नचेत् कथं तेषां नामानि सूत्रेषु विनिवेशितानि तत्रभवता महर्षिणा पाणिनिना । अपि च मुग्धबोधनिर्म्माता वोपदेवेन स्वनिबद्धकविकल्पद्रुमोपक्रमे ये चाष्टौ शाब्दिकमुख्या निर्द्दिष्टाः; तेषु पर्य्यायेण आपिशलेश्चतुर्थत्वेन शाकटायनस्य पञ्चमत्वेन विनिर्द्दिष्टतया कैश्चिदेवमेवानुमीयते यत् प्राचीनतातारतम्येन तस्य तथाविधो निर्द्देश इति । एवमपि गीय्यते तैः खीष्टजन्मतः पूर्वं चतुःसप्तत्यधिकचतुःशततमो वर्षः उत पञ्चसप्तत्यधिकचतुःशततमो वर्षो वा एतस्य व्याकरणनिबन्धकारस्य समयः । कृतं संप्रति तदालोचनयास्माकम् ।

एतदेव व्याकरणं यदतिमात्रं विमोहयति विदुषस्तत् सर्वथैवायमवितर्कितः सिद्धान्तः । एतस्यैव व्याकरणस्य तावत् वर्त्तन्ते सूत्रपाठो गणपाठो धातुपाठो लिङ्गानुशासनञ्चेति चत्वारो विभागाः, किन्तु तदेव हि व्याकरणं शिक्षाविषये नातिपर्य्याप्ततया न्यूनांशपरिपूरणेनात्यन्तावश्यकाक्षेपसमाधिप्रदर्शनेन च मुनिना कात्यायनेन संपादितकल्पवैशद्यमपि विस्तृतेन व्याख्यानेन भगवता भाष्यकारेण पतञ्जलिना सुपरिष्कृतं विजयतेतराम् । क्रमेण

संप्रदायस्य विरलभावेन भाष्यस्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादानामेकदेशिवादानां सिद्धान्तवादानाञ्च दुरूहतया मन्दमतीनां ततोऽभीष्टसिद्धावन्तरायमालोच्य सरलान् निबन्धान् निर्मिन्चता सर्वांचां विभिन्ना विभिन्ना शैलो लक्ष्यते।

केचन सूत्रपाठक्रमेण व्याचख्युस्ततः शब्दसिद्धौ भूयांसं विलम्बमवगम्य तच्छब्दसाधुत्वोपयोगिनां भिन्नभिन्नप्रकरणपठितानामपि वचनानामेकत्र सङ्कलनपूर्वकं चापरे तेऽपि धातुपाठे व्यत्यासकरणे विशेषमलभमानास्तं तथैवोददीधरन्। वेदभाष्यकारः निखिलविद्वन्माननीयमनीषी सायनाचार्य्यस्तु 'शब्दयोनिश्च धातवः' इत्यभियुक्तोक्तिं सर्वनाम धातुजमाह शकटस्य च स्तोकमिति भाष्यकारोक्तिं च मनसीकृत्य सर्वानेव शब्दान् साक्षात्परम्परया वा धातुप्रकृतिकानेव मन्यमानो धातुपाठमेव मुख्यस्थाने प्रकल्प्य तद्व्याख्यानक्रमेण तिङन्तरूपाणि कृदन्तरूपाणि तत एव सुब्विभक्तितद्धितादिप्रत्ययांश्च पर्य्यदर्शयत्। तद्भाष्यकारादिवचनानुरूपा वर्त्तन्ते च तावदेतस्य बहवो मान्यविद्वत्प्रणीता महान्तो निबन्धास्तथापि व्युत्पत्तिसौकर्य्यानुरोधेन विद्वत्कुलतिलकपदवाक्यप्रमाणपारावारीणभट्टोजीदीक्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदी विद्वज्जनमानसकैरवकौमुदीव पठनपाठनादिप्रचुरप्रचारा सर्वैरेव विद्वद्वरैरत्यन्तमुपकारिणीति शिरसाद्रियते।

एतस्य पुनः सन्ति यावन्ति भाष्यटीकाटिप्पनादीनि परमैश्वर्य्याणि न तावन्ति कस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रचुरतया

परिकल्पितानि आचार्य्यपादैः। परं एतदधीयानानां करतलामलकवत् निखिलशास्त्रार्थोपपत्तेः सुलभतया प्राधान्यमस्य सर्वैरेव स्वीकरणीयम्। सुतरामेतदेव व्याकरणं किं प्राचीनत्वेन किमार्षत्वेन वा विजयतेतरां स्वगौरवमहिम्नाच जगति। परमेतस्य समधिकदोषगुणकीर्त्तनपूर्विका समालोचना दुःसाध्या बाहुल्यसापेक्षा चेति गौरवभिया उज्झिता स्वल्पयैव वाचा। अतः परं सूक्ष्मदर्शिगुणग्राहिणः प्रति एतस्य विचारणभारसमर्पणमेव विधेयं गवेषणीयञ्च तैरित्यलं शाखाचंक्रमणेन।

कलापविषयिणी

इह खलु व्याकरणं नाम शब्दानुशासनम् "अथ शब्दानुशासनम्" इति भाष्योक्तेः। अपि च 'एकः शब्दः प्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति।' इत्यादि श्रुतिवाक्येभ्यश्च सुप्रतीतमेव शिष्टशब्दानामुपादेयत्वम्। व्याकरणानि तावत् बहुनि वर्त्तन्ते, तानि च प्रदेशभेदेन आद्रियन्ते लोकाः। काश्यादिप्रदेशेषु पञ्चनदादिस्थलेषु च पाणिनीय-सारस्वतयोः समधिकादरः। वङ्गेषु क्वचित् संक्षिप्तसारस्य क्वचिदपि सुपद्मस्य क्वचिदपि वा मुग्धबोधस्य कुत्रचित् प्रदेशे रत्नमालायाः कुत्रचिदपि कलापव्याकरणस्य पठनं पाठनञ्च प्रचलति। एषु पाणिनीयस्य ऋषिप्रणीततया भगवतः पतञ्जलेर्भाष्यकृत्त्वेन

परं छन्दोऽंशेन च व्याकरणानामग्रगमङ्गीक्रियते सहृदयैः। किन्तु रचनापारिपाट्येन शृङ्खलोपनिबन्धनेन च निरसेषु व्याकरणेषु कलापव्याकरणं सनातनमिति नास्त्यत्र कियानपि सन्देहावसरः क्षुद्रोऽपि।

संक्षेपेणेह लौकिकानि पदानि व्युत्पादयिषुणाचार्य्येण सर्व्ववर्म्मणा कलापापरनामधेयं कातन्त्रं नाम व्याकरणं प्रणीतम्। आख्यातान्तं विरच्यान्यत् प्रसिद्धत्वादुपेक्षितम्। तच्चार्य्येण कृदन्तशब्दजातं कात्यायनेन व्युत्पादितम्। भगवता दुर्गसिंहेनाचार्य्यसूत्राणां कात्यायनसूत्राणाञ्चोपरि समीचीना वृत्तिर्व्यरचि। सैवेदानीं पठनपाठनयोः प्रचरति। कात्यायनः किल कतिचित् छान्दसानि कृदन्तपदान्यपि व्युत्पादितवान्। कृदन्तभिन्नानां छान्दसानां पदानां कृदन्तानामपि सर्व्वेषां छान्दसपदानां व्युत्पादनं कातन्त्रव्याकरणे न विद्यते, कात्यायनो हि लोके यानि प्रयुज्यन्ते तान्येव छान्दसानि पदानि व्युत्पादयामास न सर्व्वाणि।

ततो निखिलशब्दार्थशास्त्रपारंगतेन महात्मना श्रीपतिदत्तेन तदवशिष्टानि कलापपरिशिष्टानि निर्म्माय लघुवपुः कलापः किञ्चित्स्थौल्यमनायि। हा! हा!! किं दुर्भाग्यं कालापिकानाम्? सन्धितः समासस्य कति सूत्राणि संरचयन् निर्म्ममकालेनाग्राहि स पुरुषवर्य्यो महात्मा श्रीपतिदत्तः। ततः प्रभृति असंपूर्णमासीत् कलापकायः। साम्प्रतञ्च महामहोपाध्यायेन श्रीमता चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारेणास्य छान्दसप्रकरणं

प्रणीय पाणिनेरविशेषः अन्वष्ठायि। निखिलदोषोपस्कारिणी च सलक्षणा या भाष्यैरप्यनिन्दिता कलापचन्द्राख्या टीकास्मिन् आचार्य्यपादेन सुसेननाम्ना निरमायि। तादृशी विद्वज्जनगण-मनोहारिणी विचारभावपरिशुद्धा सिद्धान्तसन्दोहनी टीका केष्वपि व्याकरणेषु न विद्यते। तथाहि आचार्य्याः—

"नत्वा शिवं कृतिकृताप्तनिबन्धसिन्धुमुन्मथ्य सूक्तिमय-
चारुपयः प्रबन्धम्
ज्ञात्वा गुरोर्विबुधवृन्दविनोदनाय कामं तनोति विकलङ्क-
कलापचन्द्रम्।
श्रीमत्‌त्रिलोचनकृताखिलपञ्जिकायां दोषान्धकार-
निकरं प्रतिपद्यदत्तम्
निःसार्य्य सत्पथगतेरपि दर्शकोऽयं कामं भविष्यति
मदीयकलापचन्द्रः॥"

अपि च पाणिनेर्यथा आर्षत्वेन प्रामाण्यं कलापस्यापि तथैवदैवतत्वेन प्रामाण्यमवश्यमेव स्वीकरणीयम्। यथा—

"शङ्करस्य मुखाद्वाक्यं श्रुत्वा चैव षडाननः।
लिलेख शिखिनः पुच्छे कलाप इति कथ्यते॥"

इत्युक्तेः एतद्व्याकरणं पुनः कुमारवक्त्रान्निर्गलितत्वेन कौमारनाम्ना ख्यातम्। अस्ति तावत् आख्यायिका कथासरित्-सागरे—"आचार्य्यो निराहारकृच्छ्रं तपश्चरन् तुष्णीभूय किञ्चित् गते तपःक्लिष्टतया निःसङ्गो धरणीतलं पपात। ततः शक्तिहस्तो दिव्यपुरुष एकः समागत्य—'हे पुत्र! सर्व्वं ते स्फुटं

सम्पत्स्यत' इत्यवोचत्। अथ तेनामृतासारसंसिक्त इव तत्क्षणं प्रबुद्धः क्षुत्पिपासादिरहितः स्वस्थो बभुव। ततो भगवान् स्कन्दस्तं 'सिद्धो वर्णसमाम्नायः' इति सूत्रमवादीत्। तत् श्रुत्वा आचार्यो मनुष्यचापल्येनोत्तरसूत्रं व्याजहार। तदाकर्ण्य शक्तिधरः सविमर्षमाचष्ट—'अहो! यद्यपि त्वमुत्तरसूत्र- नावदिष्यस्तर्हि पाणिनियोपमर्द्दकमेतत् शब्दशास्त्रमभविष्यत्' इति।" तथाहि—

"अथाब्रवीत् स देवोमां नावदिष्यः स्वयं यदि।
अभविष्यदिदं शास्त्रं पाणिनीयोपमर्दकम्॥
अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति।
मद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा।
इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत् प्रकाश्यामि नवं लघु॥" इति

एतस्य पुनः वृद्धत्वमप्यवश्यमेव स्वीकर्त्तव्यं सभ्यानाम्। येन हि गरुड़पुराणादावपि प्रामाणिकग्रन्थेऽस्योल्लेखो वर्त्तते। तथाहि—

"कुमार उवाच—अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायनसमासतः।
सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे॥"

इत्यादि वाक्यसन्दर्भेण। अपि च—"आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि इत्यादौ क्यच् क्यङ्णमुलः कलापमते यिनाप्यणमः" इति दर्पणकारोक्तेरप्रतिहत एवास्माकं सिद्धान्त इति किं बहुना वाक्प्रपञ्चेन।

———

मुग्धबोधविषयिणी

सन्ति यावन्ति शब्दशास्त्राणि तेषु संक्षिप्तरचनाकौशलेन मुग्धबोधमेवान्येभ्यः सविशेषादरास्पदमलंकृतमिति नास्ति तत्र कियानपि विकल्पः। तत्पठनपाठनयोः स्वल्पदिनसाध्यत्वेन नीरसमप्येतद्व्याकरणमाकर्षत्यतिमात्रं चेतः सहृदयानाम्। विशेषतः कारकप्रकरणं कृदन्तांशश्चामुष्य निरुक्तमत्वेन समधिकमाद्रियन्ते महनीयगुणग्रामा महान्तः। तद्धि शब्दार्थपारंगतोवन्दनीयपदारविन्दो महात्मा वोपदेवः स्वयमिन्द्रचन्द्राद्यखिलशाब्दिकमतमुदधिमालोड्य तस्मात् महार्घमणिनिचयवदुपादेयवचनजातञ्चाहृत्य तदायासमङ्गीकर्त्तुमशक्तानां संक्षेपतो व्याकरणबोधलिप्सूनां तदुपहारेण महोपकारमकरोत्। आह स्म स्वयञ्चास्य पठनीयतामुल्लेख्य—

"गीर्वाणवाणीवदनं मुकुन्दसंकीर्त्तनञ्चेत्युभयं हि लोके।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधान्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत्॥" इति

तस्यैवाचार्य्यचक्रचूड़ामणेरपराकृतिः कविकल्पद्रुमो नाम धातुपाठः। स हि कवीनामभीष्टफलदातृतया कविकल्पद्रुम इत्यन्वर्थनामधेयो धातुपाठः, यथा तदुपयोगित्वेन सकलवैयाकरणसंप्रदायेषु समानादरं लभते। उक्तञ्च केनापि वोपदेवगुणग्राहिणा—

"दोर्वाचस्पतिनेव पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
येनैकेन विदुषती वसुमती मुख्येन संख्यावताम्।

सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिश्चातुर्य्यचिन्तामणिः

जीयात् कोविदगर्व्वपर्व्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः ॥" इति

अस्य तावद्व्याकरणस्य द्वे टीके स्तः। एका श्रीमद्दुर्गादास-विद्यावागीशकृता। अपरा च परमविदुषा महानुभवेन श्रीमता श्रीरामतर्कवागीशेन विरचिता। अनयोस्तर्कवागीश-टीकाया एव समधिकादरो दृश्यते। शाब्दिकमुख्येन श्रीमन्नन्द-किशोरचक्रवर्त्तिना पुनर्विरचितं मुग्धबोधपरिशिष्टं नामापर-मत्युपादेयमेकं परिशिष्टमेतद्व्याकरणस्य।

स खलु शब्दार्थविज्ञानधुरीणो वोपदेवः कस्मिन् समये कतमं देशं जन्मनालङ्कृतवान् तद्यथावदवधारयितुं न शक्यते। परन्तु प्रत्नतत्त्वान्वेषिणः कतिशः कृतिनो मानवाः द्व्यशीत्युत्तरैकादश-शततमशकवत्सरे द्विचत्वारिंशदादिवत्सरन्यूनाधिके वा स किल महात्मा भिषग्व्यवसायिनः केशवनाम्नो विप्रात्लब्धजन्मा विदुषो धनेश्वर-मिश्रादधिगतविद्यो दक्षिणापथवर्त्तिन्या अधुनातन 'दौलातवाद' इत्याख्याया देवगिरिराजधान्या अधिपतेर्महादेवस्य सभापण्डि-तपदमास्थाय तत्रावासेति निर्णीतवन्तः। चतुर्व्वर्गचिन्तामणि-निबन्धकारो हेमाद्रिरपि तस्यैव राज्ञः समस्तकरणाधीश्वरः प्रधानामात्यपदमध्यासितः। तेन सह वोपदेवस्य परं सौहार्द-मासीत्। तेन प्ररोचितः स हरिलीलाख्यं मुक्ताफलनामधेयञ्च भागवतव्याख्यानं निबबन्ध। तथा हि तत्र हरिलीलाटीकायां—'मन्त्रिहेमाद्रितुष्टये' मुक्ताफलग्रन्थे च,—

'विद्वद्धनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना।

हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत् ॥'

इत्यनेनान्योन्ययोः परं सौहार्दं स्मारयतीति। एवं नाम अस्ति तावद्वोपदेवसम्बन्धिनी कापि परमाद्भुता किंवदन्ती—वोपदेवो बाल्ये वयसि व्याकरणमधीयानो दुर्मेधतया व्याकरणार्थं मनागपि स्वायत्तं कर्त्तुं नाधिशशाक। ततश्चैकदा परिजनतिरस्कृतेन परमनिर्वेदं गतो जीवनपातार्थमरण्यमेकं विवेश। तत्र मार्गगमनजनितक्लेशेन क्लिश्यन् जलं पातुं सरसीमेकां गत्वा पीत्वा च सलिलं श्रमोपनोदनार्थं तस्य सुरम्यसोपानशिलातलमुपावसत्; तत्र क्षणे कलसमुद्वहन्ती कापि रमणी सहसागत्य सोपानशिलायां तमेव कलसमास्थाप्य सम्पादितस्नाना तं कलसमुदकेन पूरयन्ती भूयो गृहमगात्। तदपश्यद्वोपदेवः पाषाणनिर्मितमपि सोपानं नारीनिहितमृण्मयकलससंसर्गेण क्षयमेत्य गोलाकारो गर्त्तक एकः संवृत्त इति। तत् समीक्ष्य च तस्याध्ययने पुनः प्रवृत्तिरभवत्, यत् कठिनमपि ग्रावनिर्मितसोपानं बहुवासरतो बहुशो मृद्भाण्डघर्षणेनापचयं यातम्। तन्मन्दापि मतिर्मे मुहुरालोचनयावश्यमेव तीक्ष्णतामापत्स्यति। ततो गृहमागत्य कृतोद्यमेन तेनाधीत्य स्वाभीष्टफलमापेदे। केऽप्याहुः श्रीमद्भागवतमपि तेन वोपदेवेन निर्माय वेदव्यासनाम्ना प्रक्षिप्तमिति। भवतु तद्वा न वेति तत्र न किञ्चिद्वक्तुं मामकानामवकाशः। किन्तु स यदिदमपल्लवितमल्पसमयसमापनीयं विबुधसुखमण्डनं मुग्धबोधं नाम व्याकरणं प्रणीयासाधारणीं शक्तिं प्रकटयामास, तेनैव विमुग्धा

विदग्धाः। तत्कृतौ किमपि वक्तुं नालमलम्। परं यावत् भवति रात्रिन्दिवं यावदुदेति च चन्द्रमास्तावदेव तस्य पुण्यकीर्त्तेरिदं व्याकरणमधीयानानां निःश्रेयसमार्गमुपदेक्ष्यतीति किं बहुवाक्योपन्यासेन।

सांख्यविषयिणी

आत्मानुसन्धानमन्तरेण दर्शनशास्त्रे प्रवृत्तिर्न जायेत। कोऽहमासं किं भविष्यामि, किं मे स्वरूपमिति केन वा रूपेण विश्वस्य सृष्टिरभूत्? कथं वास्य प्रलयो भवेत्? जन्ममरणादिदुःखमात्मनः स्वभावसिद्धो न वा? तदुच्छेदोपायः सम्भवोऽस्ति न वा? इत्यादयो बहवः प्रश्नाः मनीषिणां चेतसि स्वत एव समुत्पद्यन्ते। त एव प्रश्नाः चिन्ता वा मननशास्त्रस्याविर्भावे हेतुः। प्रवर्त्तमानेऽस्मिन् क्षुद्रे प्रबन्धे कापिलदर्शनानुसारेणैवामीषां प्रश्नानां सूक्ष्मसिद्धान्तः न संक्षेपेण सम्भवति। स्थूलत एव तत्र 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्व्वमनित्यम्' इत्युच्यते आचार्य्यपादैः। पुरुषो निर्गुणश्चेतनो विभुरनेकश्च। प्रकृतिरचेतना विभुरेका परिणामस्वभावा च। पुरुषसन्निधानतया अस्या जगदाविरासीत्। उपादानकारणगुणानुसारेण कार्य्यद्रव्येषु गुणः समजनि तथा च 'कारणगुणाः कार्य्यगुणानारभन्ते' इति। अतः कार्य्यगुणानुरोधेन कारणगुणकल्पना प्रामाणिकानां न

दुःखावहाः। दृश्यन्ते कार्य्यवर्गेषु ज्ञान-सुखप्रसाद-प्रवृत्ति-दुःख-मोहावरणादयोऽनेके गुणास्तदनुसारेणैव मूलकारणे प्रकृतावप्येते गुणाः नूनमेव विद्यन्त इति कल्पनाप्रमाणकुशलैर्विद्वद्भिः स्वीचक्रे। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थोपलक्षिता हि सा प्रधाना तथा हि—

"सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयमुदाहृतम्।
साम्यावस्थितिरेतेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदुः॥" इति

सत्त्वस्य ज्ञानसुखादयोः, रजसो दुःखप्रवृत्त्यादयः, तमसश्च मोहावरणादयो धर्म्मा इति। ते च सत्त्वादयो गुणा न न्याय-वैशेषिकाभिमतरूपरसादिवदात्मनो धर्म्माः। ते हि गुणाः पुरुषं पशुवत् बन्धकत्वेन त्रिगुणरज्जुनिर्म्मातृकत्वेन च गुणशब्देन व्यपदिश्यन्ते वृद्धैः। न हि प्रकृतेर्गुणाः किन्तु गुणा एव प्रकृतिरिति ज्ञेयम्। ते च गुणा अनादिमिलिताः संयोगवियोगरहिता अन्योन्याश्रयाश्रयिरूपेण नित्यसहचराः परस्परपरिणामस्वभावा एव। तथा च 'परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते' इति। सत्त्वादिगुणत्रयाणां बहुत्वं व्यक्तिरूपेण स्वीकर्त्तव्यम्। यथा एकस्य वस्त्रकार्य्यस्य संख्यातीतानि सूत्ररूपाणि कारणानि दृश्यन्ते, तथानन्तस्य विश्वसंसारकार्य्यजातस्य मूलकारणमेकमेवेति कल्पयितुं न शक्यते। अतिसूक्ष्मतमस्य मूलकारणसमूहस्य समष्टिभावेन प्रकृतेरेकत्वमुच्यते। अवयवविभागादविभागस्य यत्र काष्ठाप्राप्तिः सैव मूलप्रकृतिः। नैयायिकास्तावत् परमाणुषु विश्रमन्ति, परमाणवो हि तेषां

निरवयवा नित्याश्चेति सिद्धान्तम्। किन्तु वृद्धास्तेभ्योऽपि सूक्ष्मतमेषु पदार्थानाधिक्षिपन्ति। तेषां तन्मात्राणि नैयायिकानां परमाणवश्चैकदेशगतानीति कथञ्चिद् वक्तुं समीहते, केवलं परमाणवो नित्याः, परं खलु जन्यानि तन्मात्राणीति।

एतन्मये नास्त्यसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः। सर्वावकाशे प्रलयेऽपि सर्वे एवानभिव्यक्ताः प्रकृतिमुपगता वर्त्तन्ते। ततः कर्म्मवशात् सृष्टेः प्रागाविर्भूय विकाशन्ते। अस्मिन् तावत् उत्पत्तेर्नामाविर्भावः, विनाशस्य च तिरोभावः। वेदान्तवत् सृष्टिकर्त्तृत्वमीश्वरस्य नाङ्गीक्रियते। योगबलेनाणिमाद्यैश्वर्य्यवान् जीव एवेश्वरः। उभौ प्रकृतिपुरुषौ व्यापकावपि सृष्टेः प्राक् संयुज्येते। संयोगश्चायं भोग्यभोक्तृत्वरूपसम्बन्धविशेषः। प्रकृतिर्भोग्या, पुरुषो भोक्ता। प्रकृतिपुरुषयोरयमेव संयोगो विश्वं जनयति। यदा तु गुणत्रयं परस्परं वैरभावं परिहृत्य साम्यभावं भजते, तदैव प्रलयः। पुनः पुरुषसम्बन्धात् साम्यभावं परिहाय वैषम्यभावं गृह्णन्ति गुणाः। तस्मादेव गुणवैषम्यादभवत् सृष्टिः।

वैषम्यानाच्च नानात्वेन विचित्रताकार्य्याणाम्। तदवस्थायाः प्रकृतेः प्रथमपरिणतिर्बुद्धिः। अन्तःकरणरूपमेकमेवद्रव्यं कार्य्यविशेषेण बुद्ध्यहंकारमनःशब्दवाच्यम्। निश्चयवृत्तिरूपं कार्य्यं बुद्धेः, अभिमानमहङ्कारस्य, सङ्कल्परूपञ्च मनसः। बुद्धिरूपपरिणतायाः प्रकृतेः पुरुषेण सम्बन्धो विशिष्यते। प्रकृतिरूपपरिणतानां गुणानां धर्म्माः पुरुषेणोपचर्य्यते, किन्तु बुद्धिरूपेण परिणतानां धर्म्माः सुखदुःखादि आत्मन्यारोप्यते। तदा निर्म्मल-

स्वभावः स वरेण्योऽपि संसारकोटरूपेण परिणमति। तस्येदमनादिसंसारित्वं विवेकज्ञानेनोच्छिद्यते। बुद्धिर्गुणेभ्य उत्पन्नापि सत्त्वाधिक्येन सत्त्ववती। अतएवास्यां ज्ञानसुखादीनां विकाशो जायते। सत्त्वाधिक्यादेवास्यां तादृश्येका शक्तिरास्ते, यस्याः प्रभावाद् बुद्धिः पुरुषचैतन्यं प्रगृह्य स्वयं चेतनायमाना जीवभावेन संसारं निर्वहति। आविरभूज्जीवो जड़चैतन्यमिश्रणात्। तर्हि मिश्रणं हृदयग्रन्थिशब्दवाच्यम्। जड़स्य स्थूलरूपपरिणामेण सह जीवस्य भवति क्रमविकाशः। ततो बुद्धिधर्म्माः सुखादयः पुरुषेषु पुरुषाणां चिद्धर्म्मो बुद्धावुपचर्य्यते। यथा तप्ते अयसि वह्निलौहयोर्भेदेऽपि भेत्तुं न शक्यते। तथा बुद्धिपुरुषयोरपीति सिद्धान्तम् एकस्य पुरुषस्य एकया बुद्ध्यास्त्यनादिस्वस्वामिभावसम्बन्धः।

पतिव्रता हि बुद्धिः क्षणमपि पतिसम्पर्कं विहाय नावतिष्ठते। अयं सम्बन्धनाश एव लिङ्गशरीरनाश इत्युच्यते। सैव मोक्षावस्था। तथा च बुद्ध्यहंकारैकादशेन्द्रियसूक्ष्मभूतपञ्चकानां समुदाय एव लिङ्गशरीरम्। तत्र बुद्धेरेव प्राधान्यमङ्गीकुर्वन्ति वृद्धाः। तल्लिङ्गशरीरं स्वर्गनरकादिव्यवहारिकजीवशब्दवाच्यम्। स्थूलशरीराल्लिङ्गशरीरस्य निर्गमनं मरणम्, तस्मिन्नपि प्रवेशो जन्म। तथा च तत्त्वकौमुद्याम्—'निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म, न तु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात्' इति। अन्यथा अनादिविश्वव्यापकस्यात्मनः कथं जन्म-

मरणं सम्भवति ? परेतपतिः सत्यवतः कायात् पुरुषमेकं निनायेति महाभारतवर्णनश्रवणात् पुरुषशब्देनात्र लिङ्गशरीरमेव बुध्यते। तथाहि—'ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशं गतम्।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्॥' इति

आत्मनस्तु परिमाणं महत्, अणुपरिमाणत्वे उपपन्नं भवति एकस्य शैत्यबोधे युगपत् सर्वशरीरे शैत्यस्य बोधत्वम्। मध्यपरिमाणत्वे घटपटादिवदात्मा विनाशी स्यात्। द्वाभ्यां स्थूलसूक्ष्मपरिमाणाभ्यामभिन्नरूपेण भाषमाणः पुरुषः अहं सुखी दुःखी करोमि शृणोमि गच्छामि अन्धो बधिर इत्यादि सकलसंसारव्यवहारं निर्वहति। लिङ्गशरीरविनाशादेवात्मनो भवति स्वरूपेणावस्थानम्। तदा तस्मिन्नात्मनि बुद्धिधर्माः सुखादयो न प्रतिभान्ति। इदमेवात्मनः स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिशब्देन व्यपदिश्यते प्रेक्षावद्भिरिति दिक्।

छन्दोविषयिणी

दृश्यते हि संस्कृतकाव्यनाटकादिषु प्राय एव एकादशाक्षरवृत्तित आरभ्य समवृत्तान्तर्गतानां छन्दसां बाहुल्येन व्यवहारः। नितरां क्षुद्रतमेऽस्मिन् प्रबन्धे सन्दर्भगौरवभयादस्माभिरेकाक्षरादिवृत्तानां व्यवहारं विहाय एकादशाक्षरादारभ्य महाकाव्यादन्तर्गतानां छन्दसां यथाकथञ्चिदुदाहरणानि प्रियसुहृद्भिः

उपक्रियन्ते। एकादशाक्षरयोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धोदाहरणमतिविरलमेव, किन्तु तयोरुपजातिस्तु कवीनामतिहृद्येति प्रतीयते। नास्ति किमपि महाकाव्यम्, यस्मिन्नैषा दृष्टिपथवर्त्तिनी भवेत्। कुमारसम्भवस्य प्रथमं सर्गम्, रघुवंशस्य द्वितीयम्, शिशुपालवधनैषधचरितयोस्तृतीयं सर्गम् इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तेन रचितम्।

भ्रमरविलसिता—'प्रीतैर्यूनां व्यवहिततपना' शिशु ४।६२।

शालिनी—'यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैः' उत्तरराम।

दोधकम्—'इत्थममुं विलपन्तममुञ्चत् दीनदयालुतयावनिपालः॥' नैषध ११।४७।

स्वागता—वृत्तमिदं शिशुपालवधस्य दशमे, किरातार्जुनीयस्य नवमे, नैषधचरितस्य पञ्चमैकविंशयोर्व्यवहृतम्।

रथोद्धता—एतदपि वृत्तं कविभिर्बाहुल्येन व्यवहृतम्। कुमारसम्भवस्य अष्टमे, रघुवंशस्य दशमैकादशयोः, नैषधचरितस्याष्टादशे, शिशुपालवधस्य चतुर्दशे, किरातार्जुनीयस्य त्रयोदशोत्तरार्द्धे।

द्वादशाक्षरावृत्तिषु—

तोटकम्—'स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम्।' रघु० ८।९१।

वैश्वदेवी—'पञ्चाशाकोशं भास्करं बालचन्द्रं वापी

विस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।' मृच्छक० । 'दृष्टं कृत्वार्थं पविशः शार्ङ्गपाणिः ।' शिशु० १९।११९ ।

मन्दाकिनी, प्रमुदितवदना, पञ्चलाक्षिका, गौरी वा प्रभा—'अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियाम्' शिशु० ५।५७ । 'व्रजति शुचिपदं त्वयि प्रीतिमान्' किरा० १८।२६ ।

जलोद्धतगतिः—'समीरशिशिरः शिरःसु वसताम्' शिशु० ४।५४ । 'सनाकवनितं नितम्बरुचिरम्' किरा० ५।२७ ।

प्रमिताक्षरा—वृत्तमिदं शिशुपालवधस्य नवमे, किरातार्जुनीयस्य षष्ठे यथा—'अपराह्णशीतलतरेण शनैः' शिशु० ९।४ । 'सुकुमारमेकमनु मर्मभिदाम्' किरा० ६।४० ।

द्रुतविलम्बितम्—शृङ्गारादावनुद्धते वाक्ये अस्य व्यवहारो यथा—शिशुपालवधस्य षष्ठे, नैषधचरितस्य चतुर्थे, रघुवंशस्य नवमे, किरातार्जुनीयस्य चाष्टादशे सर्गे ।

वंशस्थवृत्तम्—एतेनैव हि शिशुपालवधस्य प्रथमः, किरातार्जुनीयस्य प्रथमश्चतुर्थः, अष्टमश्चतुर्दशश्च । नैषधचरितस्य प्रथमो द्वादशश्च, रघुवंशस्य तृतीयः, कुमारसम्भवस्य पञ्चमः सर्गः ग्रथितः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरिव वंशस्थेन्द्रवंशयोरप्युपजातिः स्यात् । शिशुपालवधस्याष्टादशः सर्गः अनया निर्मितः ।

जलधरमाला—'दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागा रागायते निपतितपुष्पापीडाः ।' किरा० ५।२३ ।

भुजङ्गप्रयातम्—'धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति' उद्भटः।

त्रयोदशाक्षरावृत्तिषु—

कुटजा, नन्दिनी वा—'कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रम् समयावनौ घनमदभ्रमराणि।' शिशु० ६।१३।

कुटिलगतिः, क्षमा वा—'इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम्।' किरा० ५।१८।

मत्तमयूरवृत्तम्—'दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय' किरा० १८।८। 'हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः' रघु० ६।७५।

कनकप्रभा, मञ्जुभाषिणी वा—'समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां समनन्दयत् सुमुखि गौतमार्पितः।' उत्तरराम। 'यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणयः' वेणीसंहारः।

ओजोगुणव्यञ्जकवाक्येषु प्रहर्षिणीवृत्तम्—'त्वं ब्रह्मा पशुपतिरर्य्यमा विधाता।' रुचिरा—शिशुपालबधस्य सप्तदशः सर्गः एतेन रचितः। 'अथोच्चलत् कलकलघोषभीषणम्।' शिशु० ।१७।

चतुर्दशाक्षरावृत्तिषु—

वसन्ततिलकम्—वृत्तेनानेन चौरपञ्चाशिका शिशुपालबधस्य पञ्चमः सर्गः, नैषधचरितस्यैकादशत्रयोदशौ, कुमारसम्भवस्य सप्तदशः, ऋतुसंहारस्य तृतीयः सर्गश्च ग्रथितः।

पथ्या—'स्थगयन्त्यमू: समितचातकार्त्तस्वरा: जलदा-स्तड़ित्तुलितकान्तकार्त्तस्वरा: ।' शिशु० ४।२४ ।

कुटिला—'नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मे रुस्रै:, आनीला भैर्विरचितपरभागा रत्नै: ।' किरा० ५।२ ।

पञ्चदशाक्षरावृत्तिषु—

मालिनी—वृत्तमिदं विदुषामतिसन्तोषकरम्, एतेनैव शिशुपालवधस्यैकादश: सर्गो रचित: । प्रायश: काव्यानामपि सर्गावसाने अस्य व्यवहारो दृश्यते ।

पञ्चचामरम्—वृत्तमिदं स्तोत्रादौ बाहुल्येन कविभि: प्रयुज्यते । 'जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी विलोलवीचि-वल्लरी विराजमानमूर्द्धनि ।' शिवताण्डवस्तोत्रम् ।

सप्तदशाक्षरावृत्तिषु—

हरिणी—'प्रतनुविरलै: प्रान्तोन्मिलन्मनोहरकुन्तलैर्दशन-मुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।' उत्तरराम० ।

शिखरिणी—वृत्तमिदं हृदयस्य स्फुरणं द्रवीभावं वा जनयति । आनन्दलहरीहंसदूतादय: ग्रन्था: एतेनैव रचिता: 'इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोरसावस्या: स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरस: । उत्तरराम० ।

पृथ्वी—भावगाम्भीर्यद्योतकमिदं वृत्तम् । 'प्रचण्डपरि-पण्डित: स्तिमिरवृत्तिरन्तर्मुखम् ।'

मन्दाक्रान्ता—मेघदूतपदाङ्कदूतादयो ग्रन्था एतेनैव वृत्तेन ग्रथिताः। 'तीर्थेतोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वोः' रघु० ८।९५।

वंशपत्रपतिता(तं)—'दर्पणनिर्म्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि, ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः। शिशु० ४।५७। 'सम्प्रतिलब्धजन्मशनकैः कथमपि लघुनि, क्षीणपयस्युपेयुषिभिदां जलधरपटले। किरा० ५।४३।

अतिशयिनी—'इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् सरसि मज्जनेन, श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः। शिशु० ८।७१।

अष्टादशाक्षरावृत्तिषु—

महामालिनी, महामालिका, तारका, नाराचकं वा—'कृतसकलजगद्विबोधोऽवधूतान्धकारादयः। शिशु० ११।६७। 'रघुपतिरपि जातवेदो विशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्।' रघु० १२।१०४।

ऊनविंशत्यक्षरावृत्तिषु—

शार्दूलविक्रीड़ितम्—वृत्तमिदमुद्धतवाक्ये वीरचरितादौ लक्ष्यते। 'चञ्चत्पञ्चशिखण्डमण्डनमसौ मुग्धः प्रचण्डः शिशुः।' वीरचरि०।

मेघविस्फूर्जिता—'श्रिया जुष्टं दिव्यैः सुपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैः। शिशु० २०।७९।

सुमधुरा—'वेदार्थान् प्रकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता।' मृच्छक०।

विंशत्यक्षरावृत्तिषु—

सुवदना—'उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलम्। मुद्राRा०।

एकविंशत्यक्षरावृत्तिषु—

स्रग्धरा—वृत्तमिदं समुद्धते वाच्ये, रौद्रे, वीरे, भयानके च रसे सम्यगुपयोगमर्हति। 'उत्कृत्योत्कृत्यगर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषात्।' वीरचरि०।

अर्द्धसमवृत्तेषु—

वियोगिनी सुन्दरी वा—वृत्तस्यास्य करुणरसे सम्यगुपयोगो लक्ष्यते। कुमारसम्भवस्य चतुर्थः, रघुवंशस्याष्टमः, शिशुपालबधस्य षोड़शः, किरातार्जुनीयस्य द्वितीयश्च सर्गः अनेन विरचितः।

औपच्छन्दसिकं—वृत्तस्यास्य वीररसे भूयान् व्यवहारो दृश्यते, 'चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्वः क्वचिदाकर्ण्य निकृष्टवल्लभवर्षी। नृपतीनिव तान् वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम्॥' रघु० ९।६६। 'व्यवहार इवानृताभियोगं तिमिरं निर्जितवत्यथ प्रकाशे' शिशु० २०।४१।

मालभारिणी—'इयमस्मदुपाश्रयैकचित्ता मनसा

प्रेमनिबद्धमत्सरेण। नियतं कुपितातिवल्लभत्वात् स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम्। वेणीसंहारः।

गाथा—अस्य तावत् छन्दसः किमपि लक्षणं न पर्य्याप्ततया संलभामहे ; केवलमुदाहरणतो ज्ञातव्यमिति।

'अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्धन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दूरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु॥'

इति महाभारतादिषु पुराणनिवहेषु अस्य तावत् भूयान् व्यवहारो दृश्यते। सन्दर्भगौरवभयात् तानि तान्युदाहरणानि उज्झितानि। आशास्महे छन्दोविषयकज्ञानमभीप्सूनां यथा-कथञ्चिदुपकारमातन्विष्यत्ययं सन्दर्भ इति कृतं विस्तारेण।

पौराणिकेतिवृत्तानि—

अंशुमतः—सर्व्वानर्वहणम्,—महर्षेः कपिलस्य क्रोधाग्नौ सूर्य्यवंशावतंसे षष्टिसहस्रे सगरसन्ताने विनाशमुपगते पितामह-निदेशेनासौ पातालभवनं गत्वा महर्षिं संस्तूय यज्ञीयाश्वं गृहीत्वा पितामहसगरस्य शतक्रतुं निर्व्वाहयामास।

अकचस्य उत्पत्तिः—पुरा किल देवानां समुद्रमथनो-द्भवायाः सुधायाः पानावसरे प्रच्छन्नदैत्यभावस्य केतोर्गलमात्र-पर्य्यवसिते पीयूषे सूर्य्याचन्द्रमसौ तद्रहस्यं नारायणं व्याचक्षाते। ततः स सपदि चक्रेण तस्य शिरश्चिच्छेद। ततःप्रभृति विदे-

ह्वस्य तस्य उत्तमाङ्गं राहुरपराङ्गं केतुश्चेति कीर्त्यते। तदारभ्यामर्षतया लोकसाक्षिणं चन्द्रमसञ्च पर्व्वणि ग्रसति।

अग्नेः खाण्डवभक्षणम्—कदाचिदग्निः श्वेतकिराजयज्ञे प्रभूतहविर्भक्षणजनितं विकारं परिहर्त्तुं ब्राह्मणरूपेण कृष्णार्जुनयोरातिथ्यं स्वीकृत्य तयोः साहाय्येन बहुप्राणिसङ्कुलं खाण्डवारण्यं षट्प्राणिमात्रवर्ज्जं समस्तं कवलयन् पुनः स्वास्थ्यमापेदे। निरुक्ताः षट् प्राणिनश्च किरीटिशरण्यो मयो नाम दनुजः, जनन्यामिषेनापवाहितस्तक्षकतनयो हतबन्धुरश्वसेनः, कृशानोरनुग्रहजीवितश्चत्वारो मन्दपालसूनवः शार्ङ्गकाश्चेति।

शुकं प्रत्यभिसम्पातः—अथैकदाग्निः अश्वत्थान्निर्गत्य शमीगर्भगत इति शुकेन प्रस्तुतत्वात् शुकजातिं प्रति तेनाभिशप्तम्—'वाग्विहीनो भूयाः' इति।

वारणेष्वभिसम्पातः—कदाचिद्देवगणानुरोधादूर्द्ध्वरेतसः कालिकापतेः क्षरितमोषद्रेतः संगृह्य चण्डीशापभयात् मुह्यन्तं तारकघातिसुतोत्पादनक्षममनलमश्वत्थस्थमन्विष्यद्भ्यः सुरेभ्यः कोऽपि करी व्याजहार। तेन कुपितेन हुतवहे—'प्रतीपा वो रसना भवेत्' इत्यभिशप्तम्।

अगस्त्यस्य उत्पत्तिः—एकदोर्व्वशीमभिलषतोः मित्रावरुणयोः कुम्भन्यस्तात्तेजसोऽगस्त्यो निमिशापाद्विदेहो वशिष्ठश्च संजज्ञाते। तेन तौ मित्रावरुणसंज्ञां संलभेते।

विन्ध्यशासनम्—अथ कदाचिदगस्त्यो देवैरभ्यर्थितो मेरुस्पर्धया दिनकरगमनवर्त्मानमवरोद्धुमिच्छन्तं विन्ध्यगिरिमगमत्। तत्र मुनिमभ्यर्थितुमवनते च तस्मिन् 'पुनर्गमनं यावत् नतशिरसैव वर्त्तितव्यम्' इत्युक्त्वा तस्मात् परेताचरितां दिशं प्रस्थितो न पुनस्तत्रागमत्।

नहुषशापः—सोमवंशावतंसो नहुषभूपतिरिन्द्रपदं प्राप्यागस्त्यादिभिर्महर्षिभिः शिविकां वाहयन् तमगस्त्यं दुर्मतितया पादेनास्पृशन् तच्छापेन भुजङ्गमयोनिमासाद्य तिर्यक्त्वमापन्नो राज्ञा युधिष्ठिरेण तस्मान्मोचितः। ततः स त्रिदशालयं ययौ।

वातापिदलनम्—महर्षिरगस्त्यः कदाचित् स्वभार्यायाः लोपामुद्रायाः सन्तोषार्थं धनलिप्सुर्धरणीमभिचरन् इल्वलजनपदं गत्वा तस्य राज्ञः आतिथ्यं स्वीचकार। दनुजपतिरिल्वलः सहोदरं वातापिनं छागं विधाय तस्य पिशितैर्गृहागतान् प्रथमं भोजयामास, अनन्तरं मृतसञ्जीवनीप्रभावेणोज्जीवितेन तेन जठरं विदार्य निष्क्रामता घातयित्वा अतिथीनां धनानि समादधिरे, तान् मुनिर्विज्ञाय भुक्तं वातापिनमतित्वरितं कुक्षिवह्निना पपाच।

समुद्रपानम्—अथैकदामरसंस्तुतो मुनिः सागरगर्भलुक्कायितानां कालकेयादिदनुजानां वधार्थं सागरोदकं गण्डूषेण निःशेषं पीत्वा तेषां वधशरणीं प्रदर्शयामास।

दक्षिणस्यामुदय:—श्रूयते हि श्रुतौ शरदि दक्षिणस्यां दिशि नक्षत्ररूपेण समुदिते मुनौ सर्वत्र जलं शुध्यतीति।

अघासुरस्य वधः—नन्दालये कंसप्रेषितयोः पुतना-वकासुरयोर्बालकृष्णकरेण निधनमुपगतयोस्तयोर्भ्राता अघासुरो वृन्दावनं गत्वा वासुदेवबधार्थं मायया अजागररूपं परिगृह्य क्रीड़द्भिर्बालैः सह श्रीकृष्णं कवलीकृतवान्। ततश्च तन्मायां ज्ञात्वा हरिर्विश्वम्भररूपेण आत्मदेहं विस्तीर्य तस्य गलनालीं शीर्षञ्च विदार्य वहिरगात्।

अनिरुद्धस्य उषासमागमः—स्वप्नदृष्टमनिरुद्धं प्रति बाणतनयाया उषायाः प्रगाढ़मनुरागमवगम्य तत्सखी चित्रलेखा गूढ़ं तमनिरुद्धमानीय समागमयत्। ततोऽसौ तया सह रहो विहरति स्म। अथ गच्छता कालेन, बाणेन ज्ञातः बद्धश्च। अन-न्तरं नारदमुखादुपलब्धवृत्तान्ताः यदुकुलप्रमुखाः कृष्णादयः ईशानगुप्तं शोणितपुरं गत्वा संग्रामं विधाय विजित्य च बाण-मनिरुद्धं मोचयित्वा उषया सह द्वारकापुरं संप्रापुः।

आस्तिकस्य सर्पोज्जीवनम्—पुरा किल वासुकि-भगिन्यां मनसादेव्यां जरत्कारुमुनिसम्भवः आस्तिकः सर्पसत्र-कारिणं जनमेजयमनुनीय कद्रोरभिसम्पातात् तद्यज्ञे निधनता-मुपागच्छन्तं भुजङ्गमकुलं परिररक्ष।

इन्द्रस्य गौतमपत्नीधर्षणम्—पुरा किल अहल्या-रूपविमुग्ध इन्द्रो गौतमरूपं धृत्वा तदाश्रमपदमभ्युपेत्य सुरत-

प्रार्थनयायस्तीकृतामहल्यां धर्षयित्वा बहिरागच्छन् दैवात् मुनिनावलोकितोऽभिशप्तश्च सोमो शून्यस्त्वं भविष्यतीति। अहल्यापि श्रीरामचरणस्पर्शनकृते अदृश्या निराहाराश्मशायिनीत्यभिशप्ता।

वृत्रहननम्—पुरा किलाखण्डलशासनाय त्वष्टुरुत्पन्नो वृत्रो नामासुरस्तपस्यद्भेवान्तर्निविष्टनारायणांशेनेन्द्रेण सकलदेवताप्रार्थितकायस्य पुराणो महामुनेर्गृहीतपरोपकारव्रतस्य दधीचेः कङ्कालैर्विनिर्मितेन कुलिशेन निहतः।

पर्व्वतपक्षकर्त्तनम्—यत्र कुत्रचित् पक्षबलेन गमनशक्तानां पर्व्वतानां गमनेन महदनिष्टशङ्कां भावयता मघवता तेषां पक्षाः कर्त्तिताः। तेषु नगाधिपतेरात्मजो मैनाको जलनिधेरभ्यसि निमज्यालूनपक्ष एव वर्त्तते।

उशीनरसूनोः शरणागतरक्षणम्—पुरा किलाग्निः पारावतविग्रहेण चन्द्रवंशीयं शरणागतवत्सलं राजानं शिविमभ्येत्य 'श्येनभयत्रस्तोऽहम्' इत्युक्त्वा राजप्रसादं लेभे। ततश्च श्येनरूप इन्द्रस्तद्भक्षणाय राजानमागत्य तं प्रार्थयामास। राजनि तु तदङ्गविनिमयेनात्मशरीरतः स्वमांसं दातुं प्रवृत्ते स्वस्वरूपेण तौ वह्नीन्द्रौ सम्मुखीभूय वरं दत्त्वा अन्तर्हितौ।

ऋष्यशृङ्गस्य अयोध्यानयनम्—विभाण्डकस्य मुनेः पुत्रमृष्यशृङ्गं पुरा द्वादशवर्षव्यापिन्या अनावृष्ट्या राज्यनाशोपक्रमे राज्ञा दशरथेन आनीय यज्ञं कृत्वा राज्यरक्षा अकारि।

एकलव्यस्य गुरुदक्षिणादानम्—निषादाधिपतेर्हिरण्यधनुषस्तनयः एकलव्यो धनुर्विद्यामभ्यसितुमाचार्य्यं द्रोणमुपगम्य शबरजातित्वेन प्रत्याख्यातः गृहं गत्वा मृण्मयं द्रोणविग्रहं निर्म्माय ततः निखिलामायुधविद्यां लेभे। ततश्चायं कदाचिदर्ज्जुनतोषविधित्सवे अभिसन्धानार्थं समुपस्थिताय आचार्य्याय निजदक्षिणाङ्गुष्ठं छित्वा तदभ्यर्थनानुरूपां दक्षिणामदात्।

ककुत्स्थस्य युद्धम्—वैवस्वतान्वयसम्भवस्य राज्ञः शशादस्य सूनुः पुरञ्जयः सुरासुराणां महाहवे विष्णोरादेशेन वृषरूपिणः इन्द्रस्य ककुदमास्थाय युद्धमकरोत्। ततः प्रभृत्ययं वंशः काकुत्स्थ इति संज्ञामाप।

कर्णस्य दातृत्वम्—पुरा किल कर्णः प्रभाकरेण निषिध्यमानोऽपि स्वीयामङ्गलं ज्ञात्वा च प्रार्थिताय पुरन्दराय स्वाङ्गतः उत्कृत्य सहजातं कवचकुण्डलमदात्।

कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्य नर्म्मदारोधः—कदाचिदसौ हैहयः कृतवीर्य्यसूनुरर्ज्जुनो नाम भूपतिः जलकेलिव्यापारे भुजसहस्रेणावरुध्य नर्म्मदां प्रतीपगां चकार।

दशाननशासनम्—अथ कदाचिदनेन हैहयेन योद्धुमिच्छन् दशाननो नर्म्मदारोधसि दोर्भिर्निर्जितो बद्धा निजायतनमानीतः पुलस्त्यानुरोधान्मोचितश्च।

किरीटिनः गुरुदक्षिणा—अथाचार्य्यद्रोणनिदेशेन

किरीटी तद्दक्षिणार्थे द्रोणद्वेषिणं द्रुपदराजं बद्ध्वा दक्षिणारूपं तं दत्तवान्। तेनासौ द्रोणोऽर्जुनं प्रति प्रसन्नो भूत्वा सर्वेभ्यः शिष्येभ्यः समधिकमादरं कृतवान्।

कुन्त्याः मन्त्रलाभः—अथैकदा दुर्व्वासा मुनिस्तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कुन्तिभोजराजगृहे वर्षमेकमुवास। तदा कुन्तिभोजाय पुत्रीत्वेन प्रदत्ता शूरसेनभूपतेः कन्या वसुदेवस्य स्वसा पृथा ऋषेरत्यद्भुतां परिचर्य्यामकरोत्। तत्परिचर्य्यया परितुष्टो मुनिस्तस्यै देवाकर्षणमन्त्रमेकमदात्। तन्मन्त्रपरीक्षार्थं मार्त्तण्डस्मरणेन तदौरसेन कर्ण इति सुतोऽजनयि। तं तु कानीनत्वात् मञ्जूषायां संस्थाप्य नदीप्रवाहे चिक्षेप। ततश्च स्वयंवरविधिना पाण्डुराजेन सह तस्या विवाहोऽभूत्। एकदा वनभ्रमणावसरे ब्राह्मणाभिसम्पातेन स्त्रीसंसर्गवञ्चितः पाण्डुरन्येन पुत्रोत्पादनाय पृथामादिदेश। ततः सा ऋषिदत्तमन्त्रबलेन धर्म्मराजं पवनमिन्द्रञ्च स्मृत्वा तेषामौरसेन युधिष्ठिरं भीममर्ज्जुनञ्च सुतानुत्पादयामास। सपत्नी माद्री तन्मन्त्रप्रभावेण च अश्विनीकुमारौ स्मृत्वा नकुलसहदेवौ कुमारौ लेभे।

कृष्णस्य पूतनावधः—पुरा किल स्तनन्धयो हरिः कंसप्रेषितया मायाविन्या पूतनया समर्पितो गरलसमासक्तस्तनचुचुकं तज्जीवनैः सार्द्धं पपौ।

शकटभञ्जनम्—अथैकदा शकटाधःशयानो हरिश्चरणेन घोरं तं दनुजं बभञ्ज।

यमलार्जुनभङ्गः—अथ कदाचिद्बालोऽसौ बलदेवेनोद्धतं खेलयन् यशोदयोदूखलबद्धस्तमुदूखलं कर्षयन् यमलार्जुनपादपान्तर्गतस्तौ आकृष्टोदूखलेन बभञ्ज।

अरिष्टबधः—कदाचिदसौ रजनीमुखे रासलीलासमाप्तौ गोसुनिगणानुद्वेजयन्तं षण्डरूपधरमरिष्टाख्यमसुरमुत्पाटितेनैकेन तत् शृङ्गेन जघान।

गोवर्द्धनधारणम्—अथैकदा कृष्णोपदेशेन इन्द्रमखभङ्गात् व्रजवासिनः प्रति कुपितेन इन्द्रेण महदुत्पातो व्यकारि। तद्वारणाय वामकनिष्ठाङ्गुलिना गोवर्द्धनगिरिं दधार।

कंसबधः—अथासौ आत्मद्वेषिणमुग्रसेनतनयं मथुराधीश्वरं मातुलं कंसं मथुरां गत्वा निपात्य पितरं वसुदेवं मातरं देवकीञ्च बन्धनादुन्मुच्य कंसादधिकृतामिमामुग्रसेनायादात्।

गुरुदक्षिणा—अथ कदाचिदयमध्ययनार्थी बलदेवेनावन्तीमुपेत्य चतुःषष्ट्यहोभिः सान्दीपनिमुनेरधीत्य निखिलां विद्यां तदङ्गजहन्तारं शङ्खं पञ्चजनासुरं विनिपात्य तदस्थिजं पाञ्चजन्यमापूरयन् शमनं विजित्य तदन्तिकादानीय गुरुपुत्रं गुरवे दक्षिणामदात्।

रुक्मिणीहरणम्—अथ कदाचित् हरिः राजन्यवृन्दं विजित्य चेदिपतये शिशुपालाय दित्सतां भीष्मकपुत्रीं रुक्मिणीं राक्षसविधिना उद्वाह्य तस्यामनङ्गावतारं प्रद्युम्नमजीजनत्।

जरासन्धभीतिः—अयं कृष्णः कंसपत्नीसमुत्तेजिताज्जरासन्धात् भयेन प्रपलाय्य रैवतकाद्रिप्रकारां कुशस्थलीमध्युवास।

मुचुकुन्दतल्पशयनम्—अथ कदाचिद् यादवाद्वेषिणा यवनपतिना कालयवनेनाक्रम्यमाणोऽसौ कामपि गिरिगुहां प्रविश्य तत्र देवासुरयुद्धे प्रसन्नैर्देवैः क्लाम्यमानस्य मुचुकुन्दभूपतेः प्रार्थनया तस्मै दीर्घकालं निद्रासुखमर्पितम्। तदन्तरा यो हि निद्राव्याघातं घटयिष्यति स भूपतेर्दृष्टिमात्रेण भस्मत्वमेष्यतीति वरलब्धप्रसुप्तस्य तस्य तल्पलीन आसीत्। कालयवनस्तु तदनुसरणक्रमेण प्रविश्य कृष्णभ्रान्त्या पादेन ताड़यन् तेन दृष्ट्या भस्मीकृतः।

परीक्षिदुज्जीवनम्—कदाचिदसौ अश्वत्थाम्ना ऐषिकास्त्रेण विनाशितमुत्तराजठरगतमभिमन्युतनयं परीक्षितमुज्जीवयामास।

खुल्लनायाः जन्म—इयं खलु तपस्विनी रत्नमालानाम्नी काचित् स्वर्गविद्याधरी, पुरा चण्डिकाकोपेन लक्षपतिवणिज औरसेन जाता। धनपतिसार्थवाहेन परिणीता। अस्यास्तनयः श्रीमन्तो नाम।

गरुड़स्य निषादपुरग्रासः—क्षुत्क्षामकण्ठेनानेन मातृनियोगादुदधिस्थं निषादपुरमश्नता खगपतिना गिलितो निषादीभार्यः कश्चिद् ब्राह्मणः कण्ठं दहन् समुज्झितः।

चन्द्रस्य गुरुपत्नीहरणम्—अथ कदाचिदनङ्गपीड़ितः शशी बृहस्पतेः पत्नीं तारां बलादपहृत्य तस्यां बुधनामानं सुतमुत्पादयामास।

दक्षाद्‌भिशापः—रोहिणीनक्षत्रमात्रैकनिरतस्य शशिनो निजदौर्भाग्यदुःखिताभिर्दक्षपुत्रीभिः सप्तविंशत्या स्वपत्नीभिरावेदितस्य प्रजापतेः शापादेष यक्ष्मणाभिक्रान्तः शङ्करं तपसाराध्य निरामयोऽभवत्।

जरासन्धस्य उत्पत्तिः—बृहद्रथो नाम राजा सन्तानहीनतया काक्षीवत्तनयं चण्डकौशिकमृषिं प्रस्तूय शरणं प्रपन्नः। ततस्तेन ऋषिणा प्रसादीकृतमाम्रफलमेकं राज्ञे दत्तम्। स तु राजा निर्बन्धप्रेरिततया तत् फलं यमजाभ्यां काशीराजतनयाभ्यां भार्याभ्यामर्पितवान्। ते च महिष्यौ तत् फलं समभागेन भुक्त्वा दोहदवत्यौ स्तः। ततस्तु पूर्णे दशमे मासे जीवितमर्द्धशरीरद्वयं प्रसूय परिचारिकया व्यसर्जयताम्। अथ सूनापरिचरा जरा नाम्नी कापि राक्षसी बालमांसार्थिनी कौतूहलवशवर्त्तितया तद्भागद्वयमेकीकृत्य रुदन्तं बालकं वीक्ष्य साश्चर्य्या राज्ञे उपायनं कृतवती।

जामदग्न्यस्य मातृशिरश्छेदः—अथैकदा राममाता रेणुका कामपि स्रोतस्विनीं स्नातुमभ्येत्य तत्र जलक्रीड़ानुसंसक्तं गन्धर्वराजं चित्ररथं समीक्ष्य तज्जाताभिलाषोन्मनस्का-

श्रमपदमागतेति विदितमूलार्थेन मुनिना कुपितेन समादिष्टो जामदग्न्यः कुठारेण मातृशिरश्छित्वा पितुः सन्तोषान्मातृप्रत्युज्जीवनादिकान् वाञ्छितान् वरान् समालेभे ।

षडाननविजयः—त्र्यम्बकात् धनुरुपनिषदमधीयानेन जामदग्न्येन द्वन्द्वारम्भे षडाननं प्रति नैयत्यशरे संयोजिते चण्डिका तयोर्मध्यस्थैनं न्यवारयत् ।

क्रौञ्चभेदनम्—अथ कदाचिद्रामः कार्त्तिकेयस्य स्पर्धया क्रौञ्चगिरिमतिनिशितविशिखमुखेन लीलया मृत्पिण्डभेदमिव बिभेद ।

निःक्षत्रीकरणम्—अथ कदाचिन्मृगयानुरक्तः कार्त्तवीर्य्यार्जुनोऽटवीं पर्य्यटन् जमदग्नेराश्रमं प्राप्य मुनिसत्कृतोऽसौ तं महीयसीं विश्वरूपां कामधेनुं ययाचे । किन्तु प्राणव्ययेनापि तामदित्सन्तं मुनिमाहवे हत्वा होमधेनुं स्वपुरं नीतवान् । ततश्च पुष्करतीर्थात् प्रत्यावर्त्य कुपितो रामः निःसप्तकृत्वः क्षत्रवधमङ्गीकृत्य पितृद्वेषिणं हैहयं सबान्धवं प्रतिज्ञातसंख्यया च सबालक्षात्रवीरान् निपात्य स्यमन्तपञ्चके पञ्चसरःसु सञ्चितेन तच्छोणितेन पितृपुरुषान् तर्पयति स्म ।

पृथ्वीदानम्—अथासौ रामः समग्रां पृथ्वीं विजित्य तर्पितैः पितृपुरुषैर्निवारितहननव्यवसायो यज्ञेन देवान् प्रणीय गुरुकश्यपाय तावतीमिलां समर्प्य महेन्द्रगिरौ तपस्यायै ययौ ।

गणेशदन्तभञ्जनम्—कदाचिद्भार्गवः कालिकापतिमभिष्टोतुमुपगच्छन् पथि गणेशेन प्रतिनिवृत्तो प्रज्वलदनलेनेव चात्मतेजसा तमभिभूय परशुना तस्यैकं दन्तं बभञ्ज।

भीष्मेण पराभवः—अथ कदाचित् सत्यसन्धो निखिलोपचीयमानचत्रवीर्यो भीष्मः स्वाचार्य्यरामेणादिष्टोऽपि शैल्यराजानुरक्तामात्मविजयलब्धपरित्यक्तां काशीराजसुतामम्बामुद्जहार। तस्माच्च कुपितं जामदग्न्यमाहवे आहूय महासंग्राममभिनीय पराजितः।

ताड़कायाः शापावसानम्—पुरा किल स्वेतकेतुर्नाम कश्चित् यक्षस्तपस्यया पितामहात् 'सहस्रमत्तमातङ्ग इव बलवती कन्या भविष्यति' इति वरं लब्ध्वा प्राप्तमातङ्गबलवतीं कन्यां सुन्दाय ददौ। ततस्तस्यां सुन्दौरसेन मारीचो नाम पुत्रो जज्ञे। अगस्त्यक्रोधाग्निना निहते सुन्दे समाहूको मारीचो मुनिं हन्तुमुद्यतः। ततः कुपितो मुनिस्तौ 'राक्षसयोनिं प्राप' इति शशाप। ततः प्रभृति राक्षसौ भूत्वा मुनेराश्रमं प्राणिशून्यं कृत्वोषतुः। अथ गच्छति काले विश्वामित्रमखरक्षावसरे रामचन्द्रेण सा विनष्टा।

दक्षस्य मखमुण्डम्—अथैकदा भृगुयज्ञसमुपागतो दक्षः शिवेनाकृतसत्कारः क्रुध्यन् शिवं निर्जेतुं तमन्तरा निखिलदेवमामन्त्र्य मखमारेभे। तत्र अनाहूता कनिष्ठतनया शिवभार्य्या सती अहेतुकीं शिवनिन्दां श्रुत्वा प्राणान् जहौ। तेन

जातामर्षाः प्रमथाः यज्ञं विनस्य दक्षशीर्षञ्चापि यज्ञाग्नौ ददहुः। ततो दक्षभार्य्यायाः प्रसूत्याः स्तवेन प्रसन्नो हरो दक्षदेहे छाग-मुण्डमिकं संयुज्य तमुज्जीवयामास।

दुर्व्वाससः भार्य्याभस्मीकरणम्—अयं खलु विदितवैभवो महातपा ऋषिरत्रेरौरसेनानुसूयायां जातः। श्वशुरौर्वानुरोधेनासौ कन्दल्याः पाणिग्रहणसमये तस्याः शतापराधं मर्षयिष्यामीति प्रतिज्ञातवान्। ततो गच्छता कालेन कन्दल्या उत्पन्ने शतैकेऽपराधे क्रोधाग्निना स तां ददाह।

इन्द्रं प्रत्यभिसम्पातः—अथ कदाचिदसौ मुनिः महीमटन् गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा तस्मै पारिजातस्रजं दत्तवान्। स तु तां यथायोग्यस्थाने अस्थापिततया क्रुद्धेन मुनिना 'श्रीहीनो भूयाः' इति शेपे।

पाण्डवान् प्रति सन्तोषः—सुयोधनसत्कृतप्रसन्नेन मुनिना द्रौपदीभोजनोत्तरं पाण्डवेभ्यः सशिष्यमातिथ्यं प्रार्थयिष्यतीति तस्मै दुर्योधनाय वरं दत्त्वा हरिव्रतपारणावसरे तानभ्येत्यातिथ्यं ययाचे। ततो विपन्नाः पाण्डवाः हरिसहायेन आदित्य-दत्तस्थालीलग्नेन शाकान्नेन सशिष्यान् मुनीन् तोषयित्वा परां प्रीतिं लेभिरे।

अम्बरीषात् पराभवः—अथैकदा विष्णुभक्तस्य राज्ञोऽम्बरीषस्यातिथ्यमसौ मुनिः स्वीकृत्य स्नानाय काञ्चित् सरिद्वरां

गतः। ततो बहुकालात्ययेनापि समुपागतं तं नासमीक्ष्य त्रिदिनमुपोषिणा राज्ञा क्षुत्क्षामकण्ठतया किञ्चिज्जलं गृहीतम् इति विज्ञाय मुनिः क्रोधेन स्वशिरस्यामेकां जटां संछिन्द्य भूमौ पातयामास। ततः सपदि प्रत्युत्पन्नेनैकेन पुरुषेणाम्बरीषः समाक्रान्तः। विष्णुचक्रो हि तं व्यापाद्य मुनिं हन्तुमुद्यतः। ततस्तेन वित्रस्तो मुनिर्भुवमटित्वा कुत्रापि रक्षितारं नासाद्य विष्णोरुपदेशेनाम्बरीषशरणं गत्वा निष्कृतिमाप।

यादवान् प्रत्यभिसम्पातः—अथ कदाचित् स्त्रीजनोचितवेशभूषितः शाम्बः द्वारकागतं मुनिमभ्येत्य 'किं मे गर्भे भविष्यति' इति जिज्ञासयामास। ततस्तपःप्रभावेण विदितार्थोऽसौ 'मूषलं भविष्यति, तेन त्वत्कुलं निर्मूलं यास्यति' इति शशाप।

धृष्टद्युम्नस्य जन्म—पुरा किल द्रोणेन निर्जितो द्रुपदराजः परमनिर्वेदमालभमानो तद्वधार्थं पुत्रेष्टिं कृत्वा धृष्टद्युम्न इति नाम पुत्रं लेभे।

द्रोणस्य वधः—भारतयुद्धस्य पञ्चदशदिवसे 'अश्वत्थामा हतः' इत्युच्चैः 'गजः' इति लघुस्वरेण व्याहृतेन युधिष्ठिरेण द्रौणिर्हत इति बुद्ध्वा द्रोणः पुत्रशोकेन नाशाग्रवर्त्तिप्राणो रथतललग्नो धृष्टद्युम्नेन खड्गेन हतः।

धृष्टद्युम्ननिधनम्—भारतयुद्धस्य पर्य्यावसानरजन्याम् अश्वत्थामा पाण्डवशिविरं गत्वा प्रसुप्तं पितृहन्तारं धृष्टद्युम्नं खड्गेन जघान।

नरनारायणयोः सृष्टिः—धर्मराजस्य मूर्त्यभिधानाया: भार्य्यायाः जठरे नारायणांशेन एकात्मनोः विभिन्नवपुषोस्तयोरेव जन्म। बदरिकाश्रमस्थयोस्तयोरुग्रं तपो दृष्ट्वा संत्रस्तैर्देवगणैस्तपोभङ्गाय सहकामेनाप्सरसः प्रेरिताः। ततस्तद्रहस्यं विमृश्य तौ देवगर्वखर्व्वाय रमणीरत्नमुर्व्वशीं संसृज्य देवभूमिं प्रापयताम्।

नारायणस्य शेषशयनम्—अथासौ पुरा नारायणः कल्पान्ते समग्रां महीं स्वकुक्षौ निधाय कमलयोनिं नाभिकमले धारयन् रमया सेव्यमानचरणो योगनिद्राविमिलितेक्षणोऽनन्तशय्यामधिशेते स्म।

मधुकैटभवधः—एकार्णवे शयानस्यास्य कर्णमलादुत्पन्नौ मधुकैटभनामानौ दनुजौ ब्रह्माणं हन्तुमुद्यतौ, तस्माच्च भीतिग्रस्तेन हिरण्यगर्भेण संस्तूयमानो योगनिद्रातः उत्थाय पञ्चसहस्रवर्षाणि युद्धं कृत्वा ताभ्यां वरं लब्ध्वा जघने तयोः शिरश्चिच्छेद।

पुरूरवसः जन्म—श्रूयते हि पुरा वैवस्वतः पौत्रः इलः प्रद्युम्न इत्यपरं नाम; स तु भूपतिः मृगयाप्रसङ्गेनाटवीमटन् महेशेन प्रतिषिद्धगमनमुमाकाननं प्रविश्य सपदि स्त्रीत्वं परिजग्राह। ततस्तद्रूपविमुग्धो बुधस्तस्याः सम्भोगेन पूर्णमनोरथः पुरूरवसं तनयमुत्पादयामास।

पृथोः पृथ्वीदोहनम्—श्रूयते हि त्रेतायामङ्गराजस्यौरसेन सुनीथायामुत्पन्नो वेणः स्वराष्ट्रे देवार्चनां बलिञ्च निवारयामास। तेन जातामर्षास्तत्रत्याः ब्राह्मणाः मन्त्रपूतदर्भेण तं निजघ्नुः। ततो मृतस्य तस्य दक्षभुजघर्षणादुत्पन्नः पृथुर्नाम भूपतिः लोकहितकाम्यया धनुष्कोट्या पर्व्वतानुत्सार्य्य वसुन्धरां समतलां नीन्ये। स्वायम्भुवं मनुं वत्सं परिकल्प्य गोरूपिणीं महीमोषधीश्च दुदोह। ततः प्रभृति धरण्याः पृथ्वीति संज्ञाभवत्।

प्रमद्वरायाः प्रत्युज्जीवनम्—भृगुवंशीयः प्रमतितनयो रुरुर्नाम कश्चिद् ब्राह्मणवटुः विश्वावसोरौरसेन मेनकायामुत्पन्नां प्रणयिनीं प्रमद्वरां सर्पदंशनेन त्यक्तजीवितामात्मजीवनार्द्धेन प्रत्युज्जीव्योपयेमे।

बभ्रुवाहनस्य पित्रभिभाषणम्—पुरा कदाचित् मणिपुरं गतः पार्थः कामयमानायां चित्राङ्गदायां बभ्रुवाहनं सुतमजीजनत्। ततो गच्छति काले युधिष्ठिरेणानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य हयरक्षणकार्य्यानुरोधेन पुनस्तत्रैवागतं विज्ञायार्जुनिस्तमभ्यर्थितुमागत्य पार्थेन तिरस्कृतोऽभवत्। तस्माच्च जातामर्षः आहवे आहूय पितरं स्वात्मवीर्य्येण पराजयते स्म।

ब्रह्मणः जन्म—श्रूयते हि 'बहुस्यामजायत' इति परमपुरुषस्य इच्छामात्रेण जलं तत्र निक्षिप्तान्निखिलबीजादण्डं ततश्च सर्व्वलोकपितामहः जज्ञे।

कन्याभिगमनम्—अथ कदाचिदसौ ब्रह्मा दुहितुः शतरूपायाः रूपेण विमुह्य तां कामयमानः उद्वोढुमभिलषति स्म। ततः शिष्टैरनाचरितं कार्य्यं कर्त्तुमिच्छन् पुत्रैस्तिरस्कृतोऽपि च्छलेनोद्वाह्य तस्यां स्वायम्भुवं नाम सुतमुत्पादयामास।

भरद्वाजस्य घृताचीसङ्गतिः—बृहस्पतेरङ्गजो भरद्वाजो मुनिस्तपस्तप्तुं हिमालयं गत्वा तत्राप्सरसं घृताचीं दृष्ट्वा स्खलिततपाः कामयमानः तस्यां द्रोणनामानं पुत्रमजीजनत्।

मयदानवस्य प्रत्युपकारः—अयं खलु दैतेयः हेमाभिधानायां स्वर्गविद्याधर्य्यां मायाविदुन्दुभिनामानौ द्वौ सुतौ मन्दोदरीं नाम्नीञ्च सुतामजीजनत्। सा तु मन्दोदरी रावणेन परिणीता। ततश्च बहुतिथिं खाण्डवारण्यवास्तव्योऽयं दानवस्तद्वनदाहावसरे पलायमानोऽसौ कृष्णेन हन्यमानः पार्थेन परित्रातः। तत् प्रत्युपकारैषिणा मयेन पूर्व्वं विन्दुसरोगुप्तैर्वृषपर्व्वगृहनिर्म्माणावशिष्टैर्मणिशिलाकणकैः पाण्डवानाममानुषी काञ्चनी सभा रचिता।

महाभिषस्य ब्रह्मलोकाच्युतिः—अथैकदा ब्रह्मलोकवास्तव्यो महाभिषो नाम राजा समीरणोद्वेजितवसनायाः सुरधुन्याः दर्शनापराधात् क्रुद्धेन विरिञ्चिनाभिशप्तो मह्यां प्रतिपतनयः शान्तनुर्नाम भूत्वा सकामां तामुद्वाह्य वशिष्ठशापान्मर्त्त्यमापन्नानष्टौ वसून् क्रमशोऽजनयत्।

मान्धातुः निधनम्—श्रूयते हि वैवस्वतान्वयोत्पन्न-

स्याभिमन्त्रितयज्ञीयोदकपीतस्य राज्ञो युवनाश्वस्य वामकुक्षिं विभिद्यासौ जातः। जातमात्रेण 'कं धास्यति' इति ऋत्विजां प्रश्ने देवराट् सम्मुखीभूय 'ममायं धास्यति' इति प्रदेशिनीमाविर्गलितामृतधारां पीत्वा व्यवर्द्धत, तेन च मान्धातेति नामाभूत्। ततो गच्छति काले दिग्विजयक्रमेण समग्रां पृथ्वीं विजित्य स्वर्गराज्यं जेतुमुद्यतो मान्धाता इन्द्रेण मधुवनं प्रेषयित्वा मधुनन्दनेन लवनेन विनाशितः।

मूकदानवस्य निधनम्—मूको नाम दानवः शौकररूपं परिगृह्य देवकृत्यविघट्टनकामस्तपस्यन्तं पार्थं हिंसन् किरातार्जुनयोर्बाणेनासून् तत्याज।

ययातेः जरासंक्रमणम्—पुरा किल सोमादुद्भवान्वयस्य नहुषनृपतेरात्मजो राजा ययातिरेकदा मृगयार्थी वनमटन् कूपमध्यपतितां शुक्रसुतां देवयानीं दृष्ट्वा यत्नादुत्तोल्य भार्गवं प्रेषयामास। ततो गच्छता कालेन पुनराखेटार्थी सखीजनपरिवृतां तां दृष्ट्वा कामयमानः शुक्रानुमत्या विवाह्य तस्यां यदुतुर्वसू सुतौ जनयित्वा भूयोऽनुरोधपरतन्त्रोऽन्तःहितायां दैतराजवृषपर्व्वसुतायामुपयाचिकायां शर्म्मिष्ठायां द्रुह्यनुरून् तनयानुत्पादयामास। ततस्तद्विज्ञाय भर्त्तर्य्यभिमानिन्या देवयान्या वेदितस्य पितुरुशनसोऽभिसम्पातात् जराग्रस्तोऽङ्गजेषु आत्मीयां जरां संक्रामयिष्यन् अनङ्गीकुर्व्वतश्चतुरस्तनयानभिसम्पातेन योजयित्वा कनिष्ठे स्वीकृते पुरौ तां विन्यस्य कतितिथीन् तद्यौ-

वनसुखेन विषयानुपभोज्य कनीयसे पुरवे राज्यं दत्त्वा भूयस्तस्माज्जरामादाय चतुर्थाश्रमाचारमाचरितुं वनमगात्।

याज्ञवल्क्यस्य दिवाकराराधना—अथ कदाचिद् याज्ञवल्क्यः वैशम्पायनाद् यजुर्वेदमधीत्य सब्रह्मचारिणोऽधिक्षिप्तवानिति क्रुद्धे गुरौ 'मत्तो यदधीतं तद्देहि' इति प्रार्थिते मूर्त्तिमन्ति यजूंषि उद्गीर्य्य तस्मै प्रत्यर्पितवान्। ततोऽन्ये हि वैशम्पायनादधीतारस्तित्तिरास्तानि समादधुः। परतश्च तेनादित्यमाराध्य शुक्लान्यजातयामानि यजूंषि लब्धानि।

युवनाश्वस्य गङ्गां प्रति शापः—अथैकदा जाह्नवी तपस्यन्तं युवनाश्वं स्वोर्म्मिमालया प्लावयति स्म। तस्माच्च कुपितो युवनाश्वः 'मर्त्यलोकं विश' इति शशाप। ततः प्रभृति अर्द्धवपुषा युवाश्वस्य कावेरी नाम्नी कन्यारूपेण जन्म परिजग्राह। तेन कावेर्य्याः अर्द्धगङ्गेति नाम लोके प्रसिद्धम्।

रवेः चन्द्राप्यायनम्—देवाः खलु सुधाधरस्य सुधामयीश्चतुर्द्दशकलाः कृष्णप्रतिपदमारभ्यासितचतुर्द्दशीं यावत् प्रतिदिनमेकैककलां संपीय पक्षव्यापिनीं परमां तृप्तिमालभन्ते। ततश्चापरयोः कलयोरमावास्यायां जललतासु व्ययितावशेषां पञ्चदशीं कलां पितृपुरुषाः पीत्वा मासव्यापिनीं तृप्तिं विन्दन्ति। तदवशिष्टा षोडशी कला रविरमाख्यमयूखमुपगता, तेनैव रविणा शुक्लप्रतिपदादारभ्य सुषुम्ना नामधेयेन रश्मिना क्रमेणाप्याय्य पुष्कलता समासादिता।

वड़वालङ्घनम्—श्रूयते हि पुरा वैवस्वतभार्य्या विश्वकर्म्मनन्दिनी संज्ञा भर्त्तृतेजः सोढ़ुमशक्ता स्वच्छायां गृहे संस्थाप्यात्मनातिगूढ़ा वड़वारूपिणी तपस्यन्त्यटवीमध्युवास ततश्चैकदा च्छायापादप्रहारोद्यतं सपत्नीपुत्रं यमुनाभ्रातरं 'पादस्ते पततु' इति शशाप। तेन विवस्वान् समाधिदृष्ट्या संज्ञां परिज्ञाय वाजिरूपेण तद्वनं प्रविश्य तपस्यन्त्यां तस्यामश्विनीकुमारावपरञ्च रेवन्तं नामधेयं सुतानजीजनत्। रेताल्येन तृतीयकुमारस्य जन्मपरिग्रहात् रेवन्त इति नामासीत्।

तेजःशातनम्—अथ कन्यादुःखेन विद्रूनमानसस्त्वष्टा जामातरं स्वभ्रमियन्त्रे संस्थाप्य तस्याष्टधा च्छापितेन भूमौ निसन्नेन तेजसा विष्णोश्चक्रं, शम्भोः शूलं, कुवेरस्य शिविकानामायुधमन्येषामपि देवानां विविधानि प्रहरणानि च निर्म्मितवान्।

रामस्य—चक्रवाकेष्वभिसम्पातः ;—यदा सीतावियोगदुःखविद्रूनमानसो रामः सीतार्थं विलपति, तदा कश्चिच्चक्रवाकस्तं जहास। तेन क्रुद्धः स चक्रवाकान् प्रति 'प्रतिदिनं रजन्यां दयिताविच्छेददुःखं सहिष्यध्वे' इति शशाप।

रावणस्य—मोहः—श्रुयते हि कदाचिद्वरदर्पितो रावणस्तपस्विन्या वेदवत्या धर्षणतया तच्छापेन प्रक्षोणतया मोहं परिजग्राह।

कैलासोत्पाटनम्—अथैकदा पुष्करथेन विहरतो दशाननस्य कैलासशैलशृङ्गप्रतिहतगतित्वेनात्यवमर्षितस्तमेव शैल-

राजसुत्पाटयन् भीतिवस्तया भवान्या समाश्लेषितस्य शम्भोः पादाङ्गुष्ठेनावष्टब्धभूधरभरनिपीड़ितोभूजस्तत्प्रसन्नादेव महेशात् व्यसनमुक्तिं देवादीनां मनुष्याणाञ्चावध्यत्वं वरमाजग्राह।

शिरश्छेदः—अथ दशाननः पितामहमाराधयितुमुग्रं तपस्यन् प्रतिवर्षं सहस्रमेकैकं शिरो वह्नौ प्रक्षिप्य नववर्षसहस्रेषु व्यतीतेषु ब्रह्मणोऽनुग्रहाल्लूनानि हृतनवशिरांसि स्वाभिवाञ्छितञ्चापि वरं लब्धवान्।

[शिशुपालबधे तथा वीरचरितादौ च दशाननो महेशमाराध्याग्नौ शिरो जुहावेति वर्णनमासीत्। पुराणतत्त्वानि तत्र प्रमाणानि। मन्यन्ते केऽपि सभ्याः शैवाः कवयः पितामहार्थं शिरःकृन्तनं महेशमाहात्म्यप्रकटितुं कल्पयन्ति इति।]

वालिना सौख्यम्—अथैकदा बलदर्पितो रावणो दक्षिणसागरे सन्ध्यामुपासितेन वालिना युद्धार्थमुपगम्य तेन कक्षान्तरसन्निवेशितः पूर्व्वापरादीन् नीरनिधीन् परिभ्राम्य स्वराजधानीं किष्किन्ध्यामानीतः। ततस्तेन निरतिशयां लज्जामनुभूय कपिराजेन सौख्यं विधाय स्वपुरमगात्।

बले पराभवः—अथ कदाचिद्दशाननो दिग्विजयव्यापारेण पातालपुरं गत्वात्मबलं स्पर्द्धते स्म। तदाकर्ण्य पातालेश्वरः प्रह्लादनप्ता विरोचनतनयो बलिर्हिरण्यकशिपोः कुण्डलमुत्तोलितुमनुरोरोध। तदनुरुद्धो रावणः सुबहुचेष्टया मनागपि तदुत्तोलितुं न शशाक। तस्मान्निरतिशयो लज्जितः लङ्कां प्रति ययौ।

अनरण्यवध: :—पुरा किल राक्षसपतिर्दशाननो दिग्विजय-व्यापारे सम्भुतनयमैक्ष्वाकमनरण्यमाहवे यमसदनं प्रेरयामास।

बलदेवस्य—यमुनाकर्षणम् ;—पुरा कदाचित् वृन्दारण्ये गोपवधूभिः क्रीड़यता मधुपानप्रमत्तेन बलदेवेन स्नानायाहूता यमुना मत्त इत्यनागत्य हलयन्त्रेणाचकृषे।

सूतहननं—तीर्थयात्राप्रसङ्गेन रैवतोद्यानमुपस्थितो हलायुधो द्विजगणैः कृतसत्कारस्तन्मध्यस्थं व्यासासनासीनं पुराण-व्याचक्षाणं सूतमनभ्युद्गमापराधेन व्यापाद्य परतोऽनुसूचयन् तत्पापक्षालनार्थं सरस्वतीतीर्थे सस्नौ।

वाड़वानलस्य—उत्पत्तिः—श्रूयते हि पुरा लालसा-प्रणोदितेषु राजन्येषु कृतवीर्य्यसत्रलब्धधनकनकादिसमृद्धान् भार्ग-वान्त दुगर्भांश्च व्यपातयत्सु कयाचिद्भार्गवभार्य्ययोरुधृतो गर्भः क्रोधादुरुं विदार्य्यात्मतेजसा चैतानधर्षयत्। ततश्चान्वर्थनामासौ और्व्वो लोकदिधृक्षया तपश्चरन् पितृपुरुषप्रतिवारितः स्वकोपवह्निं जलधिजलेषु विससर्ज। ततःप्रभृति स एव ब्राह्मणोत्थकोपो वड़वातुण्डाकृतिरनलमुद्‌गोरन् निखिलजनात्मकमुदकमिदानी-मपि पिबति।

वायोः—अञ्जनाधर्षणम् ;—अथ कदाचिद्वायुः कपि-राजस्य केशरिणः ऋतुस्नातायां भार्य्यायामञ्जनायां भुवनविश्रुतं वीरप्रधानं रामानुचरं हनूमन्तं शिवावतारमजनयत्।

वालिनः—दुन्दुभिहननम्—महिषरूपधरो बलदर्पितो दुन्दुभिर्नामासुरो वालिना युद्धमभेत्य उभयोर्बलनिर्णये वालिना हतः।

मायाविनिधनम्—दुन्दुभिपुत्रो मायावी पितृनिधनमुपश्रुत्य बलजिज्ञासुर्योद्धुमभेत्य वालितेजसा पराभूय कमपि गिरिगह्वरं विवेश। ततस्तु तदनुधावितः कपिराजो भ्रातरं सुग्रीवं तद्बिलद्वारि संस्थाप्य स्वयं तत्र वर्षमेकमुषित्वा दानवं निहत्य बहिरगात्। अत्रान्तरे बहुतिथावुपचितेऽपि भ्रातुरागमनं नोपलभ्य सुग्रीवस्तस्य मरणं निश्चित्य राजधानीं प्रत्यावृत्त्य राजसिंहासनमलंचकार। ततस्तु प्रत्यावृत्तेन वालिना प्रथमं भ्रातरं नासमीक्ष्य परतस्तस्य राज्याधिकारञ्च विज्ञाय अतिकुपितेन स राज्यात् चिरं निर्वासितः। स तु परमनिर्वेदमालभन् कतिपयैः सहचरैः ऋष्यमूकाद्रिमध्यास्य गच्छता कालेन रामेण सह मैत्रीं विधाय रामनिहते भ्रातरि पुनराज्यमधिचकार।

विश्वामित्रस्य—ब्राह्मण्यलाभः—अथैकदा गाधिराजसूनौ विश्वामित्रे स्वविभवानुरूपैरनुचरैः सह वशिष्ठाश्रमसमागते ऋषिणा कामधेनोः शवलायाः प्रसादात् तस्य राजयोग्यः सत्कारोऽकारि। तेनातिविस्मितो राजा शवलायाः माहात्म्यमवगम्य तां ब्रह्मर्षिमयाचत। तामदित्सता वशिष्ठेन समं समरमवतार्य्य तद्ब्रह्मण्यतेजसाभिभूतः परमनिर्विण्णो ब्राह्मण्यप्राप्तये बहुसहस्रसमाः उग्रं तपस्तप्त्वा विरिञ्चि-

प्रसादादुत्तरोत्तरेण राजर्षित्वं महर्षित्वं परिशेषे ब्राह्मणत्वञ्च समालेभे ।

त्रिशङ्कूद्धरणम्—वैवस्वदन्वयस्त्रिशङ्कुर्नाम राजा सबान्धवैः सशरीरं स्वर्गं यातुमभिलषन् तदुपयोगियज्ञार्थं सपुत्रवशिष्ठदेवमनुरोरोध । तेन महर्षिणा तदसम्भवं विभाव्य प्रत्याख्यातः । भूयोभूयः सैव प्रार्थना विज्ञापितो राजा कुपितेन ऋषिणा 'चण्डालत्वं याहि' इति शेपे । ततश्च चण्डालभावमनुप्राप्तस्त्रिशङ्कुर्विश्वामित्रं शरणमुपलभ्य तदीयतपःप्रभावेण द्यामाविशन् मघवता च्यावितः परिपतन् कौशिकप्रतिनिवारितोऽर्द्धमार्गेऽतिष्ठत् । अथ स्वतेजसा नूतनमेव स्वर्गं परिकल्पयन् देवानुनयनिवारितः स एव ऋषिः स्वकीये स्वर्गे तं त्रिशङ्कुमस्थापयत् ।

शुनःशेफमोचनम्—ऐक्ष्वाकवंशस्य अम्बरीषभूपते र्महाक्रतोरश्वमेधस्य यज्ञीयाश्वे देवराजेनापहृते तद्विघ्नोपशान्तये पशुपरिकल्पितो मातृपितृविक्रीतः ऋचिकात्मजः शुनःशेफः पथि विश्वामित्रं शरणमुपगम्य तत्तः प्राप्तमन्त्रेण वैश्वानरमाराध्य आत्मजीवनं राजानं तावद्यज्ञफलं प्रापयामास ।

रम्भां प्रति शापः—पुरा किल उग्रं तपस्यन्तं कौशिकं मोहयितुं देवराजप्रेषिता रम्भा महर्षिशापेन पाषाणमयी बभूव ।

वृकोदरस्य——हिड़म्बनिधनं,——जतुगृहदाहानन्तरं समातृको भीमो हिड़िम्बवने विश्रामसुखमनुभवन् तन्मांसलोलुपं हिड़िम्बराक्षसं दोर्भ्यामाकृष्य पञ्चत्वमनयत् ।

सौगन्धिकाहरणम्—अथैकदा बदरिकाश्रमस्थेषु युधिष्ठिरादिषु वृकोदरः पाञ्चालीप्रार्थनया तत्रत्यनिशाचरान् विजित्य कुवेरेणाभिनन्दितस्तत्पालिताया निर्झरिण्या यथेप्सितान् सौगन्धिकानाजहार।

वृहस्पतेः—भ्रातृकलत्रधर्षणम् ;—अथ कदा आङ्गिरसो ज्यायसो भ्रातुरुतथ्यस्य भार्य्यामन्तर्व्वत्नीं ममताभिधानामुपगच्छत् प्रतिवारयता जठरस्थार्भकेण चरणेन तद्रेतो मार्गेऽवरुद्धे 'दीर्घं तमसि प्रवेक्ष्यसि' इति तमेव बालं शशाप। ततश्च गच्छता कालेन स जननमभिलभ्य दीर्घतमनाम्ना ख्यातः आसीत्।

व्यासस्य—भ्रातृकलत्रगमनम्—श्रुयते हि पुरा जननीसत्यवत्या निदेशेन पराशरतनयो व्यासः स्वसोदर्य्यस्य शान्तनुनन्दनस्य विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्ययोरम्बिकाम्बालिकयो धृतराष्ट्रः पाण्डुश्च सूतौ जनयामास।

शम्बरस्य—निधनम्—पुरा किल शम्बरोनामासुरः कृष्णौरसोत्पन्नेन प्रद्युम्ननाम्ना कामेनात्मविनाशो घटिष्यतीति ज्ञात्वा जातं बालं षष्ठेऽहनि सूतिकागृहं प्रविश्य चोरयित्वा सागरजले चिक्षेप। ततोऽसौ गच्छति काले दैवगत्या स्वगृहानीतस्य मीनस्य कुक्षौ जीवितबालकमेकं प्राप्य तत्पोषणार्थं गृहस्थितायै प्रच्छन्नकामवल्लभायै मायावतीगृहीतनामधेयायै प्रत्यर्पयत्। सा च विदितवृत्तान्ता मायावती मत्तृनिर्व्विशेषेण पालयित्वा आसुरीं विद्यां शिक्षयामास

ततश्च काले शम्बरं निपात्यासौ बालः भार्य्यया मायावत्या सह स्वभवनं ययौ।

शिवस्य—मुनिपत्नीदूषणम्;—अथ कदाचित् हरिहरौ युवकयुवतीरूपधरौ दारुवनं प्रविश्य तत्रत्याः युवकयुवतीर्मुनिकन्यापत्नीर्मोहयामासतुः।

त्रिपुरदहनम्;—अथ कदाचिदीशानः सुरहितेच्छया सर्व्वदेवमयं महत् स्यन्दनमाश्रित्य ब्रह्माणञ्च सारथिं कृत्वा विरिञ्चिलब्धवरेण मयविनिर्म्मितातिदुर्भेद्यं दानवदुर्गं कालायसरजतहैमं पुरत्रयं त्रिदेवतमयशक्तित्रययुक्तेन शरेण शुष्कपर्णदाहवत् ददाह।

यज्ञमृगहननम्;—श्रुयते हि कदाचित् शम्भुना साङ्गजस्य यज्ञवराहस्य वधोऽकारि।

गजासुरमर्द्दनम्—पुरा किल कैलासपतिः पिनाकी नन्दिकेश्वरेण गजरूपधरं नीलदानवं घातयित्वा तस्य चर्म्म बिभ्रत् ताण्डवं कृतवान्।

अन्धकविजयः—पुरा किल विधातृवरदर्पितोऽन्धकनामासुरो भवानीं हर्त्तुमुद्यन् भवेशेन स्वायुधेन निहतस्तद्रक्तकणादसंख्यकानन्धकासुरानुत्पन्नान् दृष्ट्वा स्वतः प्रत्युत्पन्नैर्मातृगणैर्नारायणसंसृष्टया च शुष्करेवत्या पीतासृजोऽसुराणाहवे निपात्य तेन पार्व्वतीपतिना सूलान्धकं शूलेन निर्भिद्य प्रस्तवति तदसुराय गाणपत्यपदमदायि।

केतकीवर्जनम्;—अथ कदाचित् 'कोऽयं सृष्टिकर्त्ता' इति

परस्परं विवदमानयोर्हरिब्रह्मणोर्मध्ये महदेकं लिङ्गमाविरासीत्। ततश्च 'य एवास्य पारं यातुं समर्थोऽस्ति, स एव महान्' इत्यन्तरीक्षवचनमाकर्ण्य अधोगतो विष्णुः पारमनालभ्य परावृत्तः, ब्रह्मापुरुपरि यातः पारमनाप्य लिङ्गशीर्षात् प्रस्रस्यमानं केतकीदलमादाय प्रत्यावृत्य विष्णुं 'पारमहमगमम्' इति केतकीं साक्षीकृत्यानृतं व्याजहार। तेन कुपितो हरः वितथभाषिणीं ब्रह्मवचनसमर्थितवतीं केतकीं परिजह्रौ।

शिशुपालस्य—जननम्—श्रूयते हि पुरा शिशुपालश्चतुर्हस्तस्त्रिलोचनः संवृत्तः, जातमात्रश्च खरवन्ननर्द। 'यस्य क्रोड़ाधिगतेनास्य अधिकभुजलोचने विलोपमेष्यतः स एवास्य हन्ता इत्यशरीरिण्यां वाण्यामुन्नतायां पर्यायेण कृष्णाङ्कमधिरोपिते तदङ्गे विलुप्ते वधार्हं शतापराधमस्य मर्षिष्यतीति अनुरुद्धेन कृष्णेन तथैव दिव्यमकारि।

सौदासस्य—क्रव्यादत्वप्राप्तिः—अथ कदाचित् सौदासो नाम नरपतिः राक्षसमायाविमोहितो वशिष्ठाय नरपिषितं भक्ष्यार्थमदात्। तेन क्रुद्धो मुनिस्तं 'राक्षसो भव' इति शशाप। परतश्च प्रणिधानेन सर्व्वं विज्ञाय महर्षिः शापस्य द्वादशवर्षकालं समयं निरूपयामास।

हनुमतः—अर्कग्रहणोद्यमः—पुरा किल जातमात्रो हनुमान् लोहितफलबुद्ध्यार्कं भक्षितुमाचक्राम।

त्रिशिरानिधनम्—कुम्भकर्णे निधने ततः पवननन्दनः रावणपुत्रस्य त्रिशिरसः सकीरिटीनि त्रीणि शिरांसि खड्गेन चिच्छेद ।

द्रोणाद्रिहरणम्—पुरा किल रामरावणयोर्युद्धे संज्ञातीरोहिततयोः रामलक्ष्मणयोः प्रबोधनाय शक्तिनिर्भिन्नहृदयस्य सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य च प्रत्युज्जीवनाय वारद्वयमेवौषधिपर्व्वतं द्रोणमाजहार ।

—०—

विविधज्ञातव्यविषयाः

—:*:—

संख्याबोधकाः

एक—श्चन्द्रार्क-विघ्नेशरद-शुक्राच्चि-भू-ध्रुवाः ।
द्वयं—द्वन्द्वं युगं युग्मं यमलं यामलं यमम् ॥
युगलं द्वितयं पक्षौ नदीकूलं करः कुचः ।
जानुपादौ बाहुगुल्फौ जङ्घोष्ठौ राघवात्मजौ ॥
असिधाराकर्णहोराकपोलनयनभ्रुवः ।
नितम्बायणपक्ष्माणि हनूरुवड़वस्तनाः ॥
त्रयं—कालाग्नि-रुद्राच्चि-सन्ध्या-भुवन-पुष्करम् ।
ग्रीवारेखा-शूलशिखा नाड़ी रामो गुणः पुरः ॥

गायत्री वह्निचपणौ विष्णुपत्नौ वलिस्तनुः ।
शक्तिमूर्त्तिर्भृ ङ्गिपादस्त्रिविक्रमपदार्पणम् ॥
चत्वारि—गोस्तन-ब्रह्ममुख-वर्णार्णवाश्रमाः ।
स्वर्द्दन्तिदन्तसेनाङ्ग-विष्णुबाहुयुगाः श्रुतिः ॥
पुरुषार्थोपाययामपशुसन्धिपदानि च ।
पञ्च—पाप-महाकाव्य-शिवास्येन्द्रिय-पाण्डवाः ॥
विषयानिलवर्गाङ्ग-भूतस्वर्द्रुममहामखाः ।
पुराणलक्षण-प्राण-सारकस्रेशपल्लवम् ॥
षट्—वज्रकोणवेदाङ्ग-रस-तर्कारि-कारकम् ।
प्रयोग-प्रश्न-गायत्रीजठरं चक्रवर्त्तनपि ॥
शास्त्रशस्त्राङ्ग-कर्म्मर्त्तु-भृङ्गपाद-गुहाननम् ।
सप्त—मातृ-द्वीप शैल-वारराज्याङ्गताण्डवाः ॥
मुनीस्वरनदीव्याध-वह्निजिह्वाश्वधातवः ।
अष्ट—दिक्पालेशमूर्त्ति-सिद्धि-सिद्धान्त-कुञ्जराः ॥
वसु-लक्ष्मी-गन्ध-मदब्रह्म-श्रोत्राहिमङ्गलम् ।
गया-योगाङ्ग-नत्यङ्ग-महिषी-कूलपर्व्वताः ॥
नव—रत्न निधिर्गोप्यखण्डधान्य-ग्रहास्तथा ।
धेनुरन्ध्रशीला-भक्ति-वीरव्याघ्रीस्तनाम्बुदाः ॥
विन्दवर्थकाः शून्यपूर्णकान्तामध्याम्बराणि च ।
दश—स्नानस्थानुबाहु-रावणानन-चुम्बनम् ॥
कृष्णावतार-दिग्हस्ताङ्गुल्यवस्थेन्दु-वाजिनः ।
धर्म्मपत्नीधूपपङ्क्तिनिघण्टुसुतरूपकम् ॥

एकादश—स्यात् करणं कुरुसेना-वृषध्वजः ।
द्वादश—अर्क-मास-राशि-संक्रान्ति-गुहबाहवः ॥
शारिकोष्ठकसेनानी-नेत्रभूपतिमण्डलाः ।
त्रयोदश—सुरव्वीर्य्यङ्ग-विश्वकाश्यपकामिनो ॥
सामगाचार्य्य-ताम्बूलगुणप्रतिमुखाङ्गकम् ।
चतुर्द्दश—मनुर्व्विद्यायमिन्द्राभिनया मृगः ॥
पञ्चदश—तिथिः सामिधेनी कान्ता कलापि च
षोड़श—इन्दुकला गौरी नाट्यचेष्टोपकारकम् ॥
संस्कारः, सप्तदश—तु प्राजापत्यपशुर्म्मतः ।
अष्टादश—धृतिः पीठं पर्व्वोपद्वीपभारतम् ॥
एकोनविंशति—द्वैववादमप्यथ विंशतिः—
अङ्गुलीरावणभुजकपोलाच्चिकरभस्नुवः ॥
एकविंशति—संख्यायां मूर्च्छनानुस्मृतिः समित् ।
द्वाविंशति—श्चोपसर्ग—श्चतुर्व्विंशति-वाचकाः ॥
वाक्यदोषन्यायगुण-गायत्रीजिनकेशवाः ।
शतं—वायुःकञ्जदल-शक्रयज्ञाङ्गियोजनाः ॥
सहस्रं—जाह्नवीवक्त्रं शेषशीर्षाम्बुजच्छदाः
रविशाणार्ज्जुनकरा-वेदशाखेन्द्रदृष्टयः ।
एतेषामपि पर्य्यायास्तत्तत्संख्याविबोधकाः ॥

—०❋०—

संख्यावाचकशब्दा:

१। एक:
२। (द्वि) द्वौ
३। (त्रि) त्रय:
४। (चत्वार्) चत्वार:
५। (पञ्चन्) पञ्च
६। (षष्) षट्
७। (सप्तन् सप्त
८। (अष्टन्) अष्ट, अष्टौ
९। (नवन्) नव
१०। (दशन्) दश
११। (एकादशन्) एकादश
१२। (द्वादशन्) द्वादश
१३। (त्रयोदशन्) त्रयोदश
१४। (चतुर्दशन्) चतुर्दश
१५। (पञ्चदशन्) पञ्चदश
१६। (षोडशन्) षोडश
१७। (सप्तदशन्) सप्तदश
१८। (अष्टादशन्) अष्टादश
१९। ऊनविंशति:
२०। विंशति:

२१। एकविंशति:
२२। द्वाविंशति:
२३। त्रयोविंशति:
२४। चतुर्विंशति:
२५। पञ्चविंशति:
२६। षड्विंशति:
२७। सप्तविंशति:
२८। अष्टाविंशति:
२९। ऊनत्रिंशत्
३०। त्रिंशत्
३१। एकत्रिंशत्
३२। द्वात्रिंशत्
३३। त्रयस्त्रिंशत्
३४। चतुस्त्रिंशत्
३५। पञ्चत्रिंशत्
३६। षट्त्रिंशत्
३७। सप्तत्रिंशत्
३८। अष्टत्रिंशत्
३९। एकोनचत्वारिंशत्
४०। चत्वारिंशत्

४१ । एकचत्वारिंशत्
४२ । द्विचत्वारिंशत्
४३ । त्रिचत्वारिंशत्
४४ । चतुश्चत्वारिंशत्
४५ । पञ्चचत्वारिंशत्
४६ । षट्चत्वारिंशत्
४७ । सप्तचत्वारिंशत्
४८ । अष्टचत्वारिंशत्
४९ । ऊनपञ्चाशत्
५० । पञ्चाशत्
५१ । एकपञ्चाशत्
५२ । द्वि (द्वा) पञ्चाशत्
५३ । त्रि (त्रयः) पञ्चाशत्
५४ । चतुःपञ्चाशत्
५५ । पञ्चपञ्चाशत्
५६ । षट्पञ्चाशत्
५७ । सप्तपञ्चाशत्
५८ । अष्टपञ्चाशत्
५९ । ऊनषष्टिः
६० । षष्टिः
६१ । एकषष्टिः
६२ । द्वि (द्वा) षष्टिः
६३ । त्रि (त्रयः) षष्टिः
६४ । चतुःषष्टिः
६५ । पञ्चषष्टिः
६६ । षट्षष्टिः
६७ । सप्तषष्टिः
६८ । अष्ट (अष्टा) षष्टिः
६९ । ऊनसप्ततिः
७० । सप्ततिः
७१ । एकसप्ततिः
७२ । द्वि (द्वा) सप्ततिः
७३ । त्रि (त्रयः) सप्ततिः
७४ । चतुःसप्ततिः
७५ । पञ्चसप्ततिः
७६ । षट्सप्ततिः
७७ । सप्तसप्ततिः
७८ । अष्ट (अष्टा) सप्ततिः
७९ । ऊनाशीतिः
८० । अशीतिः
८१ । एकाशीतिः
८२ । द्व्यशीतिः
८३ । त्र्यशीतिः
८४ । चतुरशीतिः

८५। पञ्चाशीतिः	९७। सप्तनवतिः
८६। षड़शीतिः	९८। अष्ट (अष्टा) नवतिः
८७। सप्ताशीतिः	९९ नवनवतिः, वा ऊनशतम्
८८। अष्टाशीतिः	१००। एकशतं, वा शतम्
८९। ऊननवतिः	१०१। एकाधिकशतम्
९०। नवतिः	१०२। द्व्यधिकशतमित्यादि
९१। एकनवतिः	१,०००। सहस्रम्
९२। द्वि (द्वा) नवतिः	१०,०००। अयुतम्
९३। त्रि (त्रयः) नवतिः	१००,०००। लक्षम्
९४। चतुर्नवतिः	१,०००,०००। नियुतम्
९५। पञ्चनवतिः	१०,०००,०००। कोटिः
९६। षण्णवतिः	इत्यादि उक्तञ्च—

यथोत्तरं दशगुणं भवेदेको दशासुतः।
शतं सहस्रमयुतं लक्ष-प्रयुत-कोटयः॥
अर्व्बुदमब्जं खर्व्वञ्च निखर्व्वञ्च महाम्बुजम्।
शङ्खो वार्द्धिरन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्चेति नामतः॥ *

* एक, दशन् (पुं) दश दशेशत (क्लीं) दश शते सहस्र (क्लीं), दश सहस्रे अयुत (क्लीं), दश अयुते लक्ष (क्लीं), दशलक्षे कोटि (स्त्रीं), दश कोटिते अर्व्बुद (क्लीं), दश अर्व्बुदे पद्म (क्लीं), दशपद्मे खर्व्व (क्लीं), दश खर्व्वे निखर्व्व (क्लीं), दश निखर्व्वे महापद्म (क्लीं), दश महापद्मे शङ्ख (पुं),

दश शङ्खे सागर (पुं), दश सागरे अन्त्य (क्ली), दश अन्त्ये मध्य (क्लीं), दश मध्ये परार्द्ध (क्ली)।

संख्यावाचकशब्दाणां व्यवहारविधिः

एकशब्दादारभ्य 'अष्टादशन्' शब्दपर्य्यन्तसंख्यावाचकशब्दाः विशेषणानि—

एकः—एको वृक्षः, एका लता, एकं फलं।

द्वि—द्वौ हस्तौ, द्वे बालिके, द्वे फले।

त्रि—त्रयो मानवाः, तिस्रः कन्याः, त्रीणि भुवनानि।

चत्वार्—चत्वारो वेदाः, चतस्रो युवतयः, चत्वारि कुसुमानि।

पञ्चन्—पञ्च नराः, पञ्च नार्य्यः, पञ्च भूतानि।

षष्—षट् ऋतवः। सप्त समुद्राः। अष्टौ वसवः। नव ग्रहाः। दश दिशः। एकादश रुद्राः। द्वादश आदित्याः इत्यादि।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्व्वाः संख्येयसंख्ययोः।
संख्यार्थे द्विबहुत्वेस्तस्तासु चानवतिः स्त्रियः॥

विंशतिप्रभृतयः संख्यावाचकशब्दाः स्त्रीलिङ्गैकवचनरूपाः। ता हि संख्येयाः (विशेषणानि) संख्याः (विशेष्याणि)च भवन्ति॥ शत-सहस्रप्रभृतयः शब्दाः क्लीवलिङ्गाति, कोटिशब्दस्तु स्त्रीलिङ्गम्।

विशेषणाणि यथा—विंशतिश्छात्राः पठन्ति। त्रिंशत् स्त्रियः गच्छन्ति। चत्वारिंशत् फलानि वृक्षात् पतितानि। शतम् आश्वः। सहस्रं मुद्राः। विंशत्या अश्वैः।

विशेष्याणि—छात्राणां विंशतिः। द्वे विंशती फलानाम्। तिस्रो विंशतयो मनुष्याणाम्। त्रीणि शतानि अश्वानाम्। बालिकानां पञ्चसहस्राणि।

पूरणवाचकशब्दाः—

संख्या	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्
एक	प्रथमः	प्रथमा
द्वि	द्वितीयः	द्वितीया
त्रि	तृतीयः	तृतीया
चत्वार्	चतुर्थः	चतुर्थी
पञ्चन्	पञ्चमः	पञ्चमी
षष्	षष्ठः	षष्ठी
सप्तन्	सप्तमः	सप्तमी
अष्टन्	अष्टमः	अष्टमी
नवन्	नवमः	नवमी
दशन्	दशमः	दशमी
एकादशन्	एकादशः	एकादशी
द्वादशन्	द्वादशः	द्वादशी
त्रयोदशन्	त्रयोदशः	त्रयोदशी
चतुर्दशन्	चतुर्दशः	चतुर्दशी
पञ्चदशन्	पञ्चदशः	पञ्चदशी

षोड़शन्	षोड़शः	षोड़शी
सप्तदशन्	सप्तदशः	सप्तदशी
अष्टादशन्	अष्टादशः	अष्टादशी
ऊनविंशति	ऊनविंशः	ऊनविंशी
विंशति	विंशः	विंशी
एकविंशति	एकविंशः	एकविंशता
त्रिंशत्	त्रिंशः	त्रिंशी
चत्वारिंशत्	चत्वारिंशः	चत्वारिंशी
पञ्चाशत्	पञ्चाशः	पञ्चाशी

इत्यादि।

विंशतिप्रभृतिशब्दानां पूरणार्थे तमप्रत्ययोऽपि स्यात्। यथाः—विंशतितमः, त्रिंशत्तमः, चत्वारिंशत्तमः, पञ्चाशत्तमः, षष्ठितमः, सप्ततितमः, अशीतितमः, नवतितमः, शततमः, सहस्रतमः इत्यादि।

सकृत् (अव्यय) एकवारम्, द्विः, द्विवारम्। त्रिः, त्रिवारम्। चतुः, चतुर्व्वारम्। पञ्चकृत्वः, षट्कृत्वः, इत्यादि। एवं एकधा, द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा, षोढ़ा, सप्तधा, इत्यादि।

ईयस् इष्टप्रत्ययेन च कतिशब्दानां रूपाणि

	ईयस्	इष्ठ
प्रशस्य	श्रेयान् ज्यायान्;	श्रेष्ठः जेष्ठः
वृद्ध,	ज्यायान् वर्षीयान्;	ज्येष्ठः वर्षिष्ठः

अन्तिक, नेदीयान्;	नेदिष्ठः
बाढ़, साधीयान्	साधिष्ठः
स्थूल, स्थवीयान्	स्थविष्ठः
दूर, दवीयान्	दविष्ठः
युवन्, यवीयान्, कनियान्,	यविष्ठः, कनिष्ठः
ह्रस्व, ह्रसीयान्	ह्रसिष्ठः
क्षिप्र, क्षेपीयान्	क्षेपिष्ठः
क्षुद्र, क्षोदीयान्	क्षोदिष्ठः
प्रिय, प्रेयान्	प्रेष्ठः
स्थिर, स्थेयान्	स्थेष्ठः
उरु, वरीयान्	वरीष्ठः
बहुल, बंहीयान्	बंहिष्ठः
गुरु, गरीयान्	गविष्ठः
तृप्र, त्रपीयान्	त्रपिष्ठः
दीर्घ, द्राघीयान्	द्राघिष्ठः
वृन्दारक, वृन्दीयान्	वृन्दिष्ठः
बहु, भूयान्	भूयिष्ठः
अल्प, कनीयान्, अल्पीयान्	कनिष्ठः, अल्पिष्ठः
दृढ़, द्रढ़ीयान्	द्रढ़िष्ठः
कृश, क्रशीयान्	क्रशिष्ठः
पृथु, प्रथीयान्	प्रथिष्ठः

इत्यादि

उपमानोपमेयव्यवस्था

'विभक्तिः पुनरेकस्यादुपमानोपमेययोः ।'

येन सह तुलयति तदुपमानम् । यस्य च तुलना स उपमेयः । उपमानोपमेययोः एका विभक्तिः । लिङ्गवचनयोर्नास्तिनियमः यथा—चन्द्र इव मनोरमं शिशुमुखम् । अत्र 'चन्द्रः' उपमान 'शिशुमुख'मुपमेयः । अत्र समाना विभक्तिः ; किन्तु 'मुखं' क्लीव लिङ्गं 'चन्द्र'स्तु पुंलिङ्गशब्दः । मेघ इव श्यामः । लतया इव कोमलेन हस्तेन । पितुरिव शिक्षकात् उपदेशं लभते इत्यादि

रचनानिबन्धनोपक्रमः

(शिक्षार्थिनामुपदेशाय प्रसङ्गत इदानीं काव्यस्वरूपाणि तेषां भेदाश्च निरूप्यन्ते ।) तत्रादौ काव्यमाह—

काव्यं हि यशसेऽर्थाय शिवेतरनिवृत्तये ।
कान्तावदुपदेशाय परनिवृत्तये क्षणात् ॥

काव्यस्य भेदाः—

सालङ्कारगुणौ काव्यं शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ।
तथा कवीनां समयानुरोधेन निबन्धितम् ॥
ईदृशं द्विविधं काव्यं श्राव्यदृश्यविभेदतः ।
श्राव्यन्तु त्रिविधं ज्ञेयं गद्यपद्योभयात्मना ॥
आपादः पदसंघातो गद्यं, पद्यं चतुष्पदम् ।
गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पुरित्य भिधीयते ॥

दृश्यकाव्यानां दशभेदा यथा हि :—

दृश्यन्तु दशधा प्रोक्तं नाटकादिविभेदतः ।
सर्व्वध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चित्रमिति त्रिधा ॥
वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यं यत् काव्यं ध्वनिरितीर्य्यते ।
काव्यन्तु कथितं व्यङ्ग्ये वाच्यादनतिशायिनि ॥
गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति स्याद्व्यङ्ग्यस्याप्रधानतः ।
अव्यङ्ग्यमपि यच्चारु तत् काव्यं चित्रमिष्यते ॥

शब्दार्थादिभेदेन चित्रकाव्यं त्रिविधं यथा :—

शब्दचित्रं चार्थचित्रमुभयं चेति तत् त्रिधा ॥
शरीरं तस्य शब्दार्थौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् ।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥
शौर्य्यादय इव प्रोक्ताः श्लेषकान्त्यादयो गुणाः ।
आत्मोत्कर्षावहास्तत्र स्वभावा इव रीतयः ॥
शोभामाहार्य्यकीं प्राप्ता वृत्तयो वृत्तयो यथा ।
पदानुगुण्यविश्रान्तिः शय्या शय्येव संमता ॥
रसास्वादप्रभेदाः स्युः पाकाः पाका इव स्थिताः ।
प्रख्याता लोकवदियं सामग्री काव्यसम्पदः ॥

महाकाव्योपकाव्यभेदेन तद्द्विविधमाह—

महाकाव्यं चोपकाव्यमिति तद्द्विविधं पुनः ॥
नगरार्णवशैलर्त्तु चन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणादिनयाकाभ्युदयैरपि ॥

एतैरूपनिबद्धं यत् तन्महाकाव्यमिष्यते।
एषामष्टादशानां यैः कैश्चिन्न्यूनमपीष्यते॥
सर्गबन्धो महाकाव्यमिति केचित् प्रचक्षते।
असर्गबन्धमपि च महाकाव्यमितीष्यते॥

उपकाव्यम्

गीततालानुबद्धं यदुपकाव्यमितीर्यते।
उपकाव्यन्तु बहुधा वक्ष्ये तानि च कानिचित्॥

तत्राख्यायिकाः—

कविचारित्रसहितं नरपालकथान्वितम्।
विचित्रवर्णरचनासमासैस्तु मनोहरम्॥
उच्छ्वासान्ते वक्त्रयुतं रचितापरवक्त्रकम्।
उच्छ्वासादौ सपद्याङ्गमिदमाख्यायिकाभिदम्॥

कथा :—

श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात् कविर्यत्र प्रशंसति।
मुख्यार्थस्यावताराय भवेत्तत्र कथान्तरम्॥
परिच्छेदो न यत्र स्याद् भवेत् त्वालम्भकः क्वचित्।
सा कथा नाम तद्गर्भे निबध्नीयाच्चतुष्पदीम्॥

उदाहरणम्

येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम्।
जयेत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम्।
तदुदाहरणं नाम्ना विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम्॥

चक्रवालकम्—

संबोधनविभक्त्या यत्प्रचरं गद्यपूर्व्वकम् ।
विमुक्तं पुनराक्लिष्टशब्दं स्याच्चक्रवालकम् ॥

भोगावली :—

आद्यन्तपद्यसंयुक्ता संस्कृतप्राकृतात्मिका ।
अष्टभिर्व्वा चतुर्भिर्व्वा वाक्यैः स्कन्धसमन्विता ।
प्रतिस्कन्दं भिन्नवाक्यरीतिर्द्देव नृपोचिता ।
सर्व्वतो देवशब्दादिरेष भोगावली मता ॥

विरुदावली :—

वर्णयमानाङ्कविरुदवर्णनप्रचुरोज्ज्वला ।
वाक्याडम्बरसंयुक्ता कथिता विरुदावली ॥

तारावली :—

ताराणां संख्यया पदैर्युक्ता तारावली मता ॥

विश्वावली :—

विश्वेषां संख्यया पदैर्युक्तो विश्वोदयो मतः ॥

रत्नावली :—

रत्नानां संख्यया पदैर्युक्ता रत्नावली मता ॥

पञ्चाननावली :—

पदैश्च पञ्चभिर्युक्ता प्रोक्ता पञ्चाननावली ॥

रचनाभेदानामालवालमाह :—

आख्यायिकायां शृङ्गारेऽप्युद्धता रचना मता ।
कथायां नाटकादौ च न रौद्रेऽप्यधिकोद्धता: ॥
अन्येषु च प्रभेदेषु रचना स्याद्यथोचितम् ॥

रचनासु वर्णनीयविषया:—

नेतारमधिकृत्याह—

अथात्र वर्णवर्णनानि प्रबन्धेषु ब्रुवे स्फुटम् ।
वर्ण्यो मुख्यतया नेता लोकोत्तरगुणोत्तर: ॥
तेन कर्त्तु: प्रबन्धस्य प्रतिष्ठा महती भवेत् ।
कुलाचारयश: शौर्यत्यागशीलादिवर्णनम् ॥
क्रियते नायकस्यैव यत् तदेवातिसम्मतम् ।
अथ वा तद्विरुद्धस्य वर्णयित्वा बहून् गुणान् ॥
तज्जयान्न यकोत्कर्षवर्णनं च मतं क्वचित् ।
घटते नेतरि द्वेधा स्वत:सिद्धे न कल्पिते ॥

नृपवर्णनीयविषया:—

नृपे कीर्त्तिप्रजारागप्रतापाज्ञानयक्षमा: ।
विवेकारिपुरीदाहधर्म्मसंग्रामपूर्व्वका: ॥

अन्यच्च कविकल्पलतायाम्—

नृपे कीर्त्तिप्रतापाज्ञा दुष्टशास्तिविवेकिता: ।
धर्म्मप्रयाण-संग्राम-शास्त्राभ्यासनयक्षमा: ॥

प्रजारागोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरशून्यता ।
औदार्य्यधैर्य्यगाम्भीर्य्यैश्वर्य्यशौर्य्योद्यमादयः ॥ क ॥

कुमारवर्णने :—

कुमारे खुरलीशस्त्रवल्गाशास्त्रकलादयः ॥

कविकल्पलतायामितोऽधिकविषयो यथाः—

कुमारे शस्त्रशास्त्रश्री-कला-वल्ग-गुणोच्छ्रयाः ।
वाह्यली खरली राजभक्तिः सुभगतोदयः ॥ ख ॥

राजमहिषीवर्णने :—

महिष्यां रूपलावण्यत्रपाशृङ्गारमन्मथाः ।
चातुर्य्यप्रेमदाक्षिण्यशीलमानसुखादयः ॥ ग ॥

अन्यत्र च—

देव्यां सौभाग्य-लावण्य-शील-शृङ्गार-मन्मथाः ।
त्रपा-चातुर्य्य-दाक्षिण्य-प्रेम-मान-व्रतादयः ॥
वेणीधम्मिल्ल-सीमन्त-भाल-श्रवण नासिकाः ।
कपोलाधार-नेत्र-भ्रू-कटाक्ष-रद-कन्धराः ॥
गण्डबाहु-करोरोज-नाभि-मध्य-वलित्रयम् ।
रोमाणि श्रोणि-जङ्घोरु-पादगुल्फनखक्रमाः ॥ घ ॥

(क) अरीणां शत्रूणां शैलाः पर्वतप्रणिरयः : तेषु वासः, पराक्रमेण ताना-शैल्य स्वायत्तीकृत्य च तत्र स्वबलानाञ्चावस्थानम् ।

(ख) वाह्यली हयाद्यारोहणपाटवं, खुरली शराभ्यासः ।

(ग) शृङ्गारः अलङ्कारादिना कृतवेशः ।

(घ) धम्मिल्लः संयतकेशपाशः "खोंपा" इति भाषा । रदा दन्ताः कन्धरः ग्रीवा उरसि वक्षे जातः उरोजः स्तनः ।

मन्त्रिवर्णने :—

मन्त्री भक्तः स्वदेशीयोऽनुद्धतो बुद्धिमान् क्षमी ।
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः परिच्छेदी सुदेशजः ॥ ङ ॥

सेनापतिवर्णने :—

सेनापतिर्जितायासः स्वामिभक्तः सुधोरभीः ।
अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे ॥

पुरीवर्णने :—

पुर्य्यां प्रसादपरिखातोरणाध्वप्रपाध्वजाः ॥
वप्राऽट्टाऽराम-कुलटा-वेश्या-वापी-सती-त्वरी ॥ च ॥

देशवर्णने :—

देशे रत्नखनि-द्रव्य-पण्य-धान्याकरोद्भवाः ।
दुर्ग-ग्राम-जनाधिक्य-नदीमातृकतादयः ॥ छ ॥

(ङ) आन्वीक्षिकी अनु वेदश्रवणानन्तरमीक्षा परीक्षणमन्विक्षा सा प्रयोजनमस्या इति ङीप्, तर्काध्यात्मविद्या । तथाहामरः—"आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः" इति । परिच्छेदी विशेषरूपेणेयत्ताकरणिकः ।

(च) वप्रं दुर्गनगरादीनां परिखाया उद्धृतमृत्तिकास्तूपः, अथवा प्राचीरः । अट्टः प्रसादस्योपरिगृहम् । प्राचीरोपरि गृहस्थसैन्यगृहं वा, तत्र स्थिताः नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, तस्मिन् सति च अन्योत्कर्षेऽनादरः अट्ट इति । आरामः क्रीड़ार्थवनम्, कुलटा असती; इत्वरी अभिसारिका कुलटेत्यर्थः ।

(छ) नदी मातेव पोषिकास्येति नदीजलसम्पन्नव्रीहिपालितो देशः । नदीमातृकः आदिशब्देन धनिश्रोत्रियनृपवैद्यानां परिग्रहः; एतैरन्वितो देशः प्रशस्यते चाण-क्येन तथा हि—"धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥" इति ।

ग्रामवर्णने :—

ग्रामे धान्य-लता-वृक्ष-सरसी-पशुपुष्टय: ।
क्षेत्रारघट्ट-केदार-ग्रामेयी-सुखविभ्रमा: ॥ ज ॥

सरोवर्णने :—

सरस्यम्भोलहर्य्यम्भो गजाद्यम्बुज-षट्पदा: ।
हंसचक्रादयस्तीरोद्यान-स्त्रीपान्यकेलय: ॥

अब्धिवर्णने :—

अब्धौ द्वीपाद्रि-रत्नोर्म्मि-पोत-यादोजलप्लवा: ।
विष्णु: कुल्यागमश्चन्द्राद्वृद्धिरौर्व्वोऽब्दपूरणम् ॥ झ ॥

नदीवर्णने :—

सवित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो जलगजादय: ।
पद्मानि षट्पदा हंसचक्राद्या: कूलशाखिन: ॥ ञ ॥

(ज) पशूनां प्रधानतो गवाश्वादीनां पुष्टि: परिपोषणं येषु ते पशुपुष्टय: कृषीवला इत्यर्थ: । अरघट्ट: अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यते असौ इति कूपोपरि जलोत्तलनकाष्ठं यन्त्रं वा । ग्रामेयी ग्रामवासी, ग्रामलक्षणमाह—"विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्त: शूद्राणां वास एव वा ॥" अपि च—"तथा शूद्रजनप्राया: सुसमृद्धकृषीवला: क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसति र्ग्रामसंज्ञिका ॥" किञ्च:— "यथा कुटुम्बिन: सर्व्वेऽप्येकीभूता वसन्ति हि ॥" इति ।

(झ) जले प्लवते भाषते इति जलप्लव: भेला नाम तरणीविशेष: । विष्णु:— "यस्मात् विश्वमिदं सर्व्वं तस्य शक्त्या महात्मन: । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्व्विशधातो: प्रवेशनात् ॥" इत्युक्तलक्षणवतो विष्णो: शेषाहिशयनत्वम् । कुल्यागम: कुल्या तटिनी तस्या: आगम: समुद्रोपस्थिति: । चन्द्रात् वृद्धि: चन्द्रसम्पर्केण पर्व्वणि जलोच्छ्वास: । और्व्वो वाड़वानल: "और्व्वो संवर्त्तकोऽब्धग्निर्व्वाड़वो वाड़वामुख:" इति हैम: । आप: जलानि ददातीति अब्दा: मेघा: तेषां पूरणम् ।

(ञ) अम्बुधिं समुद्रं याति गच्छतीति अम्बुधियायी तस्य भव: अम्बुधि-

उद्यानवर्णने: —

उद्याने फल-पुष्पद्रु-लता क्रीड़ा-सरोऽद्रय: ।
पिकालिकेकिहरिणहंसचक्रध्वजादय: ॥

पर्व्वतवर्णने :—

पर्व्वतेऽश्मौषधीशृङ्ग-वन-किंनर-निर्झरा: ।
धातु-वंश-गुहारत्नाधित्यकोऽपत्यकादय: ॥ ट ॥

वनवर्णने :—

वने सर्प-वराहेभोलूकभिल्लदवादय: ।
शुक-काक-कपोताद्यास्तत्र सिंहादयो द्रुमा: ॥ ठ ॥

आश्रमवर्णने :—

आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशान्तता ।
यज्ञधूमो मुनिसुता द्रुसेको वल्कलद्रुमा: ॥ ड ॥

याथित्वम् । कुलशाखिन: कुलवृक्षा: प्रसिद्धस्तटान्तर्व्वर्त्तिभल्लातकादयो महीरुहा: ।

(ट) धातु: पर्व्वतोद्भव: इत्यर्थ:, तथाहि—"सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मन:शिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहा: सहिङ्गुला: । गन्धकाभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवा: ॥" इति । अधित्यका पर्व्वतोपरिस्थभूमि: । तत् सन्निहितोर्द्धभूमिर्व्वा । तथाहि भट्टौ—"समुद्रोपत्यका हैमी पर्व्वताधित्यका पुरी" इति । उपत्यका पर्व्वतस्यासन्ना भूमि: ।

(ठ) इभ: हस्ती । उलूक: पेचक:, तथाहि माधवे:"—उलूक: कौशिक: पेच: काकभीरुनिशाचर:" इति । भिल्ल: म्लेच्छजातिभेद: । दव: वनवह्नि:, यदाह कात्यायन:—"दवो वनगतो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते" इति ।

(ड) एण: हरिण: 'एण: कुरङ्गयोरिष्य: स्यादृश्यश्चारुलोचने' इति त्रिकाण्डशेष: । तस्य विश्वास: आश्रमिजने प्रत्यय: । हिंस्रशान्तता हिंस्रजन्तूनां शान्तभावलम्बनम् ।

ग्रामवर्णने :—

ग्रामे धान्य-लता-वृक्ष-सरसी-पशुपुष्टयः ।
क्षेत्रारघट्ट-केदार-ग्रामेयी-सुखविभ्रमाः ॥ ज ॥

सरोवर्णने :—

सरस्यम्भोलहर्य्यम्भो गजाद्यम्बुज-षट्पदाः ।
हंसचक्रादयस्तीरोद्यान-स्त्रीपान्थकेलयः ॥

अब्धिवर्णने :—

अब्धौ द्वीपाद्रि-रत्नोर्म्मि-पोत-यादोजलप्लवाः ।
विष्णुः कुल्यागमश्चन्द्राद्‌वृद्धिरौर्व्वोऽब्दपूरणम् ॥ झ ॥

नदीवर्णने :—

सवित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो जलगजादयः ।
पद्मानि षट्पदा हंसचक्राद्याः कूलशाखिनः ॥ ञ ॥

(ज) पशूनां प्रधानतो गवाश्वादीनां पुष्टिः परिपोषणं येषु ते पशुपुष्टयः कृषीवला इत्यर्थः। अरघट्टः अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यते असौ इति कूपोपरि जलोत्तलनकाष्ठं यन्त्रं वा। ग्रामेयी ग्रामवासी, ग्रामलक्षणमाह—"विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा॥" अपि च—"तथा शूद्रजनप्रायाः सुसमृद्धकृषीवलाः क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसति र्ग्रामसंज्ञिका॥" किञ्चः— "यथा कुटुम्बिनः सर्व्वेऽप्येकीभूता वसन्ति हि॥" इति।

(झ) जले प्लवते भाषते इति जलप्लवः भेला नाम तरणीविशेषः। विष्णुः— "यस्मात् विश्वमिदं सर्व्वं तस्य शक्त्या महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्व्विशधातोः प्रवेशनात्॥" इत्युक्तलक्षणवतो विष्णोः शेषाहिशयनत्वम्। कुल्यागमः कुल्या तटिनी तस्याः आगमः समुद्रोपस्थितिः। चन्द्रात् वृद्धिः चन्द्रसम्पर्क्केण पर्व्वणि जलोच्छ्वासः। और्व्वो वाड़वानलः "और्व्वो संवर्त्तकोऽग्निरग्निर्व्वाड़वो वाड़वामुखः" इति हैमः। आपः जलानि ददातीति अब्दाः मेघाः तेषां पूरणम्।

(ञ) अम्बुधिं समुद्रं याति गच्छतीति अम्बुधियायी तस्य भवः अम्बुधि-

उद्यानवर्णने :—

उद्याने फल-पुष्पद्रु-लता क्रीड़ा-सरोऽद्रय: ।
पिकालिकेकिहरिणहंसचक्राब्जजादय: ॥

पर्व्वतवर्णने :—

पर्व्वतेऽग्न्यौषधीशृङ्ग-वन-किंनर-निर्झरा: ।
धातु-वंश-गुहारत्नाधित्यकोऽपत्यकादय: ॥ ट ॥

वनवर्णने :—

वने सर्प-वराहेभोलूकभिल्लदवादय: ।
शुक्र-काक-कपोताद्यास्तत्र सिंहादयो द्रुमा: ॥ ठ ॥

आश्रमवर्णने :—

आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशान्तता ।
यज्ञधूमो मुनिसुता द्रुसेको वल्कलद्रुमा: ॥ ड ॥

याथित्वम् । कुलशाखिन: कुलवृक्षा: प्रसिद्धतटान्तर्व्वर्त्तिभल्लातकादयो महीरुहा: ।

(ट) धातु: पर्व्वतोद्भव: इत्यर्थ:, तथाहि—"सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मन:शिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहा: सहिङ्गुला: । गन्धकाभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवा: ॥" इति । अधित्यका पर्व्वतोपरिस्थभूमि: । तत् सन्निहितोर्द्धभूमिर्व्वा । तथाहि भट्टी—"समुद्रोपत्यका हैमी पर्व्वताधित्यका पुरी" इति । उपत्यका पर्व्वतस्यासन्ना भूमि: ।

(ठ) इभ: हस्ती । उलूक: पेचक:, तथाहि माधवे:"—उलूक: कौशिक: पेच: काकभारुनिशाचर:" इति । भिल्ल: म्लेच्छजातिभेद: । दव: वनवह्नि:, यदाह कात्यायन:—"दवो वनगतो वह्निर्द्दावश्च वनमुच्यते" इति ।

(ड) एण: हरिण: 'एण: कुरङ्गयोरिष्य: स्यादृश्यश्चारुलोचने' इति त्रिकाण्डशेष: । तस्य विश्वास: आश्रमजने प्रत्यय: । हिंस्रशान्तता हिंस्रजन्तूनां शान्तभावावलम्बनम् ।

मन्त्रवर्णने :—

मन्त्रे स्वैर्य्योपायसिद्धिषड़्गुणोदयचिन्तनम् ।
पञ्चाङ्गशक्तिसौमन्त्यनिर्ज्जनस्थानपूर्व्वका: ॥ ढ ॥

दूतवर्णने :—

दूतेऽदाक्षिण्यभीरुत्वं शत्रुक्षोभकरी क्रिया ।
स्वस्वामिविक्रमौन्नत्यवाक्यधाष्ट्यादयो मता: ॥

रणवर्णने :—

रणे खड़्गरजस्तूर्य्य-शरवृष्टि-पलादय: ।
छिन्नच्छत्र-ध्वजा रक्तनदी-कोलाहलादय: ॥

कविकल्पलतायां किञ्चिद्विशेषो यथा—

युद्धे तु वर्म्मबलचार-रजांसि,
तूर्य्य-निस्वाननादशरमण्डप-रक्तनद्य: ।
छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भिमुक्ता:,
सुराहृतभटा: सुरपुष्पवृष्टि: ॥ ण ॥

(ढ) सन्ध्यादयो राज्ञ: षड़्गुणा: तदुदयानां तदभ्युदयानं चिन्तनं परिभावनं 'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रय: । षड़्गुणा: शक्तयस्तिस्र: प्रभावोत्साहमन्त्रजा:' इत्यमर: । उक्तञ्च कामन्दकीये—'स्वाम्यमात्य स्वराष्ट्रञ्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् । परस्परोपकारित्वात् सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो-दण्डश्च पञ्चम: । एता: प्रकृतयस्तज्ज्ञै र्विजिगीषोरुदाहृता: ॥ एता: पञ्च तथा मित्रं सप्तम: पृथिवीपति: । सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पति: ॥' इति तिस्र: शक्तय: तदुक्तम्—'विक्रमबलमुत्साहशक्ति:' । इति ।

(ण) तूर्य्यनिस्वान: तूर्य्यनाद: । नाद: शब्द: । शरमण्डप: शरै: वाणै: निर्म्मितमण्डप: । केतु: पताका । कुम्भो गज: । रूपके रक्तनदीपक्षे कुम्भो नक्र: । छिन्नातपत्रादय: मुक्ता: रक्तनदी विचरणशीला इत्यर्थ: । सुराहृतभटा: सुरै: वतीय:सै आहृता: आच्छादिता: आक्रान्ता: भटा: योद्धार:, "भटा योधाश्च योद्धार:" इत्यमर: ।

प्रयाणवर्णने :—

प्रयाणे भेरिनिस्वान-भूकम्प-वलधूलयः ।
करभोक्षध्वजच्छत्र-वणिक्-शकटवेशराः ॥

अश्ववर्णने :—

अश्वे वेगित्वमौन्नत्यं तेजः सल्लक्षणस्थितिः ।
खुरोत्खातरजोरूपं जातिर्गतिविचित्रता ॥

गजवर्णने :—

गजे तु कर्णचापल्यमुच्चत्वं वृक्षभेदिता ।
सिन्दूरचित्रयोधित्वकुम्भमुक्ताफलादयः ॥

मृगयावर्णने :—

मृगयायां श्वसञ्चारो वागुरा नीलवेशता ।
भटढक्का मृगत्रासः सिंहयुद्धं त्वरागतिः ॥ त ॥

सुरापाने :—

सुरापाने गतिवचःस्खलनं नयभ्रमः ।
लज्जामानच्युतिश्चित्तभ्रमरक्ताक्षतादयः ॥

सूर्य्योदयवर्णने :—

सूर्य्येऽरुणता रविमणिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः ।
तारेन्दुदीपकौषधि-दूरकतमश्चौरकुमुदकुलटार्त्तिः ॥ थ ॥

(त) वागुरा मृगबन्धनजालं "वागुरा मृगबन्धनी" इत्यमरः । (थ) दूरकः पेचकः ।

चन्द्रोदयवर्णने :—

चन्द्रोदये तु विरहि-चक्राब्ज-कुलटार्त्तय: ।
अब्धि-दम्पति-चन्द्राश्म-चकोरप्रीतिपूर्व्वका: ॥ द ॥

वसन्तवर्णने :—

वसन्ते पिकगानाम्रमञ्जरीमन्दमारुता: ।
पुष्पानि द्रुदलोद्भेद-पलाशभ्रमरादय: ॥

ग्रीष्मवर्णने :—

पाटल-मल्ली-तापसर: पथिकशिम्राम्रफलपाका: ।
मृगतृष्णाल्पसमीर: कान्ता पानीयशालिका मुख्या: ॥

वर्षावर्णने :—

वर्षासु मेघ-हलि-केतक-निम्नगानां
झञ्झानिलस्य शिखि-जाति-कदम्बकानाम् ।
प्रीतिश्च हंसगमनं नलिनीलतानां
पत्रोद्भवोऽर्कलतिकादलपातनादय: ॥

शरद्वर्णने :—

शरदि सूर्य्य-सुधाकर-पाटवं विमलाम्भसि हंस-वृष-स्मया: ।
कमल-शारद-सैकतविस्तृति: सुशिखिपक्षमदापगमादय: ॥ ध ॥

(द) चक्र:वाक नाम पक्षिविशेष: । स तु रात्रौ दयितां विहाय सरस्तीरान्तरे अन्यत्र वा निवसतीति प्रसिद्धि: ।

(ध) स्मय: गर्व्व: तथा हि हैमी—"दर्पो ऽभिमानो ममता मानश्चित्तोन्नति: स्मय:" इति हंसवृषाणां स्मया: यथेच्छनर्द्दन कुर्द्दनादितात्पर्य्य: ।

हेमन्तवर्णने :—

हेमन्ते रजनीदैर्घ्यं नलिनीकुसुमक्षतिः ।
दिनाल्पत्वं हिमप्रौढ़ि-चक्रानन्दयवोद्भवाः ॥

शिशिरवर्णने :—

शिशिरे वेणुकुन्दाब्जदाहः शिखिरतोत्सवाः ॥

कविकल्पनतायामन्यरूपं यथा——

शिशिरे करीषधूम-कुन्दाम्बुजदाहशिखिरतोत्कर्षाः ॥न॥

स्वयम्बरवर्णने :—

स्वयम्बरे सतीपूजा-वाद्यघोष-नृपागमाः ।
राजपुत्र्या नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥

विवाहवर्णने :—

विवाहे मङ्गलस्नानं भूषणं कामिनीरवः ।
वेदीसङ्गीततारेचालाजा होमद्विजादय ॥

विरहवर्णने :—

विरहे जागरश्वास निशादैर्घ्यक्रशाङ्गता ।
सन्तापचिन्तामालिन्यमौनरक्ताक्षतादयः ॥

अन्यत्र—अब्जशय्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्मता ॥ इति

(न) करीषधूमः—करीषं शुष्कगोमयं तदुद्भवोधूमः शीतवारणायेत्यर्थः ।

सुरतवर्णने :—

सुरते स्वेदकणिका सीत्कारो भूषणच्युतिः ।
मञ्जीर-कङ्कणाराव-नख-दन्तक्षतादयः ॥
कविकल्पलतायान्तु सात्त्विका भावाः
कुट्मलाक्षता चेत्यधिकोक्तम् ॥ प ॥

वनकेलिवर्णने :—

वनकेलौ च कुसुमावचयः कुसुमार्पणम् ।
दयिते गोत्रविभ्रान्तिसपत्न्येर्ष्योक्ति पूर्विकाः ॥

जलकेलिवर्णने :—

जलकेलौ जलक्षोभचक्रहंसापसर्पणम् ।
पद्मग्लानिःपयोविन्दुदृग्रागो भूषणच्युतिः ॥ फ ॥

वर्णवर्णनीयाः :—

तत्रादौ श्वेता :—

श्वेतास्तैरावतः शम्भुः कीर्त्तिश्चन्द्रः शरद्घनः ।
प्रासाद-सौध-नगर-मन्दारद्रु हिमाद्रयः ॥
सूर्य्येन्दुकान्त-कर्पूर-सुधांशु-करका हिमम् ।
पिण्डीरोच्चैःश्रवो जोत्स्नाश्रु-रम्भा-भस्म-चन्दनम् ॥

(प) सीत्कारः स्त्रीणां रतिकाले अनुरागोत्पन्नशब्दविशेषः । सात्त्विकाभावाः शृङ्गारादिवसानगुणभावभेदाः । कुट्मलक्षता—कुट्मलं पद्मं तदेव नयनसङ्कोचः ।

फ—दृशो रागः दिग्रागः चक्षुषोर्लौहित्यम् ।

निर्म्मोक-हारोर्णनाभ-तत्त्व-सत्त्वास्थि-शर्करा: ।
शेषाभ्रक-सुधा-गङ्गा-गजदन्ताम्बु-चामरम् ॥
रम्भागर्भ: पुण्डरीक-मृणाल-सिकता-बका: ।
हंस-सिंह-ध्वज-च्छत्र-केतकीगर्भ-निर्झरा: ।
लोध्र-मुक्ता-पुष्प-तार-चूर्ण-शुक्तिक-दर्पिका: ॥
कैलास-काश-कार्पास-हास-हास्योशन:-कृतम् ।
नारद: पारद: पुण्ड्र-वसन-स्फटिकादय: ॥ ब ॥

श्यामा: — श्यामास्त्वद्रि-द्रु-कालीय-वन-भैरव-राक्षसा: ।
शिवकण्ठ: शनि: राम: कलि-चन्द्रक-राहव: ॥
बादरायण विन्ध्याहि-द्रौपदी-कज्जलार्ज्जुना: ।
काली-कोल-यमा: केश-कस्तूरी-यमुना-गजा: ॥

ब—सूर्य्येन्दुकान्तेति—सूर्य्यकान्त-चन्द्रकान्तमणिवर्णनीये, सूर्य्यसम्पर्कात् यवाग्नि-सम्भव: स सूर्य्यकान्त:। चन्द्रसम्पर्केण चन्द्रकान्तस्य जलस्रवात् तत्कान्तत्वम्। करका वर्षोपल: शिलेति भाषा "वर्षोपले तु करका करकोऽपि च दृश्यते" इति रुद्र:। पिण्डीर: दाड़िम:, तथा हि रभसे—"दाड़िवसारपिण्डीरखड्गमृगुकवल्लभा" इति। निर्म्मोक: सर्पकञ्चुक: खोलस इति भाषा। ऊर्णेव सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य स ऊर्ण-नाभ: लूतातन्तुरित्यर्थ:। तस्य भाव:, तत्त्वं "तत्त्वं ब्रह्मणि याथार्थ्ये" इति कोष:। सत्त्वं सत्त्वगुण:। शेष: सर्पराज: अनन्त:, अभ्रक: अभ्र:' खनिजद्रव्यविशेष:। "अभ्रकं स्वच्छपत्रं खमेघाख्यं गिरिजामले" इति हेम:। रम्भागर्भ: रम्भाया: कदल्या: गर्भ: कुक्षिर्म्मध्यस्थलमित्यर्थ:। केतकीगर्भ: केतकीपुष्पमध्यस्थलमित्यर्थ:। चूर्ण: ताम्बुल-चर्व्वणोपयोगिद्रव्यम्। शुक्तिक: मुक्तोत्पन्नभूमि: झिणुक इति भाषा। दर्पका काम-वधू:। उशना दैत्यगुरु:। कृतं सत्ययुगम्।

विषाऽकाश-कुहू-पाप-रस-विष्णु-तमोनिशाः ।
मषी-पङ्क-मदाम्भोधि-ताल-तापिञ्छ-कोकिलाः ॥
गोलाङ्गूलास्य-गुञ्जास्य-धूम-शृङ्गारवल्लयः ।
केकि-तेजन-बर्हालि-खलचित्त-कनीनिकाः ॥
तिलेन्दीवर-दुष्कीर्त्ति-मुस्ता-नीलीभयानकाः ।
भिल्लच्छाया मृगीनेत्रं शास्त्रं कान्तादृगादयः ॥ भ ॥

नीला :—नीलाः सुराः शाद-शैवाल-दूर्व्वा-वंशाङ्कुराः शुकः ।
बीभत्स-सूर्य्यतुरगाः वर्णं मरकतादयः ॥ म ॥

भं—द्रुः वृक्षः । कालीयः कालसम्बन्धीयः कृष्णसम्बन्धीय इत्यर्थः । चन्द्रकः मयूरपुच्छं "समौ चन्द्रकमेचकौ" इत्यमरः । वादरायणः वेदव्यासः । कोल उरूपं भेला इति ख्यातम् । अथवा कोलः शूकरः "पोतिप्लवकयोः कोलः कोलन्तु बदरीफलम्" इति शाश्वतः । कुहूः अमावस्या । तमः तमोगुणः । निशा अन्धकारः । मदः गर्व्वः । तापिञ्छः—तमालः । गोलाङ्गूलं पुच्छं आस्यं सुखम् । केकी मयूरः । तेजनः वंशः शरो वा "वेणुमस्करतेजनाः । गुन्द्रस्तेजनकः शरः" इति चामरः । बर्हः मयूरपिच्छम् । अलिः भ्रमरः । कनीनिका: चक्षुषः तारकाः कनीनिका तारकाक्ष्णः स्यात्" इति मेदिनी । मुस्ता मुथा इति ख्याततृणमूलम् । नीली नीलद्रव्यम् । भील्लच्छायालोभद्रुमानामातपः । कान्तेति कान्ताया स्त्रियः दृक् दर्शनमादिर्येषाम्, आदिशब्देन जम्बुफलस्य तथा खञ्जनकाककृत्याङ्गारादीनां परिग्रहः, अनेकत्र प्रयोगदर्शनात् ।

म्—शादः पङ्कः । शैवालः जलतृणं शैला इति ख्यातः "नील्यां शैवाल-शैवलौ" इति हेमः

रक्ताः — रक्ताः स्युः सूर्य्य-गोकर्ण-गुन्द्र-खद्योत-यावकाः ।
ताम्र-कुङ्कुम-सिन्दूर-दृग्बिम्बाधर-धातवः ॥
विद्युत्बन्धूक-जिह्वासृक्भौम-पलल-किंशुकाः ।
अम्भोज-कुक्कुटशिखा-हिङ्गुलाशोक-पाटलाः ॥
कुसुम्भो हंसचञ्च्वङ्घ्री जवा किम्पाकपल्लवौ ।
त्रेता नखक्षतं रौद्रः शुकमर्कटयोर्मुखम् ॥
प्रतापश्च चकोराहिभुक् कपोतदृगादयः ॥ य ॥

पीतानि: — पीताः स्युर्द्वापर-ब्रह्म-जीव-शक्र-मनःशिलाः ।
गौरी-गोमूत्र-रोचना गरुड़श्वरदृग्जटाः ॥
मधु वीराङ्गतौ कोकोमर्कटः शारिकामुखम् ।
कर्णिकारः शालि-दीप-हरिद्रा-कणकादयः ॥ र ॥

य—गुन्द्रः शरः गोदपडेरा इति ख्यातः। बन्धूकः रक्तपुष्पविशेषः बान्धूलीति भाषा। असृक् रक्तम्। भौमः मङ्गलग्रहः। पललं मांसम्। कुसुम्भं तन्नामकरक्तपुष्पम्। किम्पाकः महाकालः माकालफल इति भाषा, "महाकालस्तु किम्पाके" इति हेमः। त्रेता—दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाकसमुदिता ग्नित्रयः, तथाहि निगमाभिधाने—"पूर्व्वेणाहवनीयोऽग्निर्द्दक्षिणाग्निस्तु दक्षिणः। उत्तरे गार्हपत्यस्तु त्रेताग्निरिति कथ्यते॥ अग्निहोत्रं तदेवोक्तमग्नित्रेताश्रयस्तथा। त्रेता चाग्नित्रयश्चैव जलनत्रयमेव च॥" इति। अहिभुक् नकुलः। अत्रादिशब्देन माणिक्य-दाड़िमीपुष्प-मञ्जिष्ठा-ताम्बूलराग-रक्तचन्दनादीनां ग्रहणम्, कविकल्पलताकारोक्तेः।

र—द्वापरः द्वापरयुगं द्वितीययुगमित्यर्थः। रोचना गोरोचना इति भाषा।

धूसराणि : — धूसराः करुणो धूलि-लूता-काकस्वरादयः ।
मृदङ्गपुट-शाणास्यारघट्टघुटिकादयः ॥
अल्पवृत्तास्तथा रङ्ग-गृहगोधिक-कच्छपाः ।
आलवास-महो-कंस-नख-चर्म्मादयो मताः ।
त्रिकोणा वज्र-शृङ्गाट-शकटा वह्निमण्डलम् ॥ ल ॥

कोकः चक्रवाकः। मर्कटः वानरः। कर्णिकारः सोन्दाइल इति भाषा "द्रुमोत्पलः कर्णिकारे" इति हेमः। शालिः कलमधान्यम्।

ल—करुणः करुणरसः, स च शोकीयवाचकः, उक्तञ्च साहित्यदर्पणे—"इष्टनाशादनिष्टाप्तेः बन्धनताड़नैः। शापक्लेशोपतापाद्यैर्ज्जायते करुणोरसः॥" इति। लूता ऊर्णनाभः माकरसा इति भाषा। मृदङ्गपुटं मृदङ्गस्य पुटमिति षष्ठीसमासः। उपर्य्यधोभागावनद्धदारादिकमावलम्बेन निर्म्मितं पात्रं पुटम्। शाणं कषपाषाणमथवा शस्त्रादीनां निकषणेन तीक्ष्णीकरणयन्त्रं तस्य आस्यं मुखम्। अरघट्टं महाकूपं तदुपरि निबद्धजलोत्तोलनयन्त्रम्। घुटिका चरणग्रन्थिः गुल्फ इति यावत्। अल्पवृत्ताः—वृत-कर्त्तरि क्तः जात इत्यर्थः। अल्पा ह्रस्वाः वृत्ताः, तथाहि—गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च वत्सर्व्वं वृत्तमुच्यते॥" इति। रङ्गः सीसकः। गृहगोधिका-जेठी "जाष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या स्यात् गृहगोधा गृहालिका" इति साहसाङ्कः। आलवासं आलः हरितालः एव वासं वस्त्रम् "आल-पीतन-तालानि" इति हेमः। कंसः श्रीकृष्णमातुलः, अथवा ताम्ररङ्गमिश्रणजनिततैजसद्रव्यम्। त्रिकोणा त्रिकोटियुक्तं द्रव्यम् अथवा ज्योतिषोक्तं लग्नात् नवम-पञ्चमस्थानम् "त्रिकोणगान् गुरुः पश्यन्" इति ज्योतिषम्। वज्रः अशनिः। शृङ्गाटः उत्तरस्थपर्व्वतभेदः, अथवा चतुष्पथम्। "तुल्या शृङ्गाटक-चतुष्पथे" इत्यमरः।

वक्राः — किंशुक-भाल-स्रु-विद्रुत्-कुद्दाल-चन्द्रकाः।
भग्नकङ्कण-बालेन्दु-शुकास्येन्द्रधनुः-फणाः॥
कटाक्ष-दात्रेभदन्त-पुरोधः करकादयः॥ व॥

तीक्ष्णानि :—दुर्व्वचोवह्नि-कटाक्ष-नखरादयः।
गुरवः सन्मनः श्रोणि-कपाट-स्तन-वुद्धयः॥ श॥

सुखदाः—सुस्नुहार्लब्धिर्व्वियुक्तप्रियसङ्गमः।
दातृस्वातन्त्र्य-पुत्राप्ति-विद्या-सन्तोषसूक्तयः॥

दुःखदाः—पारतन्त्र्याधि-व्याधि-मानच्युति-द्विषः।
कुभार्य्याश्लेष-कुग्रामवास-कुस्वामिसेवनम्॥
कन्याबहुत्वं वार्द्धक्यं निवासः परवेश्मनि॥

स्थिराः—स्थिराराज्ञो भटः साध्वी धर्म्माधर्म्मौ सतां मनः॥

अस्थिराः—अस्थिराः कामिनी-राजप्रसाद-स्वप्न-दुर्ज्जनम्।
मन्दगाश्च शनि-ग्लानि-कान्ता-मातङ्ग-माहिषाः॥ ष॥

व—कुद्दालं भूमिखननसाधनास्त्रम्, कोदाल इति भाषा। चन्द्रकः मयूरस्य पक्षस्थितचन्द्राकृतिपदार्थः। "समौ चन्द्रकमेचकौ" इत्यमरः। दात्रं छेदसाधनास्त्रं। इभदन्तः इभः हस्ती तस्य दन्तः। पुरोधाः श्राद्धयज्ञादिकर्म्मकारयिता। करका वर्षोपलं शिल इति भाषा।

श—सन्मनः—सतां मनः सन्मनः। श्रोणिः नितम्बदेशः।

ष—राजप्रसादः राज्ञः अनुग्रहः। मन्दगा मृदुगमनशीलाः, बहुवचननिर्द्देशेन वृषहंसादीनां ग्रहणम्, कविकल्पलतायां तेषां ग्रहणात्। कान्ता स्त्री। मातङ्गो गजः।

क्रूरस्वराः—क्रूरस्वराः काक-वृक-वराहोष्ट्राश्च गर्दभाः ॥

बलिष्ठाः—बलिष्ठाः विष्णु-गरुड़-सत्प्रतिज्ञा यमादयः ॥ स ॥

सुरूपाः—कृष्ण-नकुल-नलकूबर-मन्मथाः ॥

दुःसहाः—कामतापादि-प्रतापा दुर्श्चरस्तपः ॥

मधुराः—गुर्विंदग्धोक्ति-कान्ताधर-शशित्विषः ॥

काव्यरचनायां कवीनां समयनिरूपनम्—

सतोऽपि चानिबन्धः स्यादसतोऽपि निबन्धनम् ।
नियमेन निबन्धश्च विकल्पेन निबन्धनम् ।
एवं कवीनां समयश्चतुर्धा परिकीर्त्तितः ॥

वस्तुनः सतोऽप्यनिबन्धनं यथा—

अयने चन्द्रिकासम्यत् पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
वसन्ते मालतीपुष्पं कामिदन्तेषु रक्तता ॥
फलपुष्पे चन्दने च फलञ्चाशोकपादपे ।
दिवा विकासः कुमुदे वर्षाकाले च मल्लिका ॥
न वर्णयेत् सतोऽप्येतां प्रबन्धेषु कदाचन ॥

असतो वस्तुनो निबन्धनम्—

हंसे कीर्त्तौ च शुभ्रत्वं दार्ढ्यं दुष्कीर्त्ति पापयोः ।
अञ्जलिग्राह्यता कुम्भपूर्य्यत्वं शशिदीधितेः ॥

स—यमादय इत्यादिशब्देन हनुमदनिल-महावराह-शरभ-पृथु-हलि-बालि-बलि-भीम-प्रभृतीनां परिग्रहः, कविकल्पलतायामेषां विनिर्द्देशात् ।

रत्नानि यत्र तत्राद्रौ कमलानि नदीष्वपि ।
मन्दाकिन्यां जलेभादिर्हंसाः सर्व्वजलाशये ॥
ज्योत्स्नापानं चकोराणां प्रतापे रक्ततोष्णते ।
ध्वान्तस्य मुष्टिग्राह्यत्वं लेपनं सूचिभेद्यता ॥
विश्लेषः कोकयो रात्र्यां रक्तत्वं क्रोधरागयोः ।
कान्तामध्येऽप्यदृश्यत्वं समुद्राणां चतुर्थता ॥

नियमेन निबन्धनम्—

बहुकालस्थितस्यापि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मनुष्या मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतस्तथा ॥
भूर्जत्वग्घिमवत्येव मलयेष्वेव चन्दनम् ।
रक्तत्वं रक्त-बन्धूक-बिम्बाभोज-विवस्वताम् ॥
कृष्णत्वं केश-कामालि-पिक-काक-पयोमुचाम् ।
सामान्यशौक्ल्यं छत्राभ्रः पताकापुष्पवाससाम् ॥
वसन्त एव वर्ण्यं स्यात् परपुष्टस्य कूजितम् ।
वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यञ्च वर्णयेत् ॥
लज्जाकोपायशोनाशरोषाक्रन्दास्यकृष्णताः ।
रागपाण्डुरता-दैन्य-विषपान-तपोजपाः ॥
दुःखद्वेषाभिचारेर्ष्यासहसोद्गीविकादयः ।
वर्णनीया जितस्यैते पराभवसमुद्भवाः ॥

विकल्पेन निबन्धनम्—

कृष्णत्वं हरितत्वं वा कमलासम्पदोर्मतम् ।
पीतत्वं रक्तता वाग्नौ परागे स्वर्णविद्युतोः ॥

दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवातिसम्मतम् ।
कटाक्षे शौक्ल्यरक्तत्वे लोध्रे लोहितपाटलौ ॥
चन्द्रे शशमृगौ कामध्वजे मकररोहितौ ।
एवं कवीनां समयो दिङ्मात्रं परिकीर्त्तितः ॥

दर्पणोक्तकविव्यवहारः —

मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्त्योः
रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोकं विकशति बकुलं योषितामास्यमद्यै-
र्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्व्वी रोलम्बमाला धनुरथविशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-
र्भिन्नं स्यादस्य वाणै युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥

अह्न्यम्भोजं निशायां विकशति कुमुदं चन्द्रिका शुक्लपक्षे
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
न स्याज्जातौ वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥

—o—

सर्वाङ्गवर्णनम्

प्रपदाङ्घ्रिगुल्फपार्ष्णि जङ्घाजानूरुवङ्क्षणम् ।
कटित्रिकनितम्बस्फिक्-प्रस्रुपस्थककुन्दरम् ॥ ह ॥
जघनं जठरं नाभि-वलिवक्षोजचूचुकम् ।
क्रोड़ोरोजत्रु पृष्ठांसकक्षदो: पार्श्वमध्यमम् ॥ च ॥
प्रगण्ड: कूर्परोहस्त: प्रकोष्ठो मणिबन्धनम् ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठकरभ-नखपर्व्व चपेटकम् ॥ * ॥
कण्ठ: शिरोधरा श्मश्रु-मुखोष्ठचिवुकं हनु: ।
सृक्कतालुरदा जिह्वा नासाभ्रू गण्डलोचनम् ॥ † ॥

ह—प्रपदं पादस्याग्रभाग: । अङ्घ्रि: चरणम् । गुल्फ: पादग्रन्थि: । पार्ष्णि: पादग्रन्थेर्गुल्फस्याधोभाग: । जङ्घा गुल्फजान्वोरन्तरालावयव: । जानु-उरुजङ्घयोर्मध्यभाग: । वङ्क्षणं ऊरुसन्धि:, कुच्की इति भाषा । कटित्रिका काञ्ची । नितम्ब: स्त्रीणां पश्चात् कटितटम् । स्फिक्-कटिदेशस्य मांसपिण्डविशेष: "स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ" इत्यमर: । वस्ति: नाभेरधोभाग: मूत्राधारो वा । उपस्थ: स्त्रीपुंसोर्जननेन्द्रिय: । ककुन्दरं पृष्ठवंशाधस्थगर्त्ताकार: कूपक: ।

च—वलि: उदरावयव: तथा हि कुमारे—"वलित्रयं चारु बभार बाले" इति । वक्षोज: स्तनम् । चूचुकं कुचाग्रम् । क्रोड़: अङ्कम् । उर: वक्षस्थलम् । जत्रु—कण्ठस्योभयपार्श्वास्थिद्वयम् । पृष्ठं पश्चाद्भाग: । अंस:—स्कन्धदेश: । कक्ष:—बाहुमूलम् । दो:—बाहु: । मध्य:—कटिदेश: । प्रगण्ड:—कूर्परोपरिकक्षपर्य्यन्तभाग: । कूर्पर: जानु: । प्रकोष्ठ:—आमणिबन्धं कफोणेरध:प्रकोष्ठ: । मणिबन्धनं —प्रकोष्ठपाण्योर्मध्यस्थकरग्रन्थि: ।

*—करभ: –मणिबन्धात् कनिष्ठापर्य्यन्तं करस्य वाह्यदेश इत्यर्थ: । शिरोधरा: —केशा: । चिवुकं—ओष्ठाधोभागम् । हनु:—कपोलद्वयोपरिस्थमुखभाग: ।

†—सृक्क ओष्ठप्रान्तभागम् । रदा: दन्ता: ।

अपाङ्गतारकाकर्णभालमस्तकमूर्द्धजाः ।
यथासम्भवमेतेषु वर्णंत्र स्त्रीपुंसयोर्बुधैः ॥ ‡ ॥

साधारणगुणवर्णनम्

औदार्य्य-धैर्य्य-गाम्भीर्य्य-शौर्य्य-सौन्दर्य्य-शक्तयः ।
माधुर्य्यैश्वर्य्य-चातुर्य्य-मर्य्यादा-क्रौर्य्य-कीर्त्तयः ॥
तेजस्तारुण्य-षाड्गुण्य-सौलक्षण्यशरण्यता: ।
ब्रह्मण्य-दान-दाक्षिण्य-शील-शौच-सुवेशता: ॥
सत्यौन्नत्य-कलाबन्धु-मान्य-भक्ति-कृतज्ञता: ।
दृढ़प्रतिज्ञता प्रज्ञा श्रद्धा मेधोद्यमः क्षमा ।
दयानयार्ज्जवाचार-सन्तोषमितभाषिता: ।
विद्या-विवेक-विनयारोग्य-सौभाग्य-वक्तृता: ॥
उत्साहित्व-कुलीनत्व-निर्द्दोषत्वमहेच्छुता: ।
स्वावाधित्वोपकारित्वाभयास्तिक्याविशङ्कता: ॥
प्रसाद-प्रतिभा-धृष्याधिगमत्व-सहायता: ।
श्रीर्म्माहात्म्यमहारम्भ-निर्द्दम्भत्वाद्यभीषता: ॥
बहुश्रुत्व-सौजन्य-परिच्छेदाप्रमादिता: ।
जितेन्द्रियत्वागर्व्वत्व-स्वधर्म्मकथनादय: ॥

‡—अपाङ्गः—चक्षुषः प्रान्तभागः । तारका—नेत्रमध्यस्थकनीनिका, कृष्णवर्णगोलकचिह्नमित्यर्थः । भालं ललाटकम् ।

येन सह यस्य सादृश्यम्

स्त्रियः उपमानम्—

वेण्याः सर्पासिभृङ्गाल्यः; केशपाशस्य चामरः ॥ अ ॥
नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः ॥ आ ॥
सीमन्तस्यापि चाध्वा स्यात्, ललाटस्याष्टमीविधुः ॥ इ ॥
फलकञ्च, कपोलस्य चन्द्रमा मुकुरस्थली ॥ ई ॥
भ्रुवोः खड्गधनुर्यष्टिरेखापल्लववल्लयः ॥ उ ॥
दृशोश्चकोरहरिणमदिराखञ्जनोऽम्बुजम् ॥ ऊ ॥
कुमुदं नीलमम्भोजं, श्रुते गृध्रध्वनिग्रहः ॥ ऋ ॥

अ—भृङ्गाल्यः भ्रमरपङ्क्तयः ।

आ—नीलकण्ठः मयूरः, तस्य कलापः पुच्छम् । धम्मिलस्य संयतकेशस्य । विधुन्तुदः राहुः ।

इ–सीमन्तस्य केशवीथ्याः, अध्वा मार्गः, मार्गवक्ररलं वर्णनीयमित्यर्थः । अष्टमीविधुः अर्द्धचन्द्रः ।

ई–फलकं चर्म्ममयास्त्रप्रतिघातनिवारकम् 'ढाल' इति भाषा । मुकुरः दर्पणम् ।

उ–खड्गः कृपाणः, धनुर्यष्टिः चापः, रेखा विन्दुपुञ्जकृताकाराचिह्नविशेषः । पल्लवः नवीनपत्रम्, वल्लिः लता, इति द्वन्द्वः ।

ऊ–चकोरः प्रसिद्धपक्षिविशेषः । हरिणः मृगः । माद्यते अनया इति मदिरा मदालसनयनमित्यर्थः । महाकविप्रबन्धेषु 'मदिरायतलोचने' इति भूरिप्रयोगदर्शनात् । अथवा मत्तखञ्जनो मदिरा, न चात्र तदर्थस्य ग्रहणं मदिराशब्दानन्तरमेव खञ्जनशब्दोपादानात् । खञ्जनः पक्षिविशेषः, तस्य सातिशयचञ्चलत्वादत्रोपादानम् । अम्बुजं पद्मम् ।

ऋ–गृध्रः खगविशेषः, तस्य ध्वनिग्रहः कर्णः तद्वदित्यर्थः ।

नासावंशस्य वंशाधो मुखतूणीरचञ्चुः ॥ ऋ ॥
तिलप्रसूनदण्डौ च, अधरस्य नवपल्लवः—
विम्बफलं प्रवालञ्च, दन्तानां मौक्तिकावलिः ॥ ॡ ॥
कुन्ददाड़िम्बवीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य तु—
ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूषं, श्वासस्याम्भोजसौरभम् ॥
जिह्वायास्त्वङ्गनो दोला वेश्या भृङ्गी पिकोरवः ॥ ए ॥
सुधा मधु च वक्त्रस्य शशी पङ्कजदर्पणौ ॥
कण्ठस्य कम्बुग्रीवांसकुम्भौ, बाहोश्च वल्लरी ॥ ऐ ॥
मृणाललहरीशाखापाशाः, पाणिपद्मस्य तु—
पल्लवोऽम्बुजमङ्गुल्याः पल्लवौ, नखपद्धतिः—

ऋ—वंशाधः 'बाँश' इति प्रसिद्धतृणजातीयोद्भिदस्य अधः निम्नदेशस्थितस्य वंशाङ्कुरस्य तच्चाग्रवत् सातिशयोज्ज्वल्यौन्नत्यञ्चेति। एतदनन्तरं तूणीर-मुखोपादानात् तत् सादृश्य एव वंशाङ्कुर इति प्रतीतिश्च। मुखतूणीरं तूणीरस्य मुखमिवेति पूर्व्वनिपातम्। चञ्चुः खगतुण्डम्।

ॡ—तिलप्रसूनदण्डौ तिलस्य प्रसूनं पुष्पं तस्य दण्डः अधोदेशः तौ। प्रवालं रक्तवर्णमणिविशेषः। नवपल्लवयोर्ऽत्र न बोद्धव्यः, अव्यवहितपूर्व्व एव पल्लवपदोपादानात्।

ए—कुन्दं कुन्दपुष्पम् "कुन्दं वा ना स्मृतं माघ्ये दन्तकोषो दन्ताख्यकः" इति व्याड़िः। अङ्गनः वसन्तप्रान्तः। दोला उद्यानादिषु क्रीड़ार्थं तरुशाखोपवद्धा काष्ठादिमयो दोलनोति ख्याता "दोला प्रेङ्खा पुमान् प्रेङ्खो निश्रेणिस्तधिरोहिणी" इति रत्नकोषः। भृङ्गी भ्रमरी। पिकोरवः कोकिलरवशब्दः।

ऐ—कम्बुः शङ्खः तस्य ग्रीवांसः गलदेशः। "कम्बुः शङ्खे स्त्रियां पुंसि

रक्तताराप्रसूनानि, स्तनयोः कुड्मलौ घटौ ॥ ओ ॥
कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ विल्वे, मध्यस्य वेदिका— ॥ औ ॥
सिंहमध्यश्च, रोमाल्या रेखाशैवालवल्लयः ॥
नाभेरम्भोजमावर्त्तं ह्रदौ विवरकूपकौ ।
त्रिवल्या वीचि-सोपान-निःश्रेण्यौ, जघनस्य तु—
पुलिनं पीठफलके, नितम्बस्य स्थलं पुनः ।
ऊर्वोः कदलिका-स्तम्भौ मकरः करभस्तथा ॥
जङ्घायुगस्य तु स्तम्भौ, गतिर्हंसमतङ्गजौ ।
इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणामुपमानं यथोचितम् ॥ अं ॥

शम्बूके वलये गजे" इति मेदिनी। वल्लरी लता "वल्लिस्तु व्रतती लता" इत्यमरः।

ओ—मृणालं पद्मवृन्तम्, लहरी तरङ्गः, शाखाः वृक्षलताः तासां पाशाः समूहाः, 'केशपाशः कर्णपाशः' इत्यादिवत्। विकाशोन्मुखपुष्पकलिका कुड्मलः तौ "कोरकोऽस्त्री कुड्मलेऽपि" इति मेदिनी।

औ—कुम्भिकुम्भौ कुम्भिनः गजस्य कुम्भः शिरस्थमांसपिण्डः तौ "कुञ्जर-कुम्भि-पीलवः" इति हेमः। गिरी पर्व्वतौ। चक्रौ चक्रवाकसदृशौ। वेदिका डमरुकाकार-पिण्डिकावती पशुवन्धनार्थं होमीयद्रव्यासादनार्थं या कृतसंस्कारा परिष्कृता चतुरस्रादिरूपा भूमिः। कविव्यवहारो यथा कुमारे—"मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" इति।

अं—रोमाल्याः रोमावल्याः रोम्नः आवली श्रेणी तस्याः। आवर्त्तः जलपूरः घूर्णीति भाषा। ह्रदः अगाधजलाशयः तौ। विवरं छिद्रं, कुवन्ति मण्डूकाः अस्मिन्निति कूपक् संज्ञायां कन्, स्वप्रसिद्धजलाधारः तौ। त्रिवल्या उदरावयवस्य यथाहि कुमारे—"वलीत्रयं चारु वभार वाला" इति। निःश्रेण्यः निर्गता श्रेणी पङ्क्तिरव, वंशनिर्म्मितसोपानम् ताः। जघनस्य स्त्रीणां श्रोणिपुरोभागस्य तथाहि—"पीनस्तनजघनायाः" इति। पुलिनं तोयादुत्थित-

पुंस उपमानम्—

स्कन्धस्य वृषरक्तोचस्कन्धा, वाह्वोरहीश्वरः—
हस्तिहस्तपरिस्तम्भार्गलदण्डाश्च, वक्षसः—
शिलाकपाटो, यानस्य प्रमत्तोचगतिः पुनः ॥ ञः ॥
एकैकेनापि धर्म्मेणोपमानं बहुधा भवेत्।
धर्म्मा वर्णक्रियाकाराधेया इत्यादयोमताः ॥
अभावः स्याद् विभक्तीनामुपमानोपमेययः ।
उपमावाचकनाञ्च धर्म्माणाञ्च विपर्य्ययात् ॥

—(०)—

अथ पद्यादिबन्धाः

गजबन्धो यथा :—

राजाभास्या भासमानस्वर्णकर्णस्वपिस्वरा ।
सरापाला पातु लोला सा पिकस्वनमासरा ॥

तटस्थलम् इत्यर्थः। पीठफलके पीठमासनं 'पीड़े' इति भाषा। फलकं 'ढाल' इति ख्यातम्। नितम्बस्य स्त्रीणां पश्चात् कटितटस्य। ऊर्व्वोः जानूपरिभागयोः। मकरः जलजन्तुभेदः। करभः करिशावकः। जङ्घायुगस्य गुल्फजान्वोरन्तरालावयवस्य। मतङ्गजः हस्ती।

ञः—वृषः वृषभः, रक्तोचा रक्तयुक्तविहायमो वृषः तयोः स्कन्ध इव स्कन्धः येषामिति बहुव्रीहिः। रक्तोचेत्यनेन उच्चः सातिशयरक्ताधिक्यात् तत्स्कन्धस्य स्थूलातिशयं सूचितम्। रक्तवर्णत्वोपस्थापनेन तत्पदस्य स्वार्थकतानुपपत्तेः। अहीश्वरः सर्पराजः वासुकिः। हस्तिहस्तः करितुण्डम्। अर्गलदण्डाः कपाटावरोधककाष्ठदण्डभेदाः। प्रमत्तः सातिशयमदयुक्तः उच्चा युववृषः तस्य गतिः।

छत्रबन्धो यथा :—

सालज्जालवलद्वाते भूरिभूते दृगादिते।
सा रराज रमा चारुरुचा मारजरारसा॥

चामरबन्धो यथा :—

मारसारतरस्फारस्फातभारं परं सुखरम्।
सीतानेत्रचकोरेन्दु बिम्बं वन्दे रमेश्वरम्।

षोडशदलपद्म बन्धोयथा :—

कृतस्वान्ततध्वान्तधूत भूतहितव्रत।
दान्तशान्तजितप्रेत श्रौतगीतस्तुतस्तुत॥

मर्द्दलबन्धो यथा :—

मारसापरसापारामापारापरसापसा।
सवरापवरामायामामायापवरावरा॥

रथबन्धो यथा :—

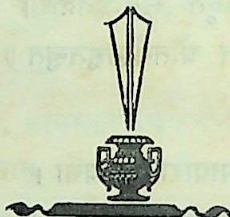
पदाहितगुणा मान्ति यस्य चित्ते कलावतः।
महिलानन्ददं कान्तं तं भजे सततं हरिम्।

गोमूत्रिकाबन्धो यथा :—

भजे वाधावरं कुञ्जमुखं भक्तरुचिव्रतम्।
व्रजे बाधाहरं कुञ्जमुखं व्यक्तशुचिस्मितम्॥

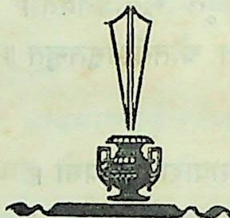
—+(०)+—

ससन्ध्यराय सर्व्वसुखदं सुभगाम्बिकायाः
पादं परत्र शरणं परमेशपीठे ।
श्रीरेवतीद्विजवरो बहुकृच्छ्रसाध्यम्
ग्रन्थं तनोमयभिनवं सुकुमारत्नम्रै ॥
वेदाग्निरामविधुसंख्यकवङ्गवर्षे
सिंहास्यगे करिणि गीष्पतिधिष्ठिताहे ।
जन्माष्टमीशुभमहोत्सवमध्ययामे
शेषं नयामयहमिमं गुरुयत्नतस्तु ॥
सम्पूर्णायं प्रबन्ध-कल्पलतिका ।

ससन्ध्याय सर्व्वसुखदं सुभगाम्बिकायाः
पादं परत्र शरणं परमेशपीठे ।
श्रीरेवतीद्विजवरो बहुकृच्छ्रसाध्यम्
ग्रन्थं तनोमयभिनवं सुकुमारलक्ष्म्यै ॥
वेदाग्निरामविधुसंख्यकवङ्गवर्षे
सिंहाख्यगे करिणि गीष्पतिधिष्ठिताहे ।
जन्माष्टमीशुभमहोत्सवमध्ययामे
शेषं नयामयहमिमं गुरुयत्नतश्च ॥

सम्पूर्णायं प्रबन्ध-कल्पलतिका ।

5.5.09	21.5.09		
1.XI.60	30.XI.60		
3-7-1962	2.11.62		
27-7-64	3.8.67		

EXPIRES

NO.

891.243

R20P 9988
Vol I

IS ENTITL

SRI PR

And is resp

LOANED

6736

891.243. R20P. 9988
vol: I

5-5-09 : 5-61
6659 11-11-60
7009. 3. 7-62
6736-22-7-69

ma
forty

